

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN
PALEOTOPONİMLƏRİNİN
LİŦQVİSTİK ETİMOLOJİ
TƏHLİLİ**

Bakı-2023

Redaktor: *İbrahim Bayramov*
Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: *Könül Həsənova*
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Könül Səmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**MAHİRƏ HÜSEYNOVA. QƏRBİ AZƏRBAYCAN
PALEOTOPONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK
ETİMOLOJİ TƏHLİLİ. Bakı-2023.
ADPU-nəşriyyatı. 256 s**

Kitabda ilk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində mövcud olmuş paleotoponimlərin elmi-nəzəri əsasları, ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə yayılma arealları, fonetik, leksik, semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış və Azərbaycan xalqının bu ərazilərdə ən qədim yerli sakinlər olduqları elmi baxımdan əsaslandırılmışdır.

© $\frac{19569875}{1957(H)120023}$ - 2023 Qrifli nəşr

© **M.Hüseynova**

Mündəricat

<i>Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi.</i>	<i>6</i>
<i>Giriş</i>	<i>22</i>
I. Fəsil Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) türk mənşəli paleotoponimlərin tarixi kökləri, fonetik, leksik, morfoloji tərkibi və semantik resursları	
<i>Qərbi Azərbaycan paleotoponimləri Azərbaycan türkünün etnoyaddaşının ən möhtəşəm abidəsi kimi. ..</i>	<i>33</i>
<i>Qərbi Azərbaycanın “art” komponentli coğrafi adlarının paletnonimik müstəvidə linqvistik təhlili.....</i>	<i>47</i>
<i>Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində “Ay” komponentli paleotoponimlərinin tarixi-etimoloji təhlili.</i>	<i>58</i>
<i>“Van” komponentli toponimlərin etimologiyası haqqında mülahizələr.</i>	<i>69</i>
<i>Sir // Şir // Sıraç // Çıraç // Zirək komponentli türkmənşəli toponimlərin tarixi etimoloji təhlili.....</i>	<i>81</i>
<i>“Hay, erməni” etnonimlərinin tarixi-etimoloji təhlili.</i>	<i>90</i>
<i>“Kuti//quti” türkmənşəli etnoniminin tarixi-etimoloji təhlili.</i>	<i>99</i>
<i>“Qəmərli” paleotoponiminin tarixi-etimoloji təhlili.</i>	<i>107</i>

<i>“Əkərək” coğrafi termini əsasında formalaşmış paleotoponimlərin linqvistik etimoloji təhlili.</i>	<i>115</i>
<i>“Tur” və “keş” komponentli paleotoponimlərin etnogenezinə dair mülahizələrim</i>	<i>124</i>
<i>Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərində paleodialekt və şivə elementlərinin linqvistik xüsusiyyətləri.....</i>	<i>132</i>
<i>Türk-Azərbaycan mənşəli “Qafan” toponiminin paleoetnonimik istiqamətdə etnolinqvistik təhlili.....</i>	<i>142</i>
<i>İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin paralelləri.....</i>	<i>152</i>
<i>İndiki Ermənistanda Azərbaycan mənşəli paleotoponimlərdə baş vermiş fonetik hadisələrin linqvistik xüsusiyyətləri.</i>	<i>160</i>
<i>İndiki Ermənistan ərazisindəki paleotoponimlərin Mahmud Kaşğari “Divan”ında izləri.</i>	<i>170</i>
<i>Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlər sistemində “göy” komponenti coğrafi adların poledialektal müstəvidə linqvistik təhlili.</i>	<i>177</i>
II. Fəsil. Qərbi Azərbaycanda rəng bildirən sözlər əsasında formalaşmış paleotoponimlərin tarixi-linqvistik təhlili	
<i>“Ağ” komponentli paleotoponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....</i>	<i>186</i>
<i>Qərbi Azərbaycanda “al” və “ala” komponentli türkmənşəli toponimlərin tarixi-etimoloji təhlili.</i>	<i>194</i>

<i>“Qara” komponentli toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....</i>	<i>202</i>
<i>Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində “sarı” sözünün məna çalarları.....</i>	<i>212</i>
<i>Toponimlərin qədim fonetik və leksik-semantik yaruslarının dəyişməsi prosesinin linqvistik xüsusiyyətləri.....</i>	<i>220</i>
<i>Son söz əvəzi.....</i>	<i>231</i>
<i>Nəticə.....</i>	<i>239</i>
<i>Ədəbiyyat.....</i>	<i>248</i>

**Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
nitqi**

- Mən ikinci dəfədir ki, bu binadayam. On iki il bundan əvvəl binanın açılışında iştirak etmişəm. Onu da bildirməliyəm ki, bu bina mənim göstərişimlə inşa edilmişdir və ovaxtkı məcburi köçkünlər üçün nəzərdə tutulmuşdur, Qarabağdan olan məcburi köçkünlərin təşkilatı bu binada yerləşmişdi. İkinci dəfədir ki, buradayam və artıq bu binada Qərbi Azərbaycan İcması yerləşibdir. Bu gün biz bu binanın Qərbi Azərbaycan İcmasına verilməsini qeyd edirik.

Bildiyiniz kimi, avqust ayında Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti Qərbi Azərbaycan İcmasına çevrilmişdir və mən hesab etdim ki, ən düzgün yer, ən düzgün qərargah məhz bu bina olmalıdır. Təkcə ona görə yox ki, bu, çox gözəl binadır, dördmərtəbəlidir və burada fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlar var, Heydər Əliyev Mərkəzi ilə demək olar ki, üzbəüz yerləşir. Əsas səbəb o idi ki, burada vaxtilə yerləşmiş Qarabağın məcburi köçkünlər icması artıq öz torpaqlarına qayıdır. Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar

böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar.

Bunu deməyə əsas verən bir çox amillər var. Onlardan yəqin ki, ən önəmlisi xalqımızın tarixi yaddaşındır. Bu gün Zəngilan rayonunun Ağalı kəndinin nümunəsi bunu deməyə əsas verir. Bu gün Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində yaşayan insanların böyük əksəriyyəti, eyni zamanda, uşaqlar, gənclər onlar üçün doğma olan o torpaqları heç vaxt görməmişlər. Torpaq həsrəti və Vətən sevgisi onları oraya getməyə vadar etdi. Onların arasında hətta Bakıdan, Sumqayıtdan gedənlər də az deyil. Yəni, bu, xalqımızın xüsusiyyətidir, torpaq həmişə çəkir. Əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar da bu fikirlə, bu arzu ilə yaşayırlar.

Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə

ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, icma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır.

Xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq üçün, öz tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, tarixin müxtəlif vaxtlarında bizim xalqımız öz doğma torpaqlarından məhrum edilmişdir. XX əsr bu baxımdan xalqımız üçün çox böyük faciələr gətirmişdir. 1918-ci ildə təzə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün ilk qərarlarından birində bizim tarixi şəhərimizi – İrəvanı Ermənistanə faktiki olaraq bağışlamışdır. Bu, bağışlanmaz bir addım idi, bu, xəyanət idi və cinayət idi. Bunu biz hamımız yaxşı bilirik, xalqımız da bunu bilməlidir. Biz heç vaxt tariximizi təhrif etməməliyik.

Tariximizdə şanlı səhifələr də olub, əfsuslar olsun ki, qara səhifələr də olub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması, qısamüddətli fəaliyyəti haqqında mən dəfələrlə öz fikirlərimi bildirmişdim. Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurucularının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdim. Bu, doğrudan da dünya miqyasında, müsəlman aləmində ilk respublika idi, baxmayaraq ki, cəmi iki il yaşadı. Ancaq, eyni zamanda, biz bu tariximizin qara səhifələrini də unutmamalıyıq, ört-basdır etməməliyik. Birincisi, tarixi həqiqət təhrif olunmuş formada

təqdim edilməməlidir. İkincisi, bu faciəvi hadisə hamımız üçün dərs olmalıdır.

O vaxt bu qərarı müxtəlif səbəblərlə izah etməyə çalışanlar da olub, bu gün də var. Ancaq hesab edirəm ki, heç bir izahat qəbul edilən deyil, çünki ermənilər bu addımla kifayətlənməmişlər. Əgər kimsə hesab edirdi ki, İrəvanı orada yaşayan insanlardan xəbərsiz öz doğma diyarından məhrum etməklə Ermənistan və ermənilər kifayətlənəcək, böyük səhv edirdi və sonrakı tarix bunu bir daha göstərdi. 1920-ci ildə sovet hökumətinin qərarı və erməni millətçilərinin təkidi ilə bizim digər tarixi torpağımız Zəngəzuru da Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirdilər. Bu, xalqımıza qarşı növbəti cinayət idi. Bunun da məqsədi tam aydın idi. Birincisi, erməni millətçiləri sovet hökumətində mühüm vəzifələrdə idi. Digər tərəfdən, Azərbaycanı Naxçıvandan və Türkiyədən coğrafi nöqteyi-nəzərdən ayırmaq üçün atılmış bir addım idi.

Yəni, görün, cəmi iki il ərzində xalqımızın başına nə qədər böyük bəlalar gətirildi. Əgər kimsə hesab edirdi ki, 1918-ci ildə İrəvanı Ermənistana verməklə biz hansısa daha böyük bəlalardan özümüzü sığortalamış ola bilərdik, bax, Zəngəzurun Ermənistana verilməsi bir daha onu göstərir ki, bu, çox yanlış, səhv addım idi və dediyim kimi xəyanət idi. Hətta səndən güclü olan qüvvə qarşısında heç vaxt geri addım atmamalısan, hər zaman öz hüququnu qorumalısan, xüsusilə doğma torpağını qorumalısan.

Bununla Qərbi azərbaycanlıların faciələri bitmədi. Hamımız yaxşı bilirik ki, 1948-1953-cü illərdə xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalmışdır. Bu, sovet hökumətinin Qərbi azərbaycanlılara və bütövlükdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş növbəti cinayəti idi. Bu, eyni zamanda, böyük ədalətsizlik idi, vicdansızlıq idi. Çünki İkinci Dünya müharibəsi cəmi 3 il idi ki, başa çatmışdır. Azərbaycan xalqı böyük fədakarlıq göstərmişdir. Təkcə sovet Azərbaycanından olan insanların 300 minə həlak olmuşdur. O vaxt sovet Ermənistanında yaşamış on minlərlə azərbaycanlı da həlak olmuşdur. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində əldə edilmiş Qələbədə müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan nefti olmasaydı sovet dövləti heç vaxt qələbə qazana bilməzdi. Bunu hər kəs bilir. Bu rəqəmlər dəfələrlə səsləndirilib. Benzinin, sürtkü yağlarının və neftin təqribən 70, 80, 90 faizi Azərbaycandan təchiz edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, xalqımıza qarşı növbəti cinayətin törədilməsi, yenə də deyirəm böyük vicdansızlıqdır və saxta bəhanə adı altında xalqımız növbəti deportasiyaya məruz qalmışdır.

Nəhayət 1980-ci illərin sonlarında sovet hökuməti xalqımıza qarşı növbəti cinayət törətdi. Bu dəfə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdən getməsindən istifadə edən həm erməni millətçiləri, həm onların sovet hökumətindəki havadarları dərhal hərəkətə keçdilər. Heydər Əliyev 1987-ci ilin noyabrında bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırıldıktan iki

həftə sonra erməni millətçiləri baş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm ovaxtkı Ermənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı. Azərbaycanlılar tarixi diyarı olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi və biz bu tarixi yaxşı bilirik, xatırlayırıq və azərbaycanlıların yaşadıkları o məntəqələrin sayını da yaxşı bilirik - 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdılar. Mən ovaxtkı Ermənistanı nəzərdə tuturam, Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturam, 90-a yaxın kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarıldı, qovuldu, bir çoxları öldürüldü, onlara işğəncələr verildi. Bütün bu cinayətlər sovet hökumətinin gözünün önündə baş vermişdi. Sonuncu kəndimiz Nüvədi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qaldı. O da azmış kimi Qarabağda da xalqımıza qarşı cinayət törədildi.

Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun işğalı növbəti faciəmiz idi. Yəni, görün, təkcə XX əsrdə xalqımız nə qədər böyük bəlalarla üzləşmişdir. Ancaq sınımadı, əyilmədi, inamını itirmədi, güc topladı və nəticədə istədiyinə nail oldu. İki il bundan əvvəl biz öz tarixi missiyamızı şərəflə yerinə yetirərək ədaləti bərpa etdik, düşmənləri torpaqlarımızdan qovduq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etdik. Bu gün azad edilmiş torpaqlarda yaşayırıq, qururuq, yaradıırıq, dağıntıları aradan qaldırıırıq və dünyaya

göstərməyə çalışırıq ki, gəlin, baxın, gözlərinizi açın, bu vəhşilikləri törədən sizin sevimli erməni xalqıdır. Bu cinayətləri hansısa yad planetdən gələnələr yox, sizin sevimli və himayəniz altında olan erməni xalqı törədib, məscidləri dağıdıb, tarixi abidələri dağıdıb, qəbirləri dağıdıb, olmazın vəhşiliklər edib. Eynisini onlar Qərbi Azərbaycanda da ediblər. Sadəcə olaraq, dünya ictimaiyyəti bunu görmür, ya da ki, görmək istəmir. Necə ki, Qarabağda erməni vəhşilikləri faktiki olaraq heç kim tərəfindən təsdiqlənmirdi. Halbuki iki dəfə ATƏT-in faktaraşdırıcı missiyası o vaxt işğal altında olan torpaqlara göndərilmişdi. Ancaq onların məruzəsinə baxdıqda, yenə də ikili standartlar görürük.

Bir tərəfdən, o vəhşilikləri, dağıntıları, qanunsuz məskunlaşmanı etiraf etməyə məcbur oldular, digər tərəfdən yenə də balanslı yanaşaraq işğalçı ilə işğala məruz qalanı necə deyərlər, bir müstəviyə qoydular. Ona görə Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən törədilmiş dağıntılar mütləq dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. Əminəm ki, Qərbi Azərbaycan İcması Azərbaycan dövlətinin dəstəyi ilə bunu edəcək.

Bütövlükdə XX əsrdə xalqımızın çəkdiyi əzablar haqqında dünya ictimaiyyətinə daha geniş məlumat verilməlidir. Biz hər zaman həqiqəti deyirik. Azad edilmiş torpaqlara gələn 10 minlərlə xarici vətəndaş bu gün artıq öz gözləri ilə görür ki, xalqımız hansı vəhşiliklərə məruz qalıb. Bu gün orada gedən genişmiqyaslı quruculuq işləri

bir daha xalqımızın iradəsini göstərir. Yenə də deyirəm, Ağalı kəndinin timsalında biz xalqımızın tarixi yaddaşını görürük. Çünki oranı heç vaxt görməyən uşaqlar, gənclər oraya qayıdıblar. Əminəm ki, biz eynisini Qərbi Azərbaycanda da görəcəyik.

Bu il başa çatır. İl ərzində bir çox önəmli hadisələr baş vermişdir. Biz Azərbaycan-Ermənistan sərhədində məcburən hərbi əməliyyat keçirməli olduq. Bu hərbi əməliyyat nəticəsində bizim tarixi şəhərlərimiz bu gün artıq vizual müşahidə yolu ilə gözümüzün önündədir. Bu gün biz artıq Bala Göyçənin sahilindəyik. Bu gün biz Göyçə gölünü binoklsuz görürük. Birincisi, hesab edirəm ki, bu, ədalətlidir. İkincisi, sentyabr toqquşmaları bizi gələcəkdə böyük problemlərdən sığortalayacaq. Çünki Ermənistanda revanşist qüvvələr baş qaldırır, - istər iqtidarda, istər müxalifətdə, - faktiki olaraq bizim üçün fərqi yoxdur. Çünki Ermənistanda cəmiyyətin şüuru o qədər zəhərlənib, azərbaycanofobiya o qədər geniş vüsət alıb ki, orada faktiki olaraq normal düşüncəyə malik olan, - mən siyasi sahəni nəzərdə tuturam, - qalmayıb. Ona görə onlar revanş fikri ilə yaşayırlar. Onlar yenə də ümid edirlər ki, kimsə gələcək onların əvəzinə bizimlə müharibə aparacaq, onlar da hər zaman olduğu kimi, hansısa himayədarın arxasında gizlənərək yenə də bizə qarşı öz məkrli planlarını həyata keçirəcəklər. Bax, özümüzü bundan sığortalamaq üçün biz mütləq Azərbaycan-

Ermənistan sərhədi istiqamətində daha əlverişli mövqelərə sahib olmalı idik və buna nail olduq.

Bu gün yerləşdiyimiz yüksəkliklərdən hətta Naxçıvan dağları da görsənir. Yəni, bu, doğrudan da tarixi nailiyyətdir. Qarabağın, Şərqi Zəngəzurun döyüş meydanında azad edilməsi tarixi hadisədir və Azərbaycan durduqca Azərbaycan tarixində qalacaq. Bu il əldə edilən həm hərbi, həm siyasi uğurlarımız da gələcək üçün zəmin yaradır. Həm qayıdış üçün, həm təhlükəsizlik üçün, həm Azərbaycanı güclü dövlət kimi qəbul etmək istəməyənlər üçün də bir dərs oldu və bir daha göstərdi ki, bizi heç kim və heç nə dayandıra bilməz. Mən bunu artıq bir neçə dəfə demişəm, bu gün də demək istəyirəm. Bu gün Laçın yolunda baş verən hadisələr növbəti anti-Azərbaycan isterikasına səbəb olub. Burada təkcə Ermənistan yox, bəlkə də onlardan daha çox onların xaricdəki havadarları, onların arxasında dayanan dövlətlər yenə də Azərbaycana qarşı qarayaxma kampaniyası başlamışdır və biz bu gün görüşdüyümüz vaxtda BMT-də bizə qarşı növbəti təxribat hazırlanır. Artıq bir neçə gündür ki, xüsusi canfəşanlıqla seçilən bəzi ölkələr bizə qarşı növbəti çirkin planlarını həyata keçirmək əzmindədir. Amma hələ ki, bir şey əldə edə bilmirlər, neçə gündür əlləşirlər. Gələn həftə də öz söylərini göstərəcəklər. Yəni, Laçın yolunda baş verən hadisə gün kimi aydındır. Bu, bizim legitim hüququmuzdur. Bizim təbii sərvətlərimiz istismar edilir, təbii sərvətlərimiz daşınır. O təbii sərvətlərimizi istismar edən-

lər istənilən beynəlxalq hüquqi normaya görə cinayət-kardırlar. Çünki bu, bizim beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış ərazimizdir və haqlı tələbimiz var ki, bizim ictimaiyyət nümayəndələri və ilk növbədə, ondan əvvəl dövlət qurumlarının nümayəndələri monitoring keçirməlidirlər. Baxmalıdırlar orada hansı işlər baş verir və o qanunsuz fəaliyyət dayandırılmalıdır. Bizim haqlı tələbimiz bundan ibarətdir. Ancaq bu gün bu vəziyyət tamamilə təhrif edilmiş tərzdə təqdim olunur. Yenə yalan, yenə iftira, yenə böhtan, kim bunu edir, biz hamımız yaxşı bilirik. Yenə də deyirəm, Ermənistan dövləti hazırda burada ilk sıralarda deyil. Amma bu, bizi heç nədən çəkəndirməyəcək. Biz artıq bunu dəfələrlə sübut etmişik və İkinci Qarabağ müharibəsi bunu göstərdi, müharibədən keçən iki il bunu göstərdi. Heç kim bizə təsir göstərə bilməz. Zənglər ola bilər, hansısa bəyanatlar ola bilər, onlara əhəmiyyət vermək lazım deyil. Sadəcə olaraq, siyasi nəzakət naminə biz bu zənglərə cavab veririk. Ancaq bu, bizim mövqeyimizi zərər qədər dəyişməyəcək.

Hesab edirəm ki, Qərbi Azərbaycan İcmasının bundan sonra daha mütəşəkkil formada fəaliyyət göstərməsi hamımız üçün çox önəmlidir - həm Qərbi Azərbaycandan olan insanlar üçün, həm də bütün Azərbaycan xalqı üçün. Hesab edirəm ki, biz bu işi bundan sonra daha məqsədyönlü şəkildə aparmalıyıq. Yəni, təşkilat qurulub, icma qurulub, dövlət orqanları öz dəstəyini göstərir və göstərəcək. Əlavə göstərişlər mənim tərəfimdən verilə-

cəkdir. Ona görə hesab edirəm ki, icma bir neçə istiqamət üzrə öz işini davam etdirməlidir. Əlbəttə ki, ölkə daxilində bu icmanın fəaliyyəti daha da gözəgörünən olmalıdır. Hər halda Azərbaycan çərçivəsində bu icmanın fəallığı çox önəmli ola bilər.

Bununla bərabər, hesab edirəm ki, İcmanın bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən beynəlxalq müstəvidə fəaliyyəti olmalıdır. Çünki biz bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmalıyıq, necə ki, Qarabağ həqiqətlərini çatdırmışdıq. Faktiki olaraq biz 1990-cı illərin əvvəllərində Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı təhrif edilmiş təsəvvürü tamamilə dəyişdirə bildik. İnformasiya müharibəsi və İkinci Qarabağ müharibəsi onu göstərdi ki, bu, az əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə burada da İcmanın xaricdəki fəaliyyəti xüsusi önəm daşmalıdır. Sərgilər, təqdimatlar, beynəlxalq konfranslar keçirilməlidir. Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə birlikdə aksiyalar keçirilməlidir. Bizim bir çox ölkələrdə diaspor təşkilatlarımız var və bu il biz Şuşada tarixi Azərbaycan diaspor təşkilatlarının qurultayını keçirdik. Xarici ölkələrin siyasi dairələri, mətbuat və qanunvericilik orqanları ilə təmaslar qurulmalıdır. Yəni, biz haqlı olaraq öz hüququmuzu tələb etməliyik. Bu, bütün beynəlxalq konvensiyalarda təsbit edilmiş hüquqdur.

Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur. Onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına

qayıtmalıdırlar. Mən bunu deyəndə təxmin edirəm, yenə də Ermənistanda növbəti dəfə isterika başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi bizi işğal etdi və sair. Yox. Biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik. Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Hesab edirəm ki, İcmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır. Məsələn, indi bunu artıq dünyada da bilməyə başlayırlar və sual olunur, - bu sualı biz qoymuşuq, Azərbaycan nümayəndələri, bu məsələ ilə məşğul olan insanlar qoyublar, - indi göstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradır? Haradadır İrəvanın tarixi mərkəzi? Əgər deyirsiniz ki, guya bu, dünyanın ən qədim şəhəridir. Haradadır bunun tarixi mərkəzi?

İndi baxın, görün, Cənubi Qafqazın digər ölkələrinə - Azərbaycanda, Gürcüstanda, bizim şəhərlərimizdə, əksər şəhərlərdə tarixi abidələr, tarixi mərkəzlər var. İstər Bakı olsun, Gəncə olsun, Naxçıvan, Şəki, Qəbələ, digər bütün şəhərlərdə. Bəs, necə ola bilər ki, İrəvanda tarixi mərkəz yoxdur? Qoy, bu sadə suala cavab versinlər. Cavab da gün kimi aydındır. Ona görə ki, bu tarixi mərkəz Azərbaycan xalqının tarixi irsi idi, hansı ki, onlar dağıdıblar.

Şəhərsalma adı altında bütün tarixi binalarımız, o cümlədən İrəvan qalası, Sərdar sarayı dağıdılıb. Yəni, bütün bunlar göstərilməlidir. Yəni, siyasi və hüquqi tərəfdən başqa, istənilən məsələdə bunun tarixi mahiyyəti də əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə bizim işimiz bu tarix üzərində qurulmalıdır.

Hüquqi tərəfə gəldikdə, biz birlikdə fikirləşməliyik, beynəlxalq hüquqşünaslar cəlb edilməlidir. Azərbaycan dövləti burada da kömək göstərəcək. Onlar bu qayıdış istəyini və hüququnu beynəlxalq müstəvidə necə reallaşdırmaq lazımdır yolunu göstərəcəklər.

Əlbəttə ki, bizim tarixi həqiqətlərlə bağlı kitablarımız yenilənməlidir. Müəyyən dövrdə kitablar dərc edilmişdir, o cümlədən tarixi şəhərlərimizin, kəndlərimizin adları ilə bağlı kitab dərc edilmişdir. Siz o kitabın müəllifisiniz. Mən onu görmüşəm. Amma onu indi Azərbaycanda çox adam görübmü? Yox. Bilmirəm o, hansı tirajla dərc edilib. Yəni, siz təşəbbüs olaraq bunu özünüz etdiniz, imkanınız çatan tərzdə. Amma biz bunu dövlət səviyyəsində etməliyik. O kitabça bütün dillərə tərcümə edilməlidir. Onun yanında həm də elektron daşıyıcısı olmalıdır. Xarici dillərə tərcümə edilməlidir. Yəni, bu təbliğat işləri mütləq aparılmalıdır.

Hesab edirəm ki, ildə bir dəfə, ya da iki ildən bir Bakıda Qərbi Azərbaycanla bağlı beynəlxalq konfrans keçirilməlidir. Biz özümüz üçün dost saydığımız ölkələrdən alimləri, arxeoloqları, tarixçiləri dəvət edəcəyik

ki, mötəbər bir beynəlxalq konfrans keçirək, bunu təqdim edək. Yəni, bir çox addımlar atılmalıdır ki, bu mövzu gündəlikdən çıxmasın, əksinə bu mövzu beynəlxalq gündəliyə daxil edilsin. Çünki bu gün Ermənistan monodövlətdir. Biz bunu deyəndə, haqlı olaraq dünya ictimaiyyətinə bildiririk ki, bu, dözülməzdir. İndi Avrasiya məkanında, yerləşdiyimiz regionda hansı ölkə monodövlətdir? Bəs, sual olunur nə üçün məhz Ermənistan monodövlətdir? Cavab aydındır, ona görə ki, imkan verməyiblər orada başqa xalqlar yaşasın. O xalqları oradan müxtəlif yollarla çıxarıblar, kimi öldürüblər, kimi hədələyiblər, kimin evini yandırılar. Beləliklə, bütün başqa millətləri oradan qovub, başqasının torpağında özləri üçün dövlət qurublar. Bu ərazidə heç vaxt Ermənistan olmayıb. İndiki Ermənistan bizim torpağımızdır. Mən bunu dəfələrlə deyəndə, mənə irad tuturlar, çalışırlar irad tutmağa ki, mənim ərazi iddiam var. Mən bunu tarixi həqiqət kimi deyirəm. Əgər kimsə başqa versiyanı təsdiq edə bilsə, gəlsin təsdiq etsin.

Erməni xalqı nə vaxt bizim torpaqlarımıza köçürülüb? Hamımız yaxşı bilirik. Qarabağa nə vaxt köçürülüb? Zəngəzura nə vaxt köçürülüb? Kim tərəfindən köçürülüb? Necə köçürülüb və hansı məqsədlə köçürülüb? Hamısını yaxşı bilirik. Onların bizim ərazimizdə, Cənubi Qafqazda heç vaxt dövləti olmayıb. Əgər nə vaxtsa olubsa, - hələ bəlli deyil kimin dövlətini onlar öz adlarına çıxmaq istəyirlər, - bu, başqa yerdə olub. Ona görə, biz

bunları mütləq məqsədyönlü şəkildə, təşkilatlanmış qaydada, düzgün formada təqdim etməliyik. Əminəm ki, buna nail olacağıq.

Mən bununla paralel olaraq hesab edirəm ki, biz birgə səylərlə Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasını da işləməliyik. Qarabağ münaqişəsi həll olunandan sonra indi bizim gündəliyimizdə duran məsələ budur. Əlbəttə ki, Qarabağ münaqişəsi həll olunmayana qədər bu haqda danışmaq bəlkə də tez idi. Ancaq, məncə bu gün biz vaxt itirməməliyik. Qayıdış Konsepsiyası hazırlanmalıdır. Yenə də bu, necə deyərlər, sülhsevər konsepsiya olmalıdır. Biz bütün beynəlxalq konvensiyalarda bizə məqbul olan müddəaları götürüb bunun əsasında öz hüququmuzu tələb etməliyik. Qayıdış Konsepsiyası olmalıdır. Bizim tarixi yaşayış yerlərinin bir çoxu, mütləq əksəriyyəti indi bomboşdur. Biz bunu bilirik. Biz öz keçmişimizi yaxşı bilirik. Qərbi Azərbaycandan olan hər bir insan öz ulu babalarının yaşadıkları yerləri yaxşı bilir. İndi müxtəlif yollarla bu informasiyanı əldə etmək olar. Azərbaycanlıların yaşadıkları yerlərin əksəriyyətində heç kim yaşamır. Ermənistanda bütövlükdə indi depopulyasiya dövrü hökm sürür. İnsanlar oradan gedir. Həm təbii artım yoxdur, eyni zamanda, dözülməz siyasi vəziyyət, repressiyalar, faktiki olaraq diktatura və iqtisadi çətinliklər onları buna vadar edir. Bizim kəndlərimiz dağıdılır. Biz buna dözə bilmərik. Ona görə biz Qayıdış Konsepsiyası üzərində işləməliyik. Bu, çox sanballı sənəd olmalıdır.

Əlbəttə ki, mütləq digər təkliflər də olacaq. Mən, sadəcə olaraq, bu gün bu görüş əsnasında gələcək fəaliyyətinizlə bağlı öz fikirlərimi bölüşmək istərdim.

Əlbəttə ki, mən sizdən də təkliflər gözləyəcəyəm. İcma həm öz imkanları daxilində, həm də Azərbaycan dövlətinin dəstəyi ilə bu işlərə, necə deyərlər, böyük yer verməlidir. Əminəm ki, biz buna nail olacağıq.

Bir daha onu da bildirməliyəm ki, bu yer icma üçün təsadüfən seçilmədi, rəmzi mənası var. Bu binada yerləşmiş qarabağlılar artıq Qarabağa ya qayıdıblar, ya da qayıtmağa hazırlaşırlar. Burada yerləşən Qərbi azərbaycanlılar da qayıdacaqlar, İnşallah.

Bakı şəhəri, 24 dekabr 2022

Giriş

Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) türkmənşəli toponimlər, onların arxaik mənə çalarlarının, forma və əlamət xüsusiyyətlərinin, yayılma areallarının, fonetik və morfoloji tərkiblərinin tədqiqi müasir onomastikada diqqəti cəlb edən aktual və vacib elmi-tədqiqat sahələrindəndir. Dildəki arxaikləşmiş, lakin paleotoponimlərin dil tərkibində mühafizə olunmuş coğrafi adlar ictimai-tarixi inkişafın məhsulu kimi antik dövrün izlərini özündə qoruyub saxlayan real linqvistik faktlardır, tarixin və mədəniyyətin canlı salnamələridirlər. Onomastikanın diapozonunu genişləndirmək, onun linqvistik və ekstralingvistik inkişafını hərtərəfli təmin etmək üçün paleotoponimik tədqiqatın əhəmiyyəti çağdaş dövrdə olduqca böyük önəm kəsb edir. Dilin arxaik qatında xüsusi yeri olan və müəyyən söz formaları ilə bərpa edilən, forma və strukturuna, semantikasına aydınlıq gətirilən paleotoponimik leksikanın dərinədən araşdırılması, diqqətlə təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi Azərbaycan xalqının dilinin, tarixinin, coğrafiyasının bir çox mürəkkəb və zəruri məsələlərinin açılmasına kömək edir. Buna görə də Qərbi Azərbaycanda mövcud olan paleotoponimlərə elmi mövqedən yanaşmaq, onun dəqiq və əsaslı təhlilini vermək, saxtakar ermənilərin cəfəngiyyat fikirlərini, cızmaqaralarını alt-üst etmək hazırki dövrdə

aktual və zəruri problemlərdəndir. Paleotoponimik material uzun illərdir ki, dilçilərin – türkoloqların diqqətini cəlb etməsinə baxmayaraq bu sahədə hələ araşdırmaya ehtiyacı olan problemlər qalmaqdadır. Əlbəttə, uzun illər Azərbaycan və xarici dilçilikdə paleotoponimiyanın nəzəri məsələlərinə dair bir sıra müddəalar, fikirlər irəli sürülmüş, bu sahədə daha çox dilçilər və tarixçilər arasında müxtəlif konsepsiyalar yaradılmışdır. Paleotoponimlərin dil mənşəyi, etimologiyası, fonetik və morfoloji tərkibi, arxaik elementləri və s. haqqında ən dəyərli tədqiqatı, açığı demək lazımdır ki, ümumtürkoloji kontekstdə Azərbaycan dilçiləri, türkoloq-alimləri aparmışlar. Bu istiqamətdə analitik təhlillər Tofiq Hacıyevin, Vorosil Qukasyanın, Tofiq Əhmədovun, Həsən Mirzəyevin, Afad Qurbanovun, İbrahim Bayramovun, Qara Məşədiyevin, Əziz Ələkbərlinin, Aslan Bayramovun, Sevinc Sadıqovanın və başqalarının əsərlərində az deyildir. Bu əsərlərdə Azərbaycan xalqının müəyyən inkişaf mərhələlərinin, xüsusən də, ən qədim və qədim dövrlərin tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi, tarixi coğrafiyası, dilinin yazıya-qədərki və yazı dövrlərinin müəyyən cəhətləri ilə bağlı bir sıra problemlərin həlli üçün söylənilən elmi tezislər yüksək qiymətləndirilməlidir. Onomastikanın tədqiqat obyektini olan yer-yurd adlarının, xüsusilə də paleotoponimlərin dildəki adını daşdığı obyektin ən səciyyəvi tərəflərini əks etdirməsi və həmin leksik vahidlərdən törəməsi, assosiativ əlaqəsini genişləndirərək xalq, millət,

camaat, kütlə, tayfa adlarının nominativ mənaya çevrilməsi yolu ilə yaranması qanunauyğun hal olmuşdur. Bütövlükdə türk xalqlarının, o sıradan, Azərbaycan xalqının etnogenezində ilk və başlanğıc mənbə olan adlar Ermənistan ərazisində də bir sıra paleotoponimlərdə öz izlərini qoymuşdur və həmin türkmənşəli paleotoponimlərin tərkibindəki “az” komponenti ən qədim dövrlərdə ümumi leksik vahid kimi fəaliyyət göstərmiş, çox sonralar tayfa, xalq, etnos adına transformasiya olunmuşdur. İstər “as”, istərsə də digər toponimlər və ya paleotoponimlərin ilkin başlanğıc forması ümumi leksik vahidlərdən törəmişlər. Dildə elə paleotoponimik vahid tapmaq çətindir ki, onlar nominativ mənə daşıyan ümumi sözlərdən törəməmiş olsun. Hər bir onimin və o cümlədən paleotoponimin dilin lüğət tərkibində işlənmiş və ya işlənən qarşılığı olmalıdır. Ola bilsin ki, bu qarşılığın və ya prototipin müəyyən qismi arxaikləşsin, köhnəlsin, dilin lüğət tərkibindən çıxsın, lakin onların forma və mənalarını qədim abidələr əsasında restavrasiya, bərpa etmək olur. İndiki Ermənistanda mövcud olmuş türkmənşəli paleotoponimlər də bu qəbildəndir və təhlil prosesində bu istiqamətə daha çox diqqət yetirməyə cəhd etmişik.

Ən qədim dövrün paleotoponimlərində də ekstralinqvistik faktorlar aparıcı rola malik olmuşdur. Belə faktorlarla müşaiyət olunan yer-yurd adları əksər hallarda tanınmaz şəkllə salınır, onların qədim forma və semantikasını təyin etmək, etimoloji cəhətdən müəyyənləşdirmək

əksər məqamlarda çətinlik törədir. Lakin onları da bir sıra linqvistik elementlərin köməyi sayəsində bərpa etmək mümkünləşir. Onomastik vahidlərin ən qədim qollarından sayılan toponimlərin, xüsusən də paleotoponimlərin bir dildən digər dilə tərcümə edilməsi, mənasının dəyişdirilməsi qəti şəkildə yol verilməzdir. Ancaq erməni şovinistləri dünyada qəbul olunmuş bu qanuna əməl etmədən, ağına-bozuna baxmadan bu qədim toponimləri mənəvi soyqırırma məruz qoymuşlar. Vandal ermənilərin ən çox struktur-semantik cəhətdən öz dillərinə tərcümə etdikləri antik dövrün türkmənşəli paleotoponimləridir və bu barədə ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrlərdən intensiv həyəcan siqnalları çalınmasına baxmayaraq, elm pərdəsi arxasında gizlənən saxtakarlar buna məhəl qoymamışlar. Lakin fədakar toponimistlərimizin dəyərli və vaxtında yazılmış tədqiqat işləri sayəsində erməni şovinistlərinin saxtakar əməlləri tarixi faktlarla cavablandırılmışdır ki, tədqiqat işində bu cəhətlərdən də yeri gəldikcə danışılır və indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş paleotoponimlərin demək olar ki, hamısının Azərbaycan mənşəli olması fikri dəyərli faktlarla əsaslandırılır. Tarixi və çağdaş araşdırmalar əsasında faklaşdırılır ki, eradan əvvəl I minillikdən başlayaraq azərbaycanlılar (qədim aslar) bu torpağın aborigen sakinləri olmuş, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına, 90-cı illərin əvvəllərinə kimi bu torpaqda yaşamışlar və bu yurd yerləri heç vaxt ermənilərin yaşayış məskəni olmamışdır.

Bu ərazilərin toponimlərinin əksəriyyəti türk-Azərbaycan etnonimləri, eləcə də qədim türk coğrafi terminləri əsasında təşəkkül tapmışdır.

Türkoloji kontekstə “as”// “aslar” // “asarlar” konsepsiyasının tərəfdarları saysız-hesabsızdır. Həmin konsepsiyanın müdafiəçiləri birmənalı şəkildə təsdiq edirlər ki, as tayfaları qədim türklərin etnogenezisində misilsiz rol oynamışlar və Ön Asiyada yaşayan müasir xalqların demək olar ki, hamısı onların törəmələridir. İndiki Ermənistan ərazisində qədim mədəniyyət abidələri, daş kitabələr üzərindəki ən qədim əlamət və izlərin mövcudluğu təkzibedilməz faktlar kimi sübut edir ki, bu ərazilər ta qədimdən asların, azərilərin Ata yurdu olmuşdur. Qədim yazıların türk damğa və işarələrini də oxumağı bacaran tədqiqatçılar sübuta yetirmişlər ki, bu ərazidə nə eradan əvvəl, nə də eradan sonrakı minilliklərdə ermənilərin izi-tozu olmamışdır. Tarixi təhrif etmək, paleotoponimləri yeri gəldi-gəlmədi özününküləşdirmək, özlərini dünyanın ən qədim xalqı hesab etmək ermənilərin yeritdiyi siyasətin əsas tərkib hissələrindəndir. 1935-1991-ci illər arasında Ermənistanda dövlət səviyyəsində Azərbaycan mənşəli toponimlərə qarşı səlib yürüşü təşkil edilmiş, nəticədə, minlərlə yer-yurd adları xəritələrdən silinmişdir. Bizim eradan əvvəl və sonrakı minilliklərdə Azərbaycan xalqının etnik kökündə, təşəkkülündə və formalaşmasında yaxından iştirak etmiş qədim türk tayfalarının adları – as, saq, alban, hun, qarqar, peçeneq,

oğuz, avşar, qıpçaq və s. etnonimlər və paleotoponimlərdə bu və ya digər forma və strukturlarda və müəyyən mənalarda əksini tapmışdır. Tədqiqatda həmin tayfaların adlarının fonetik, leksik, morfoloji tərkiblərinə daha çox diqqət yetirilir, son yüz il ərzində onların erməniləşdirilmiş formaları kəskin tənqid atəsinə tutulur, arqumentləşdirilmiş fikirlərlə saxtakar ermənilərin iç üzünü ifşa hədəfinə çevrilir.

Ermənistan ərazisində Azərbaycan türk mənşəli paleotoponimlər tarixin ən qədim çağlarında meydana gəlmiş və hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda linqvistik təhlili, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktorlarla qarşılaşdırılması, araşdırılması Azərbaycan və türk etnik tarixi və coğrafiyası, həmçinin tarixi genetik-etnik əlaqələrin qaranlıq məsələlərinin işıqlandırılması işinə yaxından köməklik göstərə bilər ki, tədqiqatda məsələyə bu aspektdən də yanaşılmışdır. Qərbi Azərbaycanda paleotoponimləri tədqiq edərkən tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından yararlanmaqla əsrlər, minilliklər ərzində fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğrayan coğrafi adlar tarixi-linqvistik təhlil yolu ilə onların bərpasına çalışılmışdır. Paleotoponimlərin antik dövrlərinin tədqiqi zamanı təkcə müqayisəli-tarixi metoddan yararlanmaq kifayət etmir, əsas problem dilin müxtəlif səviyyələrində restavrasiya olunmuş formaları və bu formalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri düzgün müəy-

yənləşdirməkdən ibarətdir ki, təhlil prosesində bu cəhətlərə də xüsusi önəm verilmişdir.

Ən qədim leksik vahidlər əsasında təşəkkül tapıb formalaşmış paleotoponimlərə oronimik vahidlərdə daha çox rast gəlinir. Məsələn, Dərələyəz mahalında Gökman yal adı qeydə alınmış və ermənilər və türkmənşəli sözü “koğan” şəklində işlədirlər. Yerli əhalinin danışığında, yaddaşında daşlaşmış bu oronomik vahidə Orxon – Yenisey abidələrində də təsadüf olunur və əksər tədqiqatlarda və paleooronomik vahid “göylük yer”, daha dəqiqi “göylük yal” mənasında izah edilir. Orxon daş kitabələrindən məlum olur ki, qırğız xaqanı həmin dövrdə Koqman dağında yaşayırdı. Çağdaş Azərbaycan dilində “koğ” sözü “göy” fonetik tərkibində işlənərək “göylük yer, yaşıllıq yal” mənasını bildirir. “Man” komponenti müasir türk dillərində az-az işlənsə də, hazırda Azərbaycan dilində “-liq, -lik, -luq, -lük” şəkilçisinin məzmununa uyğun vəzifə yerinə yetirir. Ermənilərin Koğman oronimini “Koğan” şəklində işlətsələr də, bu fonetik tərkibdə söz Azərbaycan fonetikasını qoruyub saxlamışdır. Oronomik vahidlərdə ermənilərin əsas güvəndiyi yerlərdən, məqamlardan biri “-an” şəkilçisidir ki, son tədqiqatlarda əsaslandırılır ki, bu morfem antik dövrlərdə türklərdən farscaya keçmiş və ermənilər morfemi farslardan almışlar. Dilin tarixi inkişafında “man” komponenti şəkilçi funksiyası ilə bərabər olaraq leksik mənə da bildirmişdir. Belə ki, “man” komponenti bəzi sözlərin əv-

vələndə və sonunda gələrək “adam, insan”, “iri, böyük, nəhəng” mənalarını ifadə edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qoca+man, az+man, şiş+man və s. şivələrdə “man” sözü “adam”, “insan” mənasını bildirir: qoca adam, kök insan və s. Tədqiqat prosesində bəzi hallarda şəkilçi formatlara, leksik vahidlər əsasında formalaşmış paleotoponimlərə yeri gəldikcə ehtimal və fərziyyələrlə konseptual münasibət də bildiririk. Tədqiqat göstərir ki, hiyləgər ermənilər saxta tarix uyduraraq antik dövrün türk--Azərbaycan mənşəli paleotoponimlərə daha çox təcavüz etmiş, onları tanımaz hala salmışlar. Həmin antik yer adlarına da konseptual müstəvidə yanaşıb, ilkin formalarını bərpa etməyə çalışmışıq. İyrənc erməni tarixçiləri hər yerdə türk-Azərbaycan mədəniyyətinin böyük tarixini həyasızcasına danırırlar, onlarda hazırda və istərsə də tarixin müəyyən dövrlərində hər şeyi erməni mədəniyyəti ilə kor-koranə bir şəkildə bağlamaq, təbliğ etmək xəstəliyi geniş yayılıb, sanki onları göydən Allah torbada yalnız bəşər mədəniyyətinin ilk övladları kimi yer üzünə səpələmişdir. Bu mənəvi xəstəliyə düşər olan kiçik bir toplum 200 ildən çoxdur ki, türk xalqlarının, Azərbaycan xalqının yaranma tarixinə, inkişaf areallarına, tarixi nüfuzuna, bəşər tarixindəki yerinə qənim kəsiliblər, onları saxtalaşdırırlar, özlərinin adlarına çıxırlar ki, bu sırada ən mühüm yerlərdən birində duran paleotoponimlərdə yalnız şəkildə izah edilir, erməni dilinə tərcümə edilərək özlərinin malı, mirası kimi təqdim olunur. Bu hiyləgər kiçik

bir toplum, etnik qrup möhtəşəm və əzəmətli türk mədəniyyətini danırlar, ona dırnaqarası yanaşır, guya dünyanın yaradılışının onlarla bağlı olduğu kimi cəfəngiyyat fikirlərini hər yerdə təbliğ etməyə çalışırlar. Onların sərsəm sayıqlamalarının ana xəttində belə bir saxta fikir durur ki, guya Qafqazda və Kiçik Asiyada antik dövrlərdən üzü bəri yalnız onlar yaşayıblar. Hətta Orta Asiyada, Qazaxstanda, Altayda, hind Avropa, Çin Türküstanı da onların tarixi vətəni olub. Bu erməni xəstəliyi antik dövrlərdən as // sak mədəniyyətini türk xalqlarından qoparmağa xidmətin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bizim araşdırmamızın mahiyyətə mərkəzində, ana xəttində sağalmaz erməni siyasətbazlarının “elm” pərdəsi arxasındakı gizli niyyətlərini ifşa etmək, bu mənəvi xəstəlikləri yaradan sindromların səbəblərini aşkara çıxarmaq keyfiyyətləri durur. Ermənilərin Azərbaycan mənşəli toponimlərə mənəvi hücumu qısqanclıqdan, gözügötürməzlikdən, xəbislikdən, xainlikdən, əsassız ərazi iddialarından irəli gəlir və orta əsrlərdə fars, erməni mənbələrində tarixi həqiqət baxımından nə qədər saxtakarlığın olduğunu yaxşı bilirik və bu saxtakarlıqlar anonim erməni və fars araşdırmaçıları tərəfindən edilmişdir. Uzun illər, daha çox sovet imperiyasının kəsə-kəs vaxtında Azərbaycan toponimiyasına Şərq bölgələrində müəyyən tarixi olsa da, ermənilər demək olar ki, bundan məhrumdurlar, ona görə də tədqiqat işlərimizdə toponimləri Azərbaycan, o cümlədən türk xalqlarının özündə

axtarmalıyıq, çünki ərəblər də, farslar da, ermənilər də ən qədim yer-yurd adlarını türkcələrdən mənimsəyiblər, sadəcə olaraq ya həmin xüsusi adların ya fonetik cildini, ya da semantikasını tarixin müxtəlif dövrlərində dəyişərək özəlləşdirmişlər. Bu baxımdan çox da uzağa getmədən türk – Azərbaycan toponimləri, arxeoloji qazıntılar, daş kitabələr, mifoloji görüşlər, piktoqrafik və ideoqrafik yazılar, onomastik vahidlər və ən nəhayətdə söz, sözsünüslük geniş imkanlar açır. Bizim bu araşdırmamız çoxcəhətli olsa da, daha çox bu istiqamətlər üzrə geniş üfüqlər açır. “Sözün tarixi, tarixin özü” - prinsipinə söykənmiş dilimizin tarixi coğrafiyasını, sözlərimizin türkcələrin ən qədim yazı və mənbələrində izlərini, türk mədəniyyətinin və təfəkkürünün indiki Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistanda) min illərin o üzünə aparan bələdçiliyini əsas tutaraq xalqımızın ən qədim kökləri, yaranma və inkişaf yolları haqqında ən dəyərli elmi nəticələr əldə etmək olar. Bu cəhətdən yanaşdıqda kitabda əksini tapan paleotoponimlərin etimologiyasına həsr olunmuş oçerkləri oxuduqca antik soydaşlarımızın keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolları gözlərimiz önündə canlanacaqdır və bu cür yanaşanda türk insanının tarixi ilə paleotoponimlərin bu xüsusda sözsünüslüğün tarixi bir-birinə çox bənzəyir. Məşhur fransız yazıçısı Ekzüperi yazırdı ki, “*Bir almanın budaqda tumurcuq bağlayıb, çiçək açmasından başlayaraq, meyvəyə dönüb budaqdan düşməsinə qədərki tarixi yazılsa, bir xalqın tarixindən balaca olmayan bir kitab yazılardı*”.

I FƏSİL

Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) türk mənşəli paleotoponimlərin tarixi kökləri, fonetik, leksik, morfoloji tərkibi və semantik resursları

Azərbaycan, o sıradan onun qərb, şərq, cənub, şimal bölgələri çox qədim zamanlardan rəngarəng mədəniyyətlərin qarşılaşdığı böyük bir ərazini əhatə edən bir məkan olmuşdur. Bu ərazilər tarixən, daha dəqiqi, şumer, hun, böyük türk mədəniyyətlərinin birləşdikləri yerlərdir. Şumer mədəniyyətinin qurucuları qədim türklərdir. Hun imperatorluğunun ilk yaradıcıları da türklər olmuşlar. Azərbaycan miladdan öncədən müxtəlif türkdilli etnosların məskunlaşdığı, qaynayıb qarışdığı və oturaq həyat sürdüyü bir ölkə olmuşdur. Müxtəlif tarixi mənbələrdə türklərin Azərbaycana və onun qərb hissəsinə ilk dəfə miladdan öncə VII əsrdə sakaların səfəri zamanı gəlib yerləşdikləri irəli sürülməklə, bugünkü Ermənistanın başdan-başa Azərbaycan türk torpaqları olduğu təqzibedilməz faktlarla sübuta yetirilmişdir. Tarixi qaynaqlar birmənalı şəkildə onu da isbat etmişdir ki, Qərbi Azərbaycan asların, suvarların, bulqarların, peçeneqlərin, utilərin, xəzərlərin, kəngərlərin, qarqarların və başqalarının yaşadıkları, təşəkkül tapıb, formalaşdığı qədim bir yurd yeri olmuşdur. Bu etnos adlarının demək olar ki, hamısı türk-

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu əsasında təşəkkül tapmışdır.

***Qərbi Azərbaycan paleotoponimləri Azərbaycan
türkünün etnoyaddaşının ən möhtəşəm abidəsi kimi***

Dünyanın görkəmli türkoloqları və toponimistləri birmənalı şəkildə təsdiq edirlər ki, Qafqaz ən qədim mədəniyyət, yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, həm də qədim toponimlər – coğrafi adlar diyarıdır. Bu baxımdan isə ən qədim maddi-mədəniyyətə malik Azərbaycan bu diyarda – regionda paleotoponimlər ölkəsi kimi çox gözəl tanınır. İstər antik dövrlərdə, istərsə də çağdaş dövəmdə Qafqazda yaşayan xalqların toponimlər sisteminin özüündə, bünövrəsində, təməlində, yaranmasında əsas və aparıcı yeri qədim türk - Azərbaycan paleotoponimləri tutur və bu qədim coğrafi adlar həm yazıya qədərki, həm də yazıdan əvvəlki dövrləri əhatə etməklə, onların yaşı minilliklərlə ölçülür. Qərbi Azərbaycan (indiki – Ermənistan) ərazisində hazırda mövcud olan türkmənşəli paleotoponimlərinin də əksəriyyətinin yaşı ən azından 4-5 min illəri əhatə etməklə ən qədim dil elementlərini özündə ehtiva və inikas etdirir. 200 ildən bir qədər az zaman kəsiyində bu yer adları erməni saxtakarları, vandalları tərəfindən süni şəkildə dəyişdirilmələrə - represiyalara məruz qalsa da, öz qədim formalarını, şəkillərini, mənalarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Qərbi Azərbaycan

ərazisində mövcud olan paleotoponimlərinin türk – Azərbaycan etnoidaşının ən möhtəşəm abidəsi fonunda arxaik etnolinqvistik mənzərəsinin hələ də kifayət qədər öyrənilmədiyini nəzərə alıb, bu ərazidə mövcud olmuş, qısa zaman kəsiyində erməni soyqırımına məruz qalmış. Azərbaycan – türk coğrafi adlarının substrat nişanələrinin aşkar edilməsini qarşımıza məqsəd qoyaraq, onların hamısının Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu müəyyənləşdirməyə cəhd etdik.

Azərbaycanın görkəmli toponimistlərindən H.Mirzəyev, Q.Qeybullayev, B.Budaqov, Ə.Ələkbərli, İ.Bayramov, S.Sadıqova, C.Cəfərov və digərləri məqalə və kitablarında dənə-dənə qeyd etmişlər ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki – Ermənistan) mövcud olan toponimlərin 99 %-i türk mənşəlidir və 200 il bundan əvvəl bu regionda bir dənə də olsun erməni coğrafi adına təsadüf edilmir. Türkoloq və tarixçilər də doğru olaraq vurğulayırlar ki, türkdilli etnoslar bu ərazidə nəinki bizim eranın əvvəllərindən, hətta bizim eradan çox-çox əvvəllərdə bu torpaqlarda məskunlaşmış ən qədim aborijen sakinlərindəndir. Bu baxımdan Z.İ.Yampolski və N.Z.Hacıyevanın tarixi və arxeoloji qazıntılara istinadən dedikləri – “azərbaycanlılar eradan 2 min il əvvəl bu yerlərin aborijen sakinləri idilər” – fikri tam və real şəkildə özünü doğruldur (57, 226). T.Hacıyev və K.Vəliyev də linqvistik və ekstralingvistik faktlara istinad edərək yazırlar ki, “tarixi həqiqəti bir qədər dərinlikdə axtarmaq

lazımdır. Görünür, qədim Midiya və Albaniya ərazisində ən qədim dövrlərdə gələn, bir növ köçəri əhvali-ruhiyyəsi ilə davranan-ya yerli qohum etnoslara qarışib, ya da çıxıb gedən türklər olmuşdur.” (29.15) Bəzi tədqiqatçılar doğru olaraq göstərirlər ki, “elmi ədəbiyyatlarda həmişə söhbət ikinci qrup türk etnoslarından getmişdir.” (29.15) Yay yaylaqda, qışı qışlaqda keçirmək qədim türkün antik xarakterini işarələyən spesifik əlamətlərdəndir. Məhz bunları nəzərə alaraq, Qərbi Azərbaycanın paleotoponimlərinin hərtərəfli və sistemli öyrənilməsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür, elmi-siyasi əhəmiyyətinin möhtəşəmliyi onunla fərqlənir ki, hibrid, soyu-kökü məlum olmayan, tarixinin qədimliyi, dilinin genologiyası aydın olmayan erməni vandallarının, saxtakarlarının iç üzü açılır, onların saxta dil və tarix yaratma kimi cəfəngiyyat fikir və rəzil müddəalarını ifşa etmək işi mümkünləşir. Azı 5-6 min eradan əvvəlki dövrləri götürsək, dünyanın dil xəritəsində heç bir dilin yazı mədəniyyətinin formalaşmadığı qənaətinə gələ bilərik. Lakin dünya şumeroloqlarının əksəriyyətinin fikrincə, şumer dili qədim türk dilinin damğa və işarələr sistemi əsasında yaranmış, türk etnoslarının qədim yazı mədəniyyətinin dünyada ilk nümunələridir. Qərbi Azərbaycan ərazisində elə paleotoponimlərə rast gəlirik ki, onların tərkibində türk-Azərbaycan dilinin həm yazıyaqədərki, həm yazıdansonrakı elementləri daha yaxşı mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Dərələyəz mahalına məxsus Ardaraz toponiminin fonetik və

morfoloji tərkibi əsasında, qədim və müasir mənbələrin verdiyi məlumatlar üzrə fikrimizi şərh etməyə çalışacağıq. Ardaraz oykonimi mürəkkəb quruluşa malik olub, coğrafi relyef bildirən “ard//art” və hidronimik nomen ifadə edən, işarələyən “Araz” sözü əsasında formalaşmışdır. Dərələyəz toponimlərinin mahir tədqiqatçısı professor Həsən Mirzəyev Ardaraz paleoykonimi haqqında doğru olaraq belə bir etimoloji təhlil vermişdir: “Ardaraz Dərələyəzdə ən qədim azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdən biridir. Bu Yelpin kəndi ilə Qozluca kəndinin arasında yerləşir və hazırda isə həmin kəndlərin qışlağına çevrilmişdir. Bu toponim iki sözün “ard və Araz” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Art//ard” sözü qədim türk dillərində “dağlar”, “dağ keçidi”, “aşıırım” mənalərini bildirmişdir.” (43.76) Mahmud Kaşğarının “Dīvan”ında “ard” sözü “art” fonetik tərkibində (d-t samit əvəzlənməsi – M.H.) qeydə alınmış, “dağ beli”, “sıldırım”, “yoxuş”, “təpə” anlamlarında etimolojişdirilmişdir. (32.44) Saxtakar erməni toponimistləri antik dövrün türk dillərinin yadigarı olan Ardaraz paleoykonimini həyasızcasına öz dillərinə transkripsiya edərək Ardarez şəklinə salmış və bunu 1988-91-ci illər arasında etmişlər. Paleotoponimin birinci komponentindəki “ard” sözü fikrimizcə, türk dillərinin yazı dövrünün yadigarıdır, ikinci komponentdə gələn söz (Araz sözü) antik dövrün leksik vahidlərindən olub, özündə yazıdan əvvəlki dövrlərdə mövcud olan “ar” və “as” sözlərini əks etdirir, yəni pallohidronimlik xarakterini

nəzərə alsaq, müasir dövrümüzdəki Araz çay adı qədim “ar, er, ər və as” komponentləri əsasında formalaşmışdır. Yazı mədəniyyəti yaranandan sonra “er” və “as” sözlərinə qədim mənbələrdə təsadüf edirik. Tarixin şumerdən başlandığını nəzərə alsaq, şumercədə “ər//er” sözünün işləndiyini görürük. Antik tarixilərdən Strabonun, Hekateyin (e.ə. VI-V əsrlər), Heradotun (e.ə. 484-425-ci illər) və başqalarının əsərlərində Araz toponimi çay, şəhər, düzənlik adları kimi “Araks” formasında yazıya alınmışdır. Türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq Araks arxaik toponimində “k” samiti düşmüş, söz sadəcə “Araz” forması almışdır, sözün sonunda s-z samit əvəzlənməsi də Azərbaycan türkcəsində qanunauyğun fonetik hadisələrdən hesab olunur, Araz fonetik tərkibi alması bununla bağlı bir məsələdir. Qeyd etdiyimiz kimi, sözün birinci komponentində gələn “ar” sözünün yaşı 5-6 minillərlə ölçülən şumercədə forması “er” sözüdür və o, gil tabletləri üzərinə “eren” şəklində həkk olunmuş və mənası çağdaş türk dillərində “döyüşçü” anlamını verir. Həmin söz qədim türk lüğətlərində “ərən // eren” fonetik tərkiblərində götürülərək “qəhrəman, igid döyüşçü” anlamında mənalandırılır. Çağdaş dilimizdəki Araz toponimi bəzi qədim mənbələrdə Araz, Ərəs fonetik tərkiblərində yazıya alınmış, xalq, tayfa, etnos adı kimi etimoloji edilmişdir. Həqiqətən də, Araz sözünün ikinci komponentində işlənən “as” sözü xalq adı olub, türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının etnogenezisində mühüm rol oynayıb.

mışdır. Mifoloq M.Seyidovun qeyd etdiyi kimi, aslar eranın IV yüzilliklərindən deyil, eradan əvvəlki minilliklərdən də Altayda, Orta Asiyada, Qarabağda bütövlükdə Azərbaycanda yerli sakinlər olmuşlar. Erməni tarixçilərinin qədim aslarının kökünün ismaililərdən, taciklərdən, farslardan, ərəblərdən ibarət olması – fikirləri cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil və bu saxtakarlar bununla Qafqazın qədim saklardan olan köklü sakinlərinin izini itirmək istəmişlər (50, 240). Orta əsr tarixçisi Rəşidəddin “Aslar ölkəsi” dedikdə şübhə etmirik ki, Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur, çünki “as” sözü Azərbaycan ölkəsi adında “as” fonetik tərkibində daşlaşmışdır. As // az xalq adı barədə Orxon-Yenisey abidələrində də müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Qurani-Kərimdə də “as” xalqının adı çəkilir. C.İ.Cəfərov yazır ki, təkcə Asiya, Qafqaz, Azov kimi qitə, ölkə, dəniz adlarındakı as//az sözü sübut edir ki, aslar vaxtilə dünyanın qüdrətli xalqlarından olmuşdur. Qədim və müasir “as” ünvanlı çay, dəniz, dağ adı Həştərxan (Astarxan), Astarxan bazarı (Cəlilabad rayonu), Astara (rayon, kənd, çay adı), Ashı dağı (Şərur rayonu), as//aş (Qırğızıstan, Fransa, Macarıstan və s.) kimi toponimlər asların çoxünvanlı və çoxölkəli bir xalq olduğuna dair tutarlı sübutdur” (11,113). Hətta xalq yazıçısı İsa Hüseynov “İdeal” romanından “Qapalı dünya” hissəsində Ersarlardan danışarkən igid, döyüşkən, qəhrəman, cəngavər asları nəzərdə tutmuşdur. XIX əsr qafqasşünası İvan Şopen də Ermənistanda – Qərbi Azərbaycanda

“as” adını daşıyan toponimlərdən danışarkən onların xalis türk mənşəli olduğunu, asların-azərbaycanlıların bu torpağın əsl sahibləri kimi səciyyələndirir.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz ərazisində mövcud olan Ardaraz paleotoponiminin qədim və müasir mənbələr əsasında izahı göstərir ki, həmin paleotoponim xalis türk mənşəli xüsusi ad olub, həmin dilə məxsus arxaik “ard”, “ar//az” sözlərini əks etdirir, erməni saxtakarlarının bu söz üzərində apardıqları əməliyyatların və etimolojiləşdirmələrin cəfəngliyini, birmənalı şəkildə kökündən çürük olduğunu təsdiqləyir. Təhlillərimiz onu da göstərir ki, Ardaraz paleoykonimini “as//az xalqının çökəklikdə, sıldırım qayalar arasında axan çayı, suyu” anlamında etimolojiləşdirmək daha ağlabatan hesab olunmalıdır, çünki kəndin yerləşdiyi coğrafi relyef də söylədiyimizi təsdiq edən ekstralingvistik amillərdəndir.

Qərbi Azərbaycanın yazıdan əvvəlki paleotoponimik sistemində “arpa” derivatlı yer yurd adları mühüm yer tutur və bu qəbildən olan coğrafi adlar əksər mənbələrdə bizim eradan əvvəlki dövrlərə aid edilir. Son iki əsrlik zaman kəsiyinin müxtəlif dövrlərində erməni vandalları “arpa” derivatlı Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türkmənşəli coğrafi adları dəyişdirməyə cəhd etsələr də, buna gücləri çatmamışdır. H.Mirzəyev yazır ki, ermənilər 1986-cı ildə çapdan çıxan toponimlər lüğətinin bir neçə yerində Arpa sözünü erməniləşdirməyə çalışsalar da buna nail ola bilməmiş və Arpa toponimi ilə bağlı digər adları

lüğətdə olduğu kimi verməyə çalışmış və onları gizlədə bilməmişlər. Lüğətdə verilmiş Arpagədik, Arpaçadıq, Arpagöl, Arpadağ, Arpadərəsi, Arpaenməz, Arpatəpə, Arparalı, Arpalıq, Arpalıçay, Arpalıqaya, Arpayol, Arpaçay, Arpaçuxurlu, Arpavut, Arpatala və s. kimi xüsusi adları buna canlı misaldır (43,81; 53,510-514). Türk tarixçisi Fəxrəddin Kiziroğluna istinadən Həsən Mirzəyev Arpa komponentli coğrafi adların etimologiyasına diqqət yetirərək onu da göstərir ki, “Xan Tepri dağından öz mənbəyini alan və İssık gölünə tökülən Arpa suyu hövzəsindən çox - çox qədimlərdə bir türk eli, türk oylağı gəlib Dərələyəzdə, Ağbaba və Sörayeldə məskunlaşmış və öz adlarını çox qala, kənd, göl adlarında əbədləşdirmişlər” (43,81; 79,462). Q.Qeybullayevə, B.Budaqova, A.Bayramova və digər toponimistlərə əsaslanaraq H.Mirzəyev qeyd edir ki, “Arpa etnoniminin mənbəyinə gəldikdə demək lazımdır ki, burada məsələ bir qədər mürəkkəbdir. Belə ki, tarixi mənbələrdə Arpa toponiminin çox-çox qədim dövrlərdə mövcud olduğu göstərilir. Hətta bəzi mənbələrdə bu toponim bizim eradan əvvəlki dövrlərə aid edilir. Arpa sözünün etimologiyasını araşdırarkən birinci növbədə söz kökünün tarixən yüksəklik, ucalıq, dağlıq mənasını bildirən Alp-Arp olub-olmadığını, “l” “r” sonorlarının bir-birini əvəz edib-etmədiyini (*zərər-zərəl*), Arpa və Alban toponimlərinin bir yuvadan təşəkkül tapıb-tapmadığını, Arpa sözünün tarixən “Arpan” formasında işlənilib-şlənmədiyini, Arpa toponiminin qatında

tarixən cəmlilik bildirən “-pī” şəkilçisinin olub-olmadığını (kas-pi) müəyyənləşdirmək zəruridir” (43, 81-82). Bütün bu şərhlərimiz deməyə əsas verir ki, qədim “arpa” sözündə müəyyən dil prosesini baş vermiş, yazıyaqədərki dövrü ilə ondan sonrakı dövrlərdə çox güclü struktur-semantik fərqlər əmələ gəlmişdir. Lakin bu fərqləri müəyyən qrammatik ünsürlərin köməyi ilə bərpa etmək mümkündür. Yazıdan əvvəlki dövrlərin dil göstəricilərindən biri olan “ayı, azı, azax, azıq, azıx” fonetik tərkibli sözlərin yaşı bəlkə də milyon illərə söykənir və bu baxımdan Dərələyöz mahalında mövcud olan “Ayısəsi” paleotoponiminin birinci komponentində çıxış edən “ayı” sözü pitikantrop dövrünün dil yadigarıdır. Ayısəsi toponimini etimoloji qayı // kayı türk etnosları ilə əlaqədar olaraq yaranması fikri bizcə, özünü doğrultmur. Fikrimizcə, istər Qərbi Azərbaycanda, istərsə də türk xalqları yaşayan digər bölgə və coğrafiyalarda “ayı” komponentli toponimlərin əksəriyyətinin yaşı 600 min ildən çoxdur, Mahmud Kaşğarının 24 oğuz tayfasından biri kimi qeydə aldığı qayı // kayı etnoslarının yaranış tarixi 2000 il əvvəldən uzağa getmir. Aşağı paleolit dövrünün dil yadığı olan “ayı” sözündə türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq, y-z əvəzlənməsi və q, x samit əlavələri baş vermiş, nəticədə, ayı sözü azıx, azux, azıq, ayık, ayı fonetik tərkiblərində türk dilləri və dialektlərində sabitləşmişdir. T.Əhmədov çoxlu sayda qədim və müasir elmi mənbələrə istinad edərkən yazır ki, “pitikantropun (qədim insanın) çənəsi tapılan çox

qədim mağara adı olan Azıx mənbələrdə Azax // Azıx // Azuq variantlarında da qeydə alınmışdır. İstər müasir, istərsə də əvvəllər qeydə alınmış variantlarında toponimik ad qədim türk dillərinin “z” səciyyəli dil ittifaqının (birləşmələrinin) – qıpçaq qrupu dillərinin ilkin fonetik variantını mühafizə etmişdir. Bu söz türk dilləri və abidələrində *adıq, azuğ, azıq, ayıq, azu, ayu, ayık, ayı* və s. formalarda “ayı” mənasında işləndiyi isə çoxdan məlumdur. Kənd isə öz adını yaxınlığındakı Aşağı Paleolit dövrünə aid nadir mağaralarından birinin adı olan “Azıx”dan almışdır. Nəzərə alsaq ki, Dərələyəz mahalına məxsus Ayisəsi yaşayış məntəqəsi də bu mağaradan çox da uzaqda yerləşməmişdir, onda belə bir fikrə gələ bilərik ki, toponim öz adını bu mağaranın adından götürmüşdür (20, 242-243).

Qərbi Azərbaycan ərazisində paleotoponimik vahidlərdən biri də “Çul” coğrafi adıdır və bu türk toponimləri haqqında Ptolomeyin əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlinir. Bu məlumatlara əsaslanaraq, Q.Qeybullayev yazır ki, “Çul tayfası Xəzər və Aral sahilində IV əsrin 50-ci illərində yaşamışdır. Çöl // çul türk tayfası Albaniyada çox qədimlərdə mövcud olmuş və öz adlarını Qafqazda olan 5 kənd adında əbədiləşdirmişdir” (59, 57). Həsən Mirzəyev qeyd edir ki, “Çul Dərələyəzdə (Paşalı, Əzizbəyov rayonları) kənd adıdır, türk tayfasının adını daşıyan bu kənddə yaxın zaman kəsiyində ermənilər yaşamışdır” (43, 94). Son yüzilliklərin türkoloji araşdırmalarının əsərlərindən belə aydın olur ki,

“Çul tayfası Cənubi Azərbaycanda da eranın ilk əsrlərində məskən salmış və onlar Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə Hunlar, Suvarlar, Xəzərlərlə eyni dövrdə gəlib məskunlaşmışlar” (59, 45). Paleoetnonimik səciyyəli bu coğrafi adın paralellərinə hazırda türkdilli xalqlar yaşayan əksər ərazilərdə müəyyən fonetik fərqlərlə - çul, çor, çur, çöl, şul və s. şəkillərində rast gəlmək mümkündür və bunlar haqqında məlumatlar çoxlu tədqiqat əsərlərində öz elmi əksini tapmışdır. Fikrimizcə, “çul” sözü ilkin, qədim yaranış dövründə apelyativ, coğrafi termin kimi fəaliyyət göstərmiş, uzun tarixi inkişaf prosesində coğrafi termin semantikasını özündə mühafizə edərək etnos, tayfa adına transfer olunmuşdur. Bu xüsusda H.Mirzəyev göstərir ki, “ümumi sözlərin xüsusi adlara çevrilməsini başa düşmək asandır. İbtidai cəmiyyət müasir bəşəriyyətə nisbətən, təbii hadisələrin təsirinə artıq dərəcədə məruz qalmış, bütövlükdə isə təbiətdən xeyli asılı olmuşdur. Coğrafi adlar insanın ətraf mühitlə birbaşa ünsiyyətinin nəticəsi olan terminlərdən əmələ gəlmişdir, hələ onu demirik ki, ilkin başlanğıc adlar xüsusi adlar kateqoriyasına daxil ola bilməzdi. Yalnız cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı, coğrafi adlar sistemi də, dilin leksik kateqoriyalarından biri kimi, tədricən meydana gəlmişdir” (67, 98). Deməli, “çul” coğrafi adı da ekstralingvistik baxımından termin səciyyəli sözdən törəmiş, dilin ən qədim arxaik qatının paleotoponimik səciyyəsini özündə ehtiva etdirir.

Paleotoponimlərin tərkibində mühafizə olunmuş qədim türk (paleoazərbaycan) leksik vahidlərinə Dərələyəz ərazisində mövcud olan Erpərin və Ertiş coğrafi adlarında da rast gəlinir. Hər iki paleoykonimin tərkibindəki – birinci komponent yerində işlənən *ər* // *er* sözləri şumer dilində və Orxon – Yenisey abidələrində “yer” mənasında əksini tapmışdır. Fikrimizcə, Ertiş toponimi “kotanla şumlanmış yer” anlamında ola bilər, çünki Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “tış” sözü qeydə alınmışdır və həmin söz “kotan dəmiri” mənasında etimoloji-ləşdirilmişdir (32, 542). Orxon yazılarında əksini tapmış və hazırda Sibir ərazisində axan İrtiş çay adını da “suyun kotan kimi açdığı yer” anlamında da etimoloji-ləşdirmək mümkündür. Ərdəpin toponiminə gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu coğrafi ad arxaikləşmiş, lakin Azərbaycan dilinin dialekt arealında öz izini mühafizə edib saxlamış “ərdəm” sözünün fonetik tərkibcə güclü dəyişikliyə məruz qalmış forması ola bilər və Kaşğarının qeyd etdiyi kimi, bu söz “tərbiyə, fəzilət, hünər” mənasında türk ləhcələrində işlənmişdir (32, 181). Deməli, Ərdəpin paleotoponimini “tərbiyə, fəzilət, hünər öyrənilməli yer” mənasında izah etmək bir qədər ağlabatan görünür.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında kənd adı kimi işlənən Əkərək toponimi, fikrimizcə, paleotürk mənşəli “aqaraq” sözü əsasında formalaşmış, ümumi leksik vahiddən törəmişdir. Belə ki, şumeroloqların əksəriyyəti “aqar // akar” sözünün şumerçədə işləndiyini göstər-

miş və həmin sözün uzun illər ümumtürk dillərində “əkin yeri” mənasını ifadə etdiyini göstərmişlər. 1935-ci ildə ermənilər “Əkərək” adlı yer-yurd adlarını öz dillərinə transkripsiya edərək “Akaradza” qoymuşlar. Biz şübhə etmirik ki, aqr // əkər // akar fonetik tərkibli coğrafi termin səciyyəli leksik vahid türk dilindən (5-6 min il bundan əvvəl – M.H.) şumercəyə keçmişdir. Aqaraq // Əkərək coğrafi termini əsasında formalaşan paleotoponimlərə türk dillərinə aid mənbələrdə I əsrdən təsadüf edirik. I əsrə qədər aqr//əkər sözü coğrafi termin kimi əksər türkcələrdə işlənmiş, sonrakı dövrlərdə toponimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Həsən Mirzəyev müxtəlif mənbələrə istinad edərək göstərir ki, “Əstərək, Qafan, Məğri, Cəlaləddin, Talin rayonlarında və Eçmədzində də Əkərək//Aqaraq adında kəndlər vardır və bunlardan başqa Türkiyədə, Borçalıda, Dağıstanda Əkərək yaşayış məntəqəsi adlarına rast gəlirik” (43, 111). Anonim və saxtakar erməni toponimistlərinə uyaraq E.Murzayev belə iddia edir ki, “Çuya, aqr” sözü şumerlərdən yunan, roma, gürcü, erməni dillərinə keçibdir” (67, 108). Bir daha da qeyd edirik ki, ağar//əkər sözləri türk dillərindən şumercəyə keçmiş, ola bilsin ki, Murzayevin göstərdiyi dillər həmin sözü mənimsəmişlər. Belə mənimsəmənin tarixin hansı dövründə baş verməsini konkret şəkildə dəqiqləşdirmək çətin olsa da, hər halda ermənilərin bu ərazilərdə yaşamaları barədə mənbələrdə heç bir real-obyektiv məlumatlara rast gəlmirik. Beləliklə, aqr//əkər sözü türk

dillərinin yazıyaqədərki dövrlərində relyef bildirən coğrafi termin kimi işlənmiş, ondan sonrakı dövrlərdə onomastik vahidə, daha dəqiqi, etnotoponimə transformasiya edilmişdir və hazırda bu söz Azərbaycan dilinin dialekt arealında “əkin yeri” mənasında və yaxud “becərilən torpaq” anlamında işlənmişdir.

Erməni saxtakarlığı Dərələyəzin Keşkənd rayonunda vaxtilə mövcud olan azərbaycanlılar yaşayan Ərgəz paleotoponimində də iz qoymuş və bu qədim yer adını dəyişərək “Arqazan” qoymuşlar. 1918-ci ildə bu yaşayış məntəqəsini dağıdıb xaraba qoyan ermənilər toponimin “ər” və “kas//qus//qaz” komponentlərini düzgün anlamıqlarından onun adını hiyləgərcəsinə erməniləşdirmiş və bu paleotoponimin dürüst anlamını müəyyənləşdirə bilməmişlər. Xatırladaq ki, hər iki tərkib (ər+kas) dünyanın, o cümlədən türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərində yer-yurd adlarının əvvəlində və arasında, bəzən də sərbəst halda çox yayılmışdır. Dünya xəritəsindəki “ər” və “kas//gəz//kus//qaz” komponentli qədim coğrafi adların demək olar ki, əksəriyyəti eradan əvvəlki minilliklərdə formalaşmış türkmənşəli toponimlər sırasına aid edilməlidir və bu barədə ümumtürk toponimik sistemində görüləcək tədqiqat işlərinin diapazonu genişləndirilməlidir. Mürəkkəb inkişaf yolu keçərək çoxlu sayda minillikləri arxada qoyan bu tip paleotoponimlər ciddi forma dəyişikliklərinə məruz qaldığından hiyləgər erməni tarixçiləri bu paleotürk mənşəli yer-yurd adlarını öz dillə-

rinə asanlıqla çevirə bilirlər, nəticədə, müasir qafqazşünasları, türkoloqları çaşbaş sala bilirlər. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrlərdə yazılan tədqiqat əsərlərində Ərgəz toponimini “ər kazların, ər quzların, quzların torpağı, yeri-yurdu” anlamında izah edənləri biz də haqlı sayırıq (43, 118; 29, 26).

Qədim türk (paleoazərbaycan) antik toponimləri Azərbaycanın qərb bölgəsi (indiki Ermənistan -M.H.) üçün də olduqca səciyyəvi olub, leksik-semantik elementləri ilə də olduqca zəngindir. Belə arxaik-leksik vahidlərin paleotoponim yaradıcılığındakı rolunun tədqiq edilib aşkara çıxarılması hiyləgər erməni cızma-qaraçılarına tutarlı cavab ola bilər. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənəçalarlarını isə həm qədim türk abidələri və qohum türkcələrin materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək, bərpa etmək mümkündür ki, bütün bunlar erməni saxtakarlığını açmaqla bərabər, həmin yer-yurd adlarının Azərbaycan türkcəsinə mənsubluğunu sübuta yetirmiş olur.

Qərbi Azərbaycanın “art” komponentli coğrafi adlarının paleoetnonimik müstəvidə linqvistik təhlili

Ölkəmiz müstəqillik qazandığı dövrlərdən üzü bəri Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) “art” kompo-

nentli coğrafi adlar müxtəlif toponimik lüğətlərdə əksini tapmış, çoxsaylı məqalə və monoqrafiyalarda bu tipdən olan yer-yurd adlarının türkmənşəli olması elmi əsaslarla arqumentləşdirilmiş, kifayət sayda etimoloji arayışlar verilmişdir. “Art” coğrafi termini Azərbaycan dilinin yazıya qədərki leksik-semantik elementlərindən biri kimi Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərinin yaranması və formalaşmasında aktiv iştirak edən semantik arxaizmdir. Hər hansı bir toponimdə xalqın canlı tarixi yaşayır, onları süni şəkildə dəyişmək, tərcümə etmək, öz dilinə transkripsiya edərək özünü küləşdirmək ən azından Allahsızlıqdır, di gəl ki, bu bayquş, köpək xislətli ermənilərin nə dini – imanı var, nə də Allahları. Müqəddəs torpaqlarımızda yaşamaları bir yana, xalqımızın tarixi adlarına da nankor, vandal, qəsbkar, faşist xislətli münasibət ermənilərin təbiətindədir, lakin tarix susan deyil, onun da dili var və o dil türkmənşəli toponimlərlə də gerçəkləşdirilə bilər. Erməni irticaçılarının toponimlərimizə təcavüzü kütləvi şəkildə 1935-ci ildən başlayır və “art” komponentli yer-yurd adlarına gücləri çatmadığına görə, onları dəyişdirə bilməmişlər ki, burada bu məsələlər şərh edilir, həmin coğrafi adların poleoetnonimik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir.

Yazıya qədərki dövrün türk – Azərbaycan mənşəli çoxlu sayda leksik-semantik arxaizmləri paleotoponim yaradıcılığında fəal iştirak edən ən etibarlı nitq vahidlərindən olub, xalqın etnogenezisini təyin etmək işində

misilsiz rola malikdir. Hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisində soydaşlarımız yaşamasa da, burada mövcud olan paleotoponimlər bu topraqların antik dövrdən xalqımıza məxsusluğu barədə böyük və əhatəli tarix danışmaqdadır. Azərbaycan xalqının tarixi Azərbaycan paleotoponimlərinin tarixi qədər qədimdir. Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı soyqırımından, cinayətindən, qətlamlarından, zorla deportasiyasından, tarixi coğrafi adlarımıza vandal münasibətlərindən bəhs edən cənab Prezidentimiz İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə demişdir: *“Nəhayət, 1980-ci illərin sonlarında sovet hökuməti xalqımıza qarşı növbəti cinayət törətdi. Bu dəfə Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdən getməsindən istifadə edən həm erməni millətçiləri, həm onların sovet hökumətindəki havadarları dərhal hərəkətə keçdilər. Heydər Əliyev 1987-ci ilin noyabrında bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılmasından iki həftə sonra erməni millətçiləri baş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm o vaxtki Ermənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı. Azərbaycanlılar tarixi diyarı olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi və biz bu tarixi yaxşı bilirik, xatırlayırıq və azərbaycanlıların yaşadıkları o məntəqələrin sayını da yaxşı bilirik – 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdılar. Mən o vaxtki Ermənistanı nəzərdə tuturam, Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturam, 90-a yaxın kənddə*

azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarıldı, qovuldu, bir çoxları öldürüldü, onlara işgəncələr verildi. Bütün bu cinayətlər sovet hökumətinin gözüünün önündə baş vermişdi. Sonuncu kəndimiz Nüvədi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qaldı. O da azmış kimi Qarabağda da xalqımıza qarşı cinayət törədildi” (26).

Göründüyü kimi, 1988-91-ci illəri əhatə edən, soydaşlarımıza qarşı erməni faşistlərinin törətdikləri qəddarcasına soyqırım və deportasiyanın son mərhələsi cənab Prezidentimizin nitqində kəskin şəkildə pislənilir, “Qərbi Azərbaycanın torpaqları azərbaycanlılara tarixən məxsus olduğuna görə heç vaxt Ermənistan torpağı sayıla bilməz” kimi düzgün və əsaslandırılmış ideya üzərinə fokuslanır. Erməni qaniçənləri təkcə soydaşlarımızı öz qədim dədə-baba yurdlarından qovmaqla kifayətlənməmiş, tarixin danışan dili olan paleotoponimlərimizə də təcavüz etmiş, onların bəzilərini özününküləşdirməyə çalışsalar da, bəzilərinə gücləri çatmamışdır, bunun da əsas səbəbi həmin vandalların xalqımızın etnogenezisində misilsiz rol oynayan qədim toponimlərin məna və mənşəyini dərk etməmələri olmuşdur. Məsələn, *qədim türk mənşəli Artasat toponimini götürək: Ermənilər 1945-ci ildə bu qədim leksik vahidlər əsasında formalaşmış*

paleotoponimə təcavüz etmiş, onun strukturunda müəyyən dəyişiklik edə bilmədiklərindən toponimin əvvəlinə “ve-rin” coğrafi terminini əlavə edərək guya ki, erməniləşdirmişlər (7,373).

Fikrimizcə, Artasat toponimi “art+aş(us)+at” qədim türkdilli leksik vahidləri əsasında formalaşmış və həmin leksik vahidlərin toponim düzəltmədəki rolu uzun bir tarixi yol keçmişdir. Öncə qədim türkmənşəli “art” leksik vahidinin semantikasına və strukturuna diqqət yetirək. T.Əhmədov bu leksik vahidi türk dillərində yazıya qədərki dövrün məhsulu hesab edərək göstərir ki, “*Art*” leksik vahidinə hazırda Lənkəran rayonu ərazisində Arta, Astara rayonunda isə Artopa oykonimlərinin tərkibində rast gəlinir. Həmin söz həm semantikasına, həm də strukturuna görə qədim türk abidələrində və bəzi türkcələrdə “dağ, dağ aşırımı, dağ keçidi” mənalarında işləndiyi qeyd edilmiş, eyni sözlə əlaqədardır” (20,248). E.V.Sevortyan “art” sözünü etimolojişdirərkən onu 2 hissəyə - kök “ar”+şəkilçi“(i)t” komponentlərinə ayıraraq təhlil etmiş və həmin leksik vahidin “ar” getmək (yerdə) və “ı(t)”-feillərdən yer mənalı isim düzəldən şəkilçidən “ibarət” olduğunu göstərmişdir (73,179). Artasat paleotoponiminin birinci komponentindəki “art” sözü müasir tuvin, şor, qırğız, kumik, altay və s. dillərində “keçid, dağ keçidi, aşırım, dağ aşırımı” mənasında işlənir. “Art” qədim türk leksik vahidinə Qərbi Azərbaycanın və Naxçıvanın Şah-

buz rayonu ərazisində mövcud olan “Salvart” oroniminin son komponentində rast gəlinir. “Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğətində göstərilir ki, “*Salvartı//Salvardı*” – *Şahbuz rayonu ərazisində Zəngəzursilsiləsində dağ adıdır. Xalq etimologiyasına görə, toponim “sal” (sıldırım) və “vardı” (mövcuddur) sözlə- rindən ibarət olub, dağın zirvəsinin hamar qayadan ibarət olması göstərilir*” (6,424). Bu xalq etimologiyası tam şəkildə özünü doğrultmur. Fikrimizcə, Salvartı paleoto- ponimi “Sal+v+art” komponentləri əsasında yaranmış və tarixən toponimin formalaşması prosesində “art” türk- mənşəli leksik vahidi də mühüm rol oynamışdır. Bu toponimin arxaik yaranış dövrü “Salart” şəklində olmuş, sözün ortasına “v” elementi dialekt və şivələrin təsiri nəticəsində baş vermişdir. “Salvart” toponiminin hər iki komponentindəki “sal” və “art” leksik vahidləri türk dilləri üçün ortaq leksik vahidlər kimi ta qədim dövrlərdən işlənərək, coğrafi termin rolunu, vəzifəsini yerinə yetirmişdir. “Art” coğrafi termini Qərbi Azərbaycanda mövcud olan “Ararat” toponiminin tərkibində də müəyyən fonetik hadisələrə və yaxud erməni dilinin assimilyasi-yasına məruz qalaraq işlədilir və biz belə hesab edirik ki, Ararat toponiminin antik şəkli “Arart” sözüdür və ermə- nilər həmin sözə qısa zaman kəsiyində söz ortası mövqedə bir “a” səsi əlavə etmişlər. Arat sözünün mənasına gəldikdə deyə bilərik ki, türkmənşəli bu toponim “ar” igid, ər, qəhrəman, cəsur adam anlamında və “art” sözü isə

“hündür dağ yamaclarında məskunlaşmış oba, kənd (türklərə məxsus)” mənasını ifadə edir. Erməni saxtakar tarixçilərinin uydurduqları qədim dövlət adı olan “Urartu” toponiminin fonetik tərkibində qədim “art” sözü işlənmiş və sözün əvvəlinə və sonuna “u” saitinin artırılması erməni həyasızlığından başqa bir şey deyildir və bizim nəzərimizcə, bu söz də “sıldırım dağ keçidlərində yaşayan igid, qəhrəman türklərin məskəni” anlamına gəlir. Bu etimoloji faktlar, şübhəsiz ki, indiki Ermənistan ərazisində türkmənşəli əhəlinin eradan əvvəlki dövrlərdə yaşadığını və onun aparıcı rola malik olduğunu göstərir. Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Ermənistanda əgər uydurma deyilsə, eradan əvvəlki əsrlərdə hakimiyyətdə olmuş (eradan əvvəlki dövrlərdə ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisində izləri-tozları da yox idi - M.H). Artaşes, Artaşur kimi şəxs adları da türkmənşəli “art” sözü əsasında formalaşmışdır. Artaşer antroponiminin mənası “Artaşat” toponiminin mənasına tam şəkildə uyğun gəlir. “Artaşur” antroponiminin mənasına gəldikdə isə deyə bilərik ki, antik “art” və “şur” sözləri əsasında formalaşmış bu şəxs adının da hər iki komponenti türkmənşəli olub, “art” coğrafi termin (“dağ keçidi”) “şur” isə qədim türk tayfasının adını bildirir, “şur tayfasına məxsus elin, obanın şəxsin dağ keçidində yaşaması” mənasını ifadə edir. Türkmənşəli Artaşat paleotoponimin ikinci hissəsində gələn as//aş etnonimi haqqında dilçilik əsərlərində xeyli araşdırma işlərinə rast gəlirik. Müasir ermənilər hind – qaraçı

tayfalarının assimilyasiyası olduğundan çox sonralar bu hibrid etnos öz dillərinə süni olaraq az//as//aş komponentli coğrafi adları saxtalaşdırılmış yolla daxil etmişlər. “As”lar türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının, soykökündə duran güclü etnoslardan biri idi və bu böyük və adlı-sanlı etnosun eradan qabaq I yüzillikdə Azərbaycanda və ona qonşu ölkələrdə yaşaması haqqında zəngin elmi məlumatlar dəyərli mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Ermənilər “aş” türk etnoslarında antik soykökünü, mədəniyyət, adət-ənənə, inam-inanc kimi ən qədim nişanələri görmüş, erkən orta əsrlərdə Qərbi Azərbaycanda deyil, başqa ərazilərdə yaşadıkları zamanlarda həmin nişanələri özlərinin adlarına çıxarmağa başladılar və bu proses Azərbaycan ərazisinə köçürüləndən sonra da davam etdirildi. “Artaşat” paleotoponimin ikinci hissəsində gələn “aş” sözü “as” türk etnosunun adıdır, yəni s-ş samit əvəzlənməsi ilə işlənən variantıdır və türkcələrdə, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt arealında əskidən bu günə kimi “s, ş” əvəzlənməsi qanuni fonetik haldır. Bəlkə də, dünyada ermənilər yeganə və hibrid etnik qruplardan biridir ki, onların soykökündə, həm də toponim yarıdıcılığında “aş” türkmənşəli etnos adı iştirak etməmişdir və iştirak edənlər isə onların söz oğurluğundan başqa bir şey deyildir. C.İsmayıloğlu da düzgün olaraq göstərir ki, *“bütövlükdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin etnogenezisində ilk və başlanğıc olan aslar*

ümumdünya tarixinin ilk mərhələlərində pozulmaz işləri və həlledici rolu olan xalqdır” (11,122).

Nəzərə alsaq ki, Asiya qitə və Azərbaycan ölkə adlarının birinci komponentində çıxış edən as//az sözləri antik dövrlərin dil yadigarlarındanır və bu xüsusda onun ilkin yaranış dövrünü türklərin onqonu kimi də xarakterizə edib və Kaşğariyə əsaslanmaqla “uğurlu və yaxşı niyyət”, “tale” kimi də anlamaq olar və həmin məna və anlamın tayfa adına transformasiyası, yaxud da uyğunlaşması uzun bir tarixi prosesin nəticəsidir, fikrimizcə, bu proses eradan əvvəlki yüzilliklərdə baş vermişdir. Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən “az” qəbilə birləşməsinin, yaxud xalq adı sözsüz ki, “as” sözünün z samiti ilə işlənən formasıdır. Orxon-Yenisey abidələri yazıya alındığı dövrlərdə az//as etnosu türkeş qəbilə birləşməsinin tərkibində olmuşdur ki, bu barədə türkologiyada xeyli sayda araşdırma işlərinə rast gəlirik.

“Artaşat” paleotoponiminin birinci komponentində işlənən “art” coğrafi termini ilə bağlı yaranmış coğrafi adlar Qərbi Azərbaycan ərazisində xeyli saydadır və Q.Qeybullayevin B.Budaqovla şərikli yazdıqları “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlər” kitabına istinadən onlara nümunə olaraq Artavul, Artiz, Artik, Artıq-qışlaq, Artıksu və s. coğrafi adları göstərə bilərik (9,128-129) və toponimlərdə “art” sözü “dağlıq ərazi, aşırım” mənasını bildirir, qədim türk mənşəli leksik vahid kimi izah edilir. “Artaşat” paleotoponimin son hissəsində çıxış

edən “at”(t) morfoloji göstəriciləri barədə türkologiyada kifayət qədər araşdırma işləri mövcuddur və həmin şəkilçinin qədim türk dillərində cəmlik bildirən morfem funksiyasını icra etməsi əsaslı faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Hazırda Ermənistanda Abovyan (keçmiş adı Ellər, Kotayk) rayonu ərazisində “art” komponentli Artiz türkmənşəli toponimi haqqında müəyyən araşdırma işləri aparılmış və əksər tədqiqatlarda bu paleotoponiminin mənşə və etimologiyası ilə bağlı bir neçə mülahizə irəli sürülmüşdür. Artiz paleotoponimi iki komponentdən ibarətdir: “art” və “iz” tərkibləri əsasında formalaşan bu coğrafi adın yaranması və etimologiyası ilə bağlı Əziz Ələkbərlinin fikirləri xüsusi maraq doğurduğundan onu olduğu kimi burada təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik: *“art” sözünün qədim türk dilində “dağ” mənasında işlənməsi (məsələn, Ararat, yəni Aradağ) toponiminin “dağlıq ərazidə yaşayan” “Az tayfası” anlamını ortaya qoyur. Artuz yazılışında isə “uz” komponentinin çoxmənalılığında kənd “dağlılar”, “dağlı, uzlar”, “dağ dərəsi” anlamlarında yazıla bilər. Toponim türk dillərindəki “aşırım” mənasında “ərtiz” sözündən olması ehtimalı da nəzərdən qaçırılmamalıdır”* (22, 537). Qeyd etməliyik ki, “artiz” paleotoponimin ikinci komponentində işlənən “iz” tərkibini tez//tiz, yaxud da, iynəyarpaqlı fəsiləsindən olan “ardıc” ağac adı ilə əlaqələndirən müəlliflərin etimoloji ehtimalları gerçəkliyə dayanmadığından

inandırıcı deyildir, lakin Ə.Ələkbərlinin bu paleotoponimin mənşəyinə baxışı daha ağlabatan təsir bağışlayır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev hər iki komponentini qədim türk leksemləri təşkil edən “artuz” paleotoponimini qeydə almış və onu aşağıdakı kimi etimolojiləşdirməyə cəhd etmişlər: *“İrəvan xanlığının Kurkibasar mahalında kənd adı 1590-cı ildən məlumdur. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Ehtimal ki, gəlmə adıdır. Anadoluda Van gölünün cənub sahilində erkən orta əsrlərdə Artoş dağı və mahalından gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır”* (9,129). Göründüyü kimi toponimistlər “Artuş” coğrafi adının komponentlərinə baş vurmamış lakin həmin yaşayış məntəqəsində türk ailələrin məskunlaşma tarixini qismən düzgün təyin etmişlər. Bizim nəzərimizcə, Artuş paleotoponimi də iki qədim leksik vahid əsasında tarixən “art+us+uş+ qus+quz” modelləri zəminində təşəkkül tapmışdır. İkinci komponentdə işlənən “us”, “oğuz” sözündə, yəni etnonimində çıxış edən bir heca elementidir, dialekt arealında qədim “oğuz” tayfa adı “oğuz”la yanaşı, “oğuş” fonetikasi ilə də işlənir. Deməli, Artuş paleotoponimini “dağda yaşayan oğuzlar” anlamında etimolojiləşdirmək elmi baxımdan inandırıcı görülmə bilər.

***Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində “Ay”
komponentli paleotoponimlərinin tarixi-etimoloji təhlili***

Eramızdan əvvəl yaxın tarixə qədər Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) azərbaycanlılar yaşayan Basarkeçər, Qəmərli, Ağbaba, Dərələyəz, Qaraqoyunlu mahallarında sıx-sıx qəbir daşlarının üzərində “ay” və “ulduz” heroqliflərinə rast gəlmək olurdu. “Ay” və “ulduz” yazıdan əvvəlki dövrlərin nişanələri olub, qədim türklərin göy tanrısına sitayişə ilə bağlı olaraq daşların üzərinə həkk olunmuşdur. Min illərin təbii fəlakətləri – sınaqları bu nişanələri daşlar üzərindən heç vaxt silə bilməmiş, lakin barbar ermənilər yaxın yüzilliklərdə bu yerlərə qədəm qoyan kimi türkün qədim nişanələrini silmək üçün onlara qənim kəsilmiş, onları ya sındırmış, ya da bu abidələri torpağın alt qatında basdırmışlar... Ayın kosmoqonik cəhətləri barədə Azərbaycan-türk folklorunda çoxlu sayda əfsanələr, rəvayətlər yaradılsa da, onun toponim, paleotoponim yaradıcılığındakı roluna demək olar ki, diqqət yetirilməmişdir. Halbuki, istər Qərbi Azərbaycan, istərsə də türkdilli xalqlar yaşayan dünyanın əksər bölgələrində “ay” komponentli yer-yurd adları kifayət qədərdir və həmin komponentlə işlənən “ay” hissəli toponimlərə də xeyli sayda rast gəlmək olur ki, burada həmin komponentli yer-yurd adlarının etimologiyası saf-çürük olunur.

“Ay”, “as” paleotoponimləri erməni barbarlığının nəticəsində müəyyən struktur-semantik dəyişikliklərə məruz qoyulmuşdur. Qədim türk mifologiyasına görə “Ay” Günəşin insanlaşmış övladlarından birinin adıdır, Günəşdən doğulmuşdur və “Ay”adı ilə əbədləşdirilmişdir. Hazırda Azərbaycan antroponimik sistemində “ay” və “günəş”, “ay” və “gün”, “gün” və “ay”, “ay” və “su”, “ay” və “el”, “ay” və “az” və s. kimi şəxs adları bu komponentlər əsasında formalaşmış, türk dillərində populyar xüsusi adlar kimi işlənməkdədir. Türk-Azərbaycan mənşəli paleotoponimlərinin bəziləri tarixin erkən çağlarında “ay” və “as” komponentləri əsasında formalaşmışdır və bu tip struktura malik paleotoponimlərə Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində rast gəlmək olur, onlara misal olaraq Hayastan, Ayazlı, Ayarlı, Aydan, Aydaman, Ayqırbaq və s. toponimlərini göstərə bilərik.

İlkin olaraq hazırda ermənilərin ölkə adı hesab etdikləri türkmənşəli “Hayastan” yer adından başlayaq. Bu toponimin tərkibini komponentlərə, hissələrə ayırısaq, təbii olaraq belə bir görünüş yaranacaqdır: “H+ay+as+tan”. Erməni dili üçün “H”samiti səciyyəvi deyil, görünür, bu samit hansısa dildən almışlar. Və aldıkları bu samit səsi əski türkcələrdə işlənən “ay” sözünə əlavə edərək, həm də həmin sözü tanınmaz şəkllə salmaq məqsədilə bu yolla getmişlər. Əski türkcələrin mifoloji düşüncələrində “Aya” yaradıcı tanrı, ana, “başlanğıc” kimi baxılmışdır. A.N.Bernstam Ay qağanla Umay ilahəsi arasında bənzəyiş

olduğunu ötəri də olsa yazmışdır: *“Ay qağan türkcələrdəki ev ocağının hamisi Umayla sıx bağlıdır. O əski və yaxın keçmişin türk cəmiyyətində vardır”* (55, 595). Mifoloq M.Seyidov bu fikri bir qədər konkretləşdirərək qeyd edir ki, *“Umay türkdilli xalqlarda başlıca olaraq uşaqları himayə edən ana ilahədir”* (48, 118). Çoxsaylı tədqiqatlarda qədim, “Umay” sözü iki komponentə ayrılaraq etimoloji-ləşdirilmişdir və həmin əski türk sözünün birinci komponenti “ana”, ikinci komponenti isə “kosmoqonik ilkin bacarıqlı, güclü, yaradıcı, yaxşı istər ana deməkmiş. A.N. Bernştamın yuxarıda verdiyimiz fikrini A.M.Şerbak və daha sonralar M.Təhmasib və M.Seyidov inkişaf etdirmiş və Ay qağanla Umay arasında genetik yaxınlığın köklərini arqumentləşdirilmiş anamlarla izah etmişlər (51,94; 76,116; 5,19). M.Seyidovun izahlarından aydındır ki, *“Altay və orta Asiya saqlarında “ai//au//ay”-a ana ilahə adı kimi tuş olunur. Özbəklər indi də anaya “ay” deyirlər. Azərbaycanlıların soykökündə duran qıpçaqlarda əfsanəvi ulu babaya “Ay-ata”, ulu anaya “Ay-Ba” demişlər. Hər iki sözdəki “ay” tərkibi “ilkin”, “yaxşı başlanğıc”, “yaradıcı” anlamındadır. Deyilənlərdən aydınlaşdı ki, Oğuzun anası Ay qağam-yaradan, tanrı, hakim, qağan (qağan-xaqan, xan) deməkdir”* (48,119). Bu mənbələr əsasında müəyyənləşdirilən cəhətlər onu deməyə əsas verir ki, Hayastan toponiminin birinci komponentindəki “hay” sözü (“h” samitini çıxaraq, çünki həmin samit səs tarixin erkən çağlarından “ay” sözünə əlavə edilmişdir -

M.H.) əski türkcələrdə işlənən “iləhə ananın, yaradıcının adını işarələyən bir sözdür. Əski, antik türk xalqlarında “Ay”a sitayiş, onu tanrıçılıq (yaradan, yaşadan) simvoluna çevirmiş və o, bir emblem, gerb kimi qədim və müasir türk xalqlarının qılınc-qalxan, qızıl-gümüş əşyaları, saxsı qabları, qəbirləri, daş kitabələri, qayaları, bayraqları, müxtəlif parçaları üzərinə həkk olunmuşdur. Ermənilərdə isə belə işlərin heç bir izi və tozuna da rast gəlmirik, olsa-olsa zahiri bəzək naminə türklərdən, xüsusən də, azərbaycanlılardan oğurladıqları bu işləri müəyyən əşyalar üzərinə həkk etməli olmuşlar.

Bu xüsusda C.İsmayıloğlu da yazır ki, *“tarixə qədərki və sonrakı yüzilliklərdə “Ay” kultu intəhasız yayıldığından onun öz oxu ətrafındakı duruşları, habelə yerdən görünən fəzaları min illərlə insanların diqqətini cəlb etmiş, nəhayət ayın hər bir dönüşü, hər bir görünüşü bu və ya digər türk tayfalarının embleminə, gerbinə və damğasına çevrilmişdir”* (11,58). Antik türklər oda, suya, torpağa, günəşə sitayiş etdikləri kimi “aya” da müqəddəs varlıq kimi baxmış, ona da sitayiş etmişlər. Ermənilərin isə sitayiş yerləri müqəddəs varlıqlardan kənarda duran beyinləri zəhərləyən spirtli içkilər, nəşə, tiryək və s. olmuşdur. Ermənilər öz xalqlarının adını “ay” sözünə müəyyən samit səslər əlavə edərək həm “hay”, həm “ayk”, həm “hayk”, həm də “haykak” kimi transkripsiya edirlər və nə qədər cəhd etsələr də “ay” sözünə xələl gətirə bilmirlər. Bu barədə daha geniş danışmaq da olar.

XIX əsrin sonlarına kimi Qərbi Azərbaycanın İrəvan quberniyasında “Ay” və “as” komponentli yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. *“1918-1919-cu illərdə əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1938-ci ildə ermənicə Ayqestan adlandırılmışdır. Əsli Ayaslı, ehtimal ki, gətirilmə addır. Anadolunun şərqində orta əsrlərdə Ayas mahalından gəlmiş türk ailələrinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır”* (11,114). Türkmənşəli Ayaslı toponimi “Ay+as+lı” komponentləri əsasında formalaşmış, coğrafiyada birinci (ay) və ikinci komponentti (ay) yazıdan əvvəlki dövrün, “-lı” morfoloji göstəricisi isə yazıdan sonrakı dövrlərin şəkilçi göstəricisidir. Saxtakar ermənilər antik dövrün türkcələrə məxsus leksik vahidləri əsasında təşəkkül tapmış bu paleotoponimin “as” komponentini süni surətdə dəyişmiş, onun yerində “ges” və şəkilçi yerində isə fars dilinə məxsus “-stan” şəkilçisindən istifadə edərək toponimi özününküləşdirmişlər. İrəvan qəzasında ta qədimdən mövcud olan digər 2 Ayaslı kəndlərinin adını bu barbarlar dəyişdirmiş və bu sintaktik formalara uyğunlaşdıraraq” birincisini “Ayaslı Kəbir”, ikincisini isə “Ayaslı Sağır” adlandırmışlar. Hər iki komponentdə işlənən sözləri ermənilər fars dilindən çırpışdırmışlar. Ayaslı toponiminin son hissəsində işlənən -lı şəkilçisi ümumtürk dillərinin ortaq morfoloji göstəricisi olub, qohum dillərdə yer, məkan məzmunlu coğrafi adların formalaşmasında aktiv iştirak edir və bəzi məqamlarda “-

stan” şəkilçisinə sinonim variant kimi də çıxış edir. Antik dövrlərdən üzü bəri türk xalqlarında tam, bütöv, bədirlənmiş “ay” türkdilli “as”-ların güc, qüdrət simvoluna çevrilmiş, onların ayın dairələnmiş formasını özlərinin həyat rəmzinə çevirmişlər, sonrakı dövrlərdə türk xalqlarında bu simvollaşdırma davam etmiş və yaşadıkları yer-yurdlara da onlar “ay” və “as”-la bağlı adlar vermişlər. Ermənilər də son yüzilliklərdə türklərdən, xüsusilə də azərbaycanlılardan oğurladıqları bu adları ya süni surətdə dəyişmiş, ya da iz-tozunu xəritələrdən silməyə çalışmışlar. Məsələn, izi-tozu silinmiş qədim “ay” və “ar+ər” komponentləri əsasında formalaşmış “Ayarlı”, yaxud da “Əyərli” paleotoponiminə diqqət yetirək. Rus səyyahı, kameral siyahı tərtibçisi Paqirevə istinadən B.Budaqov və Q.Qeybullayev göstərirlər ki, *“Ayarlı İrəvan xanlığının Qərbibasar mahalında, sonra İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adıdır. İlk dəfə 1778-ci ildən məlumdur. Həmin mənbədə Əyərli kimidir. 1918-ci ildə əhalisi qovulmuş və Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 1978-ci ildən kənd ermənicə Lermanteş adlandırılmışdır. Mənşəcə Şərqi-Dərələyəz qəzasındakı Ayar-Əyər kəndindən çıxmış ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır”* (9,114). Son dövrlərin coğrafi xəritələrində və toponimik mənbələrində antik Ayar//Əyər sözləri coğrafi adları ya rus, ya da erməni dilinin transkripsiyası ilə verildiyindən bəzi Azərbaycan toponimistlərini coğrafi adın strukturu

çaşdırmış və həmin yer adını etimolojişdirərkən ciddi səhvlərə yol vermişlər. Fikrimizcə, Ayar//Əyər coğrafi adlarının Aqar, Əkər, Əkərək qədim sözləri ilə bağlayıb, etnotoponim kimi izah etmək özünü doğrultmur. Bu paleocoğrafi adın etnotoponim kimi etimolojişdirilməsini biz də qəbul edirik, lakin İ.Bayramovun toponimin *“öz təşkilatı olan və varlılar hesabına kasıblara kömək edən şəhər yoxsullarından ibarət təbəqə”* (44,35), H.Mirzəyevin *“yayda heyvanların saxlandığı yer”* (8,210), S.Sadıqovanın *“əkərək”* (62,55) kimi mənalandırmalarını ağlabatan hesab etmirik. Çünki, Ayar//Əyər paleotoponiminin fonetik tərkibi, komponentləri gün kimi aydın görünür və bu söz “Ay” və “ar,ər” komponentlərindən ibarət olub, “Aya sitayiş edən ərlərin, insanların, adamların yeri, məskəni” mənasını verir və tarixi inkişafa bağlı olaraq “ay” və “ər” sözləri türkcələrdə müstəqil leksik vahidlər kimi işlənmiş və yeni eranın ilk əsrlərində toponimə transformasiya olunmuşdur. Fikrimizi şumercədə, ondan çox sonralar yaradılmış Orxon yazıları, Kaşğarının “Divan”ı da təsdiqləyir və hər üç mənbədə həm “ay” sözü, həm də “ər” leksemi əks olunmuşdur. Bir daha da qeyd etməyi zəruri bilirik ki, rus və ermənilərin paleoleksik “ay//əy” və “ar//ər” sözlərini “aq//ak” şəkillərində mənbələrdə yanlış vermələri yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatçıları çaşdırmış, nəticədə yanlış etimoloji fikirlər irəli sürməyə sövq etdirmişdir.

Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələrində “Ayrum” adlı yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur. Noyonberyan (erməniləşdirilmiş rayon adı) rayonunun ərazisində mövcud olmuş Ayrım//Ayrum yaşayış məntəqəsi adı 1960-cı ildə dəyişdirilmiş, ermənicə Tıxtrovan adlandırılmış və 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur. İki leksik vahid (Ay+rum//rım) əsasında yaranmış, formalaşmış bu türkmənşəli etnosun adının kökü, genezisi, tayfanın meydana çıxdığı çağın tarixi – ictimai durumu bir çox araşdırmaçıları düşündürmüş və onların içərisində uğurlu, doğru nəticələrə gələnləri də vardır. Qeyd edilən məsələlərin həlli bir də ona görə gərəklidir ki, Ayrum etnosunun soykökünün aydınlaşmasına, etnosun keçdiyi ictimai-tarixi durumun müəyyənələşməsinə kömək edə bilər. Bunun üçün hər şeydən öncə, Ayrım etnotoponiminin komponent təhlilini vermək lazım gəlir və onun coğrafi ada transformasiyası istiqamətlərini üzə çıxarmaq olduqca gərəklidir. Aydındır ki, “Ay” planet adı kimi və eyni zamanda “güzəllik” simvolu kimi Azərbaycan folklor və yazılı örnəklərində işlədilən bir leksik vahiddir. Bir bayatı örnəyinə nəzər salaq:

*Əzizim, ay biləndi,
Ay doğdu qəlbiləndi
Gedək dərddli yanına,
Görək kim dərd biləndi;*

Nizaminin qəzəllərində: *Ay üzlü nigarım kimə mehman olacaqsan?* və s.

Yuxarıda A.N.Bernstama istinadən Ay qağanla Umay ilahəsi arasında güclü oxşarlığın olmasına öteri toxunduq və bu istinadetməyə əsasən deyə bilərik ki, Ayrım//Ayrum fonetik tərkibindəki toponimlər Umay sözünün müxtəlif fonetikaya uğramış, assimilyasiya, dissimilyasiya hadisələrinə məruz qalmış formalarıdır. Umay ilahə ana adında Ay sözü onomin ikinci komponentində çıxış edir və ola bilər ki, bu onim tarixin müxtəlif dövümlərində Rumay kimi də işlənmiş olsun, müəyyən sözlərdə açıqlıqdan qapalılığa və yaxud da əksinə fonetik hadisələr türk dillərinin tarixi fonetikasi üçün qanunauyğun hallarındandır. Rumay sözündə “ay” sözünün ilkin, əvvəlki komponentə keçərək Ayrum, Ayrım (u-ı səs əvəzlənməsi) şəkilləri alması uzun yüzilliklərin dil hadisələrindəndir. Bu qeydlərimizə əsasən deyə bilərik ki, Ayrum toponimi Umay ilahə ana adının türk dillərində qanunauyğun halı kimi dəyişikliyə uğramış formasıdır və onun yaranma tarixi minilliklərin məhsuludur. Ayrum toponiminin etnonimik coğrafi ada çevrilməsinin də tarixi minilliklərlə ölçülməlidir və onun “Umay”dan “Ayrum”a çevrilmə istiqamətini belə müəyyənələşdirmək, yaxud da sıralamaq daha düzgün olardı: Umay-Rumay-Umay-ay-Rum-ay-Ay-rum-Ay-rım. Hazırda Cənubi Azərbaycanda türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə “Urmiya” adlı göl var və hidronimin də yaranışında “Umay” ilahə ananın adı əsas yerlərdən birini tutur. Umay ilahəsi türklərdəki su yerlərinin, obyektlərinin

də qədim mifik təfəkkürə görə hamisi, yaradıcısı hesab olunur və buna görə də qədim və müasir insanlar suya həyat, yaşadan, müqəddəslik kimi simvolizə etmişlər. Bu gün fars şovinistləri Urmiya kimi müqəddəs bir gölü qurutmaq, qədim türksoylu nəsilləri bu yerdən qovmaq istəyindədirlər. Antik dövrün dil göstəriciləri əsasında formalaşmış Ayrım//Ayrum toponimlərini “bölük, hissə” mənasında izah edənlər kökündən yanılırlar, əlbəttə türk dillərində “ayrım” sözü işlənsə də onun bu paleotoponimlə heç əlaqəsi yoxdur (5,31).

Azərbaycan toponiminin etimologiyasına, yaranma tarixinə, yayılma areallarına orta əsrlərdən sonrakı dövrlər əsasında yanaşılmış və bu türk tayfalarının yayılma arealları barədə müəyyən fikirlər düzgün səciyyələndirilsə də həmin coğrafi adın mənası düzgün izah olunmamışdır. Fikrimizcə, Ayrım//Ayrum sözünü “Ay qağanla Umay anadan törəmiş soy, nəsil, əcdad” mənasında izah edib, “Ay üzlü, ağ bənizli insanlar” anlamında etimolojiləşdirmək daha ağlabatan görünür və həmin paleotoponimdə, “rum” sözünü “Umay” onimindəki “um”la əlaqəsinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birbaşa semantik və fonetik tərkiblə səslənməsi, oxşarlıqları mövcuddur. Toponimik lüğətlərdə Ayrum adı əsasında formalaşmış Ermənistan ərazisində 2 Azərbaycan mənşəli paleotoponim qeydə alınmış və göstərilmişdir ki, *“Ayrımların mənşəyi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. A.Bakıxanova görə, Əmir Teymur 1402-ci ildə Ankara vuruşmasından sonra*

50 min türk ailəsini İrəvanda, Qarabağda və Gəncədə yerləşdirilmişdir. Ehtimal ki, bu ellər sonra Ayrum (El-Rum adının təhrifi) adlandırılmışdır” (9,115). Mötərizə içərisində verilmiş qısa etimologiyadan da aydın şəkildə görünür ki, toponimistlər “Ay” sözünü “El” sözü və “Umay” sözünü isə “Rum” şəklində başa düşmüşlər və bunlar da onları çaşdırmışdır. Ayrum//Ayrım sözləri etnonimik səciyyəli leksik vahidlər olub, türkdilli tayfa adının formalaşmasında fəal iştirak etməsi göz önündədir. Erməni tarixçisi Simeon İrəvanlı da “Cambr” əsərində digər çoxsaylı türk tayfaları sırasında Ayrımlı tayfası haqqında geniş məlumat vermişdir (62,105). Ermənilərin Qərbi Azərbaycanda mənəvi soyqırırma məruz qoyduqları nəzərdən keçirdiyimiz “ay” komponentli toponimlərlə bərabər, həmin komponent əsasında formalaşmış digər qrupdan olan Aydan, Aydaman, Aydınəv, Aysası, Aytaxt və s. yer-yurd adlarının hamısı türk-Azərbaycan mənşəlidir, onların bəziləri yazıdan əvvəlki dövrlərin, bəziləri isə yazıdan sonrakı dövrlərin linqvistik göstəriciləri əsasında türk dillərinin qrammatik qayda-qanunları əsasında yaranmışdır. Onları dəyişdirənlər, erməni dilinə süni yolla uyğunlaşdırırlar qeyri-dəqiq məlumatlardan başqa heç nə əldə edə bilməmişlər və bilməyəcəklər də. Erməni yalanlarını, saxtakarlıqlarını, böhtanlarını, vandallığını, yer-yurd adlarına vəhşi münasibətlərini açıb-göstərmək işində qədim Azərbaycan mənşəli “ay” komponentli paleotoponimlərdə tarixin danışan dili kimi, xalqımızın qan

yaddaşının ifadəçiləri kimi əvəzsiz linqvistik göstəricilərdəndir.

***“Van” komponentli toponimlərin etimologiyası
haqqında mülahizələrim***

XIX əsrin ilk onilliklərində İran və Türkiyədən Qərbi Azərbaycana (indiki Ermənistana) və Dağlıq Qarabağa köçürülən ermənilər iki əsr ərzində xalqımıza qarşı məqsədyönlü şəkildə soyqırım siyasəti yeritmiş, azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən dünyada analoqu olmayan məhrumiyyətlərə, məşəqqətlərə, deportasiyalara, qətlialamlara, milli faciələrə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə antibəşəri siyasət nəticəsində ermənilər təkcə torpaqlarımızı işğal və zəbt etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda dilimizin çoxlu sayda sözlərini, folklorumuzu, musiqimizi, tarixi-mədəni abidələrimizi, milli mətbəximizə məxsus qida məhsulları adlarını, toponimlərimizi və sairəni özünüküləşdirməyə-erməniləşdirməyə çalışmışlar. Ermənilər azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisində və Qarabağda tarixi izlərini silmək üçün daha çox tarixin aynası, güzgüsü sayılan toponimlərimizin dəyişdirilməsinə - erməniləşdirilməsinə cəhd etmiş və bu avantürist siyasəti bu gün də davam etdirməkdədirlər. Azərbaycan toponimlərinin müəyyən bir qisminin təkibində işlənən “van” komponentli yer-yurd adları da belələrindəndir və ermənilər

tərəfindən heç bir elmi mənbəyə istinad edilmədən uydurulur ki, guya bu toponimlər erməni dilinə məxsusdur. Məqalədə “van” komponentli toponimlər tarixi-etimoloji aspektdə araşdırılır, həmin yer-yurd adlarının azərbaycanlılara məxsus olduğu elmi mənbələr əsasında sübuta yetirilir, ermənilərin cəfəngiyyat və uydurma fikirləri alt-üst edilir.

İki əsr bundan əvvəl İran və Türkiyədə torpaq iddiasına düşən ermənilər bu ölkələrdən qovulmuş, rusların köməyi ilə Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş və bu prosesdə onlar özləri ilə demək olar ki, bir dənə də olsun toponim - coğrafi ad gətirməmişlər. Ermənilər daima azərbaycanlıların etnik tarixinə dair qərəzli fikirlər söyləmiş, tariximizin ən qədim və qiymətli səhifələrini öz adlarına çıxmış, toponimlərimizi də bu yolla mənimsəyərək anonim, plagiat, saxta tarix kitabları yaradaraq özləri özlərinin beyinlərini zəhərləmişlər. Ermənilər yer-yurd adlarının erməniləşdirməyə qismən nail olsalar da, son illərdə Azərbaycanda, o cümlədən xarici ölkələrdə çap olunan əsərlərimiz onların toponimik soyqırımı ilə məşğul olanlarının istənilən məqsədə nail olduqlarını əyani şəkildə sübuta yetirir. Biz şübhə etmirik ki, müxtəlif topoqrafiq xəritələrdə, elmi mənbələrdə əksini tapmış coğrafi adlarımızı erməni millətçiləri nə qədər erməniləşdirməyə çalışsalar da, arzuladıqları nəticəni əldə edə bilməyəcəklər.

“Van” sözü müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə eradan əvvəl II-I minilliklərdən işlənmiş və bu düzgün fikir elmi mənbələrdə də bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda Naxçıvan, İrəvan, Mincivan, Ərkivan, Ərçivan, Sevan, Əfqanıstanda Pərvan, Baqavan, Cənubi Azərbaycanda Zəngəvan, Türkmənistanda Sıraqvan və s. onlarla toponimin ikinci komponentində işlənən van komponenti sübut edir ki, bu leksik vahid erməni dilinə məxsus deyildir. Erməni millətçiləri bütün vəchlə bu sözü öz adlarına çıxmağa çalışsalar da, elmi mənbələr onların bu uydurmasını təsdiq etmir. Bütün bunların elmi baxımdan saf-çürük edilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Azərbaycan toponimiyasında mövcud olan “van” komponentli yer-yurd adlarının tarixi olduqca qədimdir və məqalədə bu toponimlərə tarixi-etimoloji istiqamətdə aydınlıq gətirilir, bu sahədə aparılan araşdırmalarla müqayisədə burada elmi mülahizələr daha da genişlənilir, dəqiqləşdirilir, konkretləşdirilir.

VI əsrdə “van” sözü orta fars dilində işlək coğrafi terminlərdən biri olmuş və həmin əsrdə Mehranilər (Cavanşir nəslı) tərəfindən tikilmiş Mihravan şəhərinin adında öz əksini tapmışdır. “Van” sözünü bəzi tədqiqatçılar mənşəcə qədim fars dilindəki eyniadlı sözlə bağlayaraq “monastr” və “ölkə, məkan, yer” mənalarında etimolojiləşdirmişlər (9, 100; 81, 1350; 65, 76).

Məkan mənasını bildirən **van** apelyativi ilə Azərbaycanda xeyli sayda toponimlər qeydə alınmışdır: Ərkivan, Vilvan, Axçıvan, Təngivan, Arvan, Vraçevan, Divan, Kemişavan, Sarçuvan (Lənkəran), Amirvan, Şyüz-başevan (Qəbələ), Gürcüvan (İsmayıllı), Ketavan (Ağdaş), Orovan (Şəki), Bəcirəvan (Bərdə, İmişli), Bəndovan (Bakı), Mincivan (Zəngilan) və s. yer-yurd adlarının ikinci komponentində əksini tapan **van** apelyativini istər Azərbaycan, istər rus, istərsə də Avropa tədqiqatçıları birmənalı şəkildə qədim fars dilinə məxsus leksik vahid hesab edir və bu sözü “məkan, yer, yurd, ölkə” mənasını bildirdiyini söyləyirlər. Fikrimizcə, **van** müstəqil söz kimi VI əsrdən çox-çox əvvəllər dilimizə daxil olmuş, bir qədər keçəndən sonra apelyativləşmiş və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilindən erməni dilinə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan transfer edilmişdir. Y.N.Buşuyeva yazır ki, fars, Azərbaycan və erməni dillərində “yaşayış yeri, kənd, oba” mənasını bildirən bu formant sanskrit dilindəki “sen//sin” sözündəndir (74, 160). V.F.Minorskiyə görə isə İran mənşəli “seni” Zaqafqaziyaya ermənilər gətirmişlər (6, 37-82). V.Əliyev göstərir ki, bütün bu fikirlərdə bir qeyri-dəqiqlik var. Əvvəla, sanskritdəki **ksaya//kstinin** Azərbaycan və erməni dillərində “sen” şəklinə düşməsinin səbəbləri göstərilmir, ikincisi, bu apelyativlə düzələn toponimlərə təkcə Azərbaycanda və Ermənistanda deyil, Gürcüstanda da rast gəlinir (25, 123). Deməli, bütün bunlar sübut edir ki, **van** apelyativi xalis

erməni sözü deyildir və onların saxtakarlıqlarını aşağıdakı toponimik arayışlar əsasında açıb göstərməyə çalışacağıq.

Naxçıvan: Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvanın salındığı tarix dəqiq müəyyənləşdirilmədiyi kimi, bu toponimin etimologiyası haqqında da bir dəqiq fikir söylənməmişdir. Eradan əvvəl II-I minilliklərdən tutmuş üzübəri Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatı, coğrafi sərvəti, yadelli işğallara məruz qalması, maddi-mədəniyyət abidələri, ticarət əlaqələri, sənətkarlığı və s. haqqında dəyərli elmi mənbələr yaradılmışdır. II əsr yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin “Coğrafi təlim-namə” əsərində *Naxsuana* kimi qeyd olunan bu toponim hələlik dəqiq elmi izahı müasir araşdırmalarda öz həllini tapmamışdır. Qeyd etməliyik ki, müasir dövrdə *Naxçıvan* formasında işlənən bu toponimin K. Ptolomey tərəfindən Naksudun şəklində qeydə alınması yunan dilinə adaptasiyanın nəticəsidir. Azərbaycanın Naxçıvan oykonimi barəsində ən qədim etimoloji izahına təxminən 2 min il bundan əvvəl yaşamış yəhudi tarixçisi İ.Flavinin qeydlərində rast gəlirik. O yazır ki, axır zamandan sonra əfsanəvi Nuhun gəmidən düşdüyü yer Naxçıvan olmuşdur. Ermənilər azərbaycanlılara aid bir qədim tarix görən kimi dərhal onları öz adlarına çıxmağa çalışırlar və Naxçıvan da belə paleotoponimlərindən biridir. Qondarma və saxta erməni tarixşünaslığında Naxçıvan toponiminin etimologiyası ilə bağlı belə bir fikir hökm sürür ki, güya Naxçıvan erməni sözüdür və mənası “ilk, ilkin, birinci”,

yəni “Nuhun gəmisinin ilk lövbər saldığı yer” anlamındadır. S.Malxasyan buna etiraz edərək göstərir ki, XVIII əsrdə bəzi başabəla erməni tarixçiləri bu adın mənasını təhrif etmişlər. Onlar “Tövrat” rəvayətlərinə inanaraq belə bir mülahizə irəli sürmüşlər ki, güya Nuhun gəmisi Ararat dağında lövbər salmış, onun özünün ilk düşərgəsi (gəmidən düşdüyü ilk yer – M.K) Naxçıvan ərazisi olmuşdur. Ona görə də ermənilər burada şəhər salıb adını Naxçıvan qoymuşlar (64, 157). Ərəb mənbələrində Naxçıvan oykonimi Nəvaşə və Nəqşi cahan variantlarında qeydə alınmışdır (63, 32-51).

Tarixi və müasir elmi mənbələrdə ciddi fonomorfoloji transformasiyaya uğrayan bu toponimə təxminən 3500 ildən artıq yaş verilir və bu paleotoponimin etimologiyası haqqında müxtlif fikirlər söylənilir ki, onları qısaca olaraq aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik:

1) Naxçıvan – “Nuh çıxan”, yəni “Nuhun düşdüyü ilk yer” – etimologiyasını Azərbaycanda əksər tədqiqatçılar qəbul edirlər.

2) Naxçıvan – “Nəqşi cahan”, yəni “dünyanın ən mühüm nəqqəşlərinin, sənətkarlarının, memarlarının məskəni” etimoloji variantının Azərbaycanda tərəfdarları da az deyildir;

3) Naxçıvan – “Nəqşi cahan”, yəni “dünyanın ən yaraşqlı, gözəl, bəzəkli şəhəri” – kimi etimolojiləşdirənlər də vardır;

4) Naxçıvan – “Xoş, faydalı su diyarı” – etimologiyasını Azərbaycanda qəbul edənlər, demək olar ki, yoxdur;

5) Naxçıvan – “Naxç tayfasının yeri, məskəni” – etimoloji variantı bəzi tədqiqatçılar tərəfindən razılıqla qarşılanır;

6) Naxçıvan oykononimini üç hissəyə ayıraraq (Nax+çı+van), “Nuhçuların (Nuh tərədarlarının) məskəni” kimi ertimolojişdirənlər də vardır ki, burada sözün mənası Azərbaycan toponimiyasında düzgün qəbul edilsə də, sözün hissələrə ayrılaraq təhlil edilməsi kəskin mübahisələr doğurur;

7) Naxçıvan oykononiminin qədim dildə olan “Nahtuante” formasında olduğunu və “Allah” mənası bildirdiyini söyləyənlər də vardır ki, bu fikir də bir qədər ağlabatan görünür (25, 166-168; 6, 380; 1, 95-96).

8) Naxçıvan paleoykononiminin mənşəyi barəsində söylənilən fikirləri bir qədər də artırmaq olar və biz qısaca olaraq onu deyə bilərik ki, bu toponimi “Nuhun gəmidən düşdüyü yer” kimi etimolojişdirənlər də haqlıdırlar.

İrəvan: Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Ağrı vadisinin şimal-şərqində, Zəngi çayının sahilində yerləşən İrəvan şəhərinin qədim tarixi haqqında və eyni zamanda da bu paleoykononiminin mənşəyi və mənası barədə mənbələrdə həm dəyərli, həm ziddiyyətli fikirlərə rast gəlirik. Prof.İ.Bayramov “Qərbi Azərbaycanın topo-

nimlər sistemi” adlı çox dəyərli monoqrafiyasında İrəvan oykonomiminə böyük həcmdə toponimik oçerk həsr etmiş və oçerkdə söylənilən obyektiv və ziddiyyətli fikirlərə öz münasibətini bildirmiş və beləliklə də, bir qiymətli mənbə yarada bilmişdir. Alim İrəvan şəhərinin adının qədim fars və türk mənbələrində *Ruan*, *Rəvan*, *İrəvan*, XIX əsr rus mənbələrində *Erivan*, *Ayravan*, *Ervan*, *Errelevant*, *Rəvant*, *İrvan*, XX əsrin 30-cu illərində *Yerevan* formasında yazıya alındığını göstərir. İ.Bayramov əsərdə İrəvan şəhərinin salınma tarixini sistemli şəkildə araşdırmışdır ki, biz də, öz növbəmizdə, qısaca olaraq bunları aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik:

1) Rus arxeoloqu M.V.Nikolskinin araşdırmalarından belə məlum olur ki, İrəvan şəhəri bizim eradan əvvəl VIII əsrdə salınmışdır.

2) Türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi yaşayış məntəqəsi kimi İrəvanın XV əsrdə salındığını göstərir.

3) Tədqiqatçıların bir qismi İrəvan şəhərinin salınmasını Şah İsmayıl Xətayinin adı ilə bağlayırlar və bu fikrə əsaslanan tarixçi – toponimist Q.Qeybullayev göstərir ki, yaşayış məntəqəsi kimi İrəvan yalnız XVI əsrdən məlumdur. İ.Bayramov bu fikrə etiraz edərək göstərir ki, şəhərin salınması XVI əsrə aid edilə bilməz.

4) Ermənilərin saxtakar tarixçisi Yervand Şahəziz bu qənaətə gəlmişdir ki, İrəvan və Rəvanqulu adları arasında heç bir əlaqə yoxdur, çünki İrəvan adı VII əsrdən bəlli olmuşdur.

5) XVII əsrdə fransız səyyahı Jan Şarden İrəvan şəhəri haqqında yazır: “İrəvan böyük şəhərdir: onun çox böyük hissəsi bağlardan və üzümlüklərdən ibarətdir. O hər tərəfdən dağlarla əhatə edilmiş düzənlikdə yerləşir. Şimal-Qərb tərəfindən Zəngi, Cənub-Qərb tərəfindən isə Qırx-bulaq çayları” axır.

6) 1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin Baş naziri Fətəli Xan Xoyski mayın 29-da öz hökumətinin xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskiyə yazırdı ki, biz ermənilərlə bütün müharibələri həll etdik, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik.

7) Y. V. Çəmənzəminli qeyd edirdi ki, böyük rus inqilabı nəticəsi olaraq Rəvan Ermənistan Cümhuriyyətinin paytaxtı oldu. Şəhərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar və XVII- XVIII əsrlərdə isə çox az sayda ermənilər yaşamışdır.

8) 1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Jan Batist Feverniye yazır ki, şəhər qalasında yalnız azərbaycanlılar yaşayır.

Azərbaycan, rus, erməni mənbələrində İrəvan toponimini etimolojiləşdirənlərin sayı 15-dən çoxdur. Ermənilərin bu toponim barədə söylədikləri uydurmada başqa bir şey deyildir. Fikrimizcə, İrəvan poleoykoniminin əsasında *ir+ər+er* sözləri durur ki, bu qədim sözlərə şumercədə rast gəlinir. Toponimə “van” komponenti erkən orta əsrlərdə qoşulmuşdur. Şumercədə *ir/ər//er* sözləri

müstəqil işlənmiş və “*igid, qoçaq, cəngavər*” mənalərini bildirmişdir. Beləliklə, bu toponimi *İrvan, Ervan, Ərvan* şəkillərində restavrasiya edib, “*ərənlər yurdu, igidlər məskəni*” kimi etimolojiləşdirmək mümkündür.

Mincivan: bəzi tədqiqatçılar xalq yozumuna uyaraq bu toponimi “*min cavan*” kimi etimolojiləşdirmişlər və guya Şah İsmayıl Xətai XVI əsrdə bu yerlərdən keçərkən başına min cavanın toplaşdığını görür və o vaxtdan bu yurd *Mincuvan//Mincivan* adlandırılır. Bu etimologiya özünü doğrultmur. Bu toponimi qədim *minc// ming* tayfa adı ilə bağlamaq daha doğru olardı. Çünki, *ming* komponentli Azərbaycanda *Mingəçevir, Mingəlan, Mingə, Minkənd* kimi xeyli toponimlər qeydə alınmışdır. XVII əsrin türk səyyahı Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində *ming* tayfasının adı çəkilir. Bəzi mənbələrdə *ming* türk tayfasının Azərbaycanda məskunlaşması IX əsrdən əvvələ aid edilir. Əslində *Mincivan* yaşayış məntəqə adı *Mingəvan* şəklində olmalıdır, yəni bu oykonim “*Mingə*” və “*van*” komponentlərindən ibarət olub, “*mingələrin yaşayış yeri, yurdu, məskəni*” anlamını bildirir. Qeyd etməliyik ki, XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında *Mincivan* adlı iki yaşayış məntəqəsi vardır (6, 360)

Bəcirəvan. Respublikamızın Bərdə və İmişli rayonlarının ərazilərində eyniadlı yaşayış məntəqələri mövcuddur. “Azərbaycan toponimləri” Ensiklopedik lüğəti”ndə göstərilir ki, IX- XIV əsr mənbələrində Cənubi Azərbaycan ərazisində, Muğan düzündə *Bacrəvan* adlı

şəhərin adı qeyd olunmuşdur. *Bacrəvan* Muğanın mərkəzi şəhəri idi. *Bacrəvan* adı cənubdan şimala əhalinin miqrasiyası (hərəkəti) ilə gətirilmişdir. *Bacrəvan* toponiminin mənası mübahisəlidir. Ərəb mənbələrində (X əsr) Beşbarmaq dağı zonasında *Bəcirəvan* adlı kənd haqqında məlumat var. Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Muğna ərazisində *Bəcirəvan* çayı olduğunu göstərir. Bəzi mənbələrdə adı çəkilən *Baqanrot* (qədim İran dillərində baqa-Allah, rot- çay) *Bolqarçayla* (mənbələrə görə *Bəcirəvan*) eyniləşdirilir. Bir fikrə görə, farsdilli *Baqravan* adının ərəb dilində tələffüz forması olmaqla *baqa* (müqəddəs) və *rəvan* (axıçı) sözlərindən ibarətdir və “*müqəddəs su, axıçı*” mənasını verir (6, 81).

Fikrimizcə, *Bəcirəvan* toponiminin strukturunun və mənasının izahında bu toponimik öçerkdə müəyyən səhvlərə yol verilmişdir. Belə ki, bu toponimi “baqa” və “rəvan” komponentlərinə ayıraraq etimolojiləşdirmək elmi baxımdan inandırıcı görünmür. Əslində qədim tarixə malik olan bu toponimi “Bəqərə” və “van” komponentlərinə ayıraraq strukturunu düzgün təyin etmək olar və bu quruluş daha ağlabatan görünür. Məlumdur ki, “Qurani-Kərim” də bəqərə surəsi var və bu dini kitabın hər kəlməsi, hər ayə və surəsi müqəddəs olduğu kimi, bəqərə surəsi də müqəddəs hesab olunur. Deməli, *Bəcirəvan* toponimini “baqa+ rəvan” şəklində, “müqəddəs su, axın” mənasında deyil, “bəqərə+van” formasında restavrasiya etmək və “müqəddəs yer” anlamında etimolojiləşdirmək

elmi baxımdan daha inandırıcı görünür. Müasir dilimizdə Bəcirəvan toponiminin qədim forması ilə müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, bu xüsusi adda xeyli fonetik dəyişmələr baş vermiş və dilimizin fonetik transkripsiyasına uyğunlaşdırılmışdır.

Təngivan. Lənkəran rayonunda dağətəyi ərazidə yerləşən bu yaşayış məntəqəsinin adı bəzi qədim mənbələrdə Tenqivan şəklində qeydə alınmışdır. Azərbaycanda təngi//tenkü//təngə komponentli 7-dən çox yaşayış məntəqə adı və oronimik və hidronimik vahid qeydə alınmışdır. Quba rayonunun Xaltan kəndinin şimal-şərqində yerləşən Tənkü dağı var və bu oronim “darısqal yer, dar yer” mənasını bildirir. Quba rayonunda mövcud olan və Vəlvələ çayının Yan silsiləsinin kəsildiyi yerdə, Böyük Qafqazda sıldırım qayalar arasında yerləşən bir dərə *Təngə* adlanır və bu da “*dağ, dərə, dar keçid, dar yer*” mənasını bildirir. Ümumiyyətlə, Quba rayonunda *Təngaltı*, Lerik rayonunda *Təngəbin*, Astara rayonunda *Təngərud*, Lənkəran ovalığında *Təngərud*, Lənkəran rayonunda *Təngivan* və s. toponimlər “*dar dərəli yer*” mənasındadır və coğrafi relyefilə əlaqədar yaranmışdır (6, 464- 465).

100 ildən çoxdur ki, millətçi- şovinist ermənilər “*dənizdən- dənizə* “, türksüz, monoetnik “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq məqsədilə minlərlə yer-yurd adlarımız kimi, “*van*” komponentli toponimlərimizi də soyqırırma məruz qoymuş, xalqımızın bu qədim və

zəngin söz sərvətini erməniləşdirməyə çalışsalar da, özlərinin hibrid və qondarma dillərinə transkripsiya etsələr də, buna heç cürə nail ola bilməmişlər. Ölkəmiz öz müstəqilliyini bərqərar etdiyi bir vaxtda şovinist erməni tarixçilərinin toponimlərimizə qarşı soyqırım siyasəti alt-üst edilməli, onlar öz yerlərində oturdulmalıdırlar.

Sir//Şir//Sıraqlı//Çıraqlı//Zirək komponentli türkmənşəli toponimlərin tarixi etimoloji təhlili

“Sir//Şir//Çıraqlı//Zirək” komponentli etnotoponimlərin Qafqaz arealında, xüsusən də, Azərbaycanın Qərb bölgəsində yayılma coğrafiyası genişdir. Bu bölgədə hər bir fonetik tərkibli (S//Ş//Ç//Z) etnotoponimlərə rast gəlmək olur və bunlara nümunə olaraq Sıraqlı//Şiraklı//Çıraqlı//Zirək paleotoponimlərini göstərmək mümkündür. Son iki əsr ərzində ermənilər bu fonetik tərkibə malik paleotoponimlərdə müəyyən dəyişikliklər edib erməniləşdirməyə cəhd etsələr də, sözün əsasında duran Sir//Şir sözlərinə toxuna bilməmiş, yalnız etnonimin şəkilçi hissələrində müəyyən əməliyyatlar aparmış, bəzən isə sözü olduğu kimi erməni dilinə transkripsiya etmişlər ki, bu da həqiqətdə bağışlanılmazdır. Eradan əvvəlki dövrlərdə yunan qaynaqlarında Sıraqlı//Şiraklı//Şir adı xatırlanır və onun türkmənşəli olması yad edilir. Sir//Sıraqların soykökündə, antik genezisində tükdilli Sıraqlar olmuş və bu qəbilə birləşməsi onların içərisində yaşamışlar. Miladdan

öncə V-IV yüzilliklərdən ta yeni eranın VII-VIII yüzilliklərinə qədər türkdilli Siraqlar tarix səhnəsində görünmüş və sonrakı yüzilliklərdə Oğuz tayfa birliklərinin tərkibində ərimişlər, onlarla qaynayıb-qarışmışlar, çağlar keçdikcə müstəqil tayfa strukturunu itirmişlər Siraqları yaşadan antik dövrədən çağdaş zamanəmizə qədər gəlib çıxan toponimlərdir ki, burada bu yer adlarının coğrafiyasından, tarixindən, dil mənşəyindən danışılır.

XIX əsrin sonlarında Sirak, Çirak, Zirik, fonetik tərkibə malik etnotoponimlər Qafqazda, o sıradan Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) geniş yayılmışdır. D.D.Paqirev həmin etnotoponimlərin mənzərəsini aşağıdakı kimi yaratmışdır: “*Çıraqa (Zəngəzur qəzasında), Çiraquş (Şuşa qəzasında), Çirak-subu-qaya (Terek vilayətində), Çirməkli, Çiraqlı kənd (Erivan quberniyasında), Cırxlu (Cavanşir qəzasında), Çiraxlı (Erivan quberniyasının Sürməli və Aleksandropol qəzalarında), Çiraxlar (Erivan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında), Çiraxtar (Cavanşir qəzasında), Çiraxçay (Dağıstan vilayətinin Qazıqumuq və Kürə dairələrində), Çirax qurqlu (Dağıstan vilayətinin Qazıqumuq dairəsində), Çiraxsuçay (Qars qəzasında), Çiraxlabası dağı (Zəngəzur qəzasında), Çiraqlı (Şamaxı qəzasında), Çaraq (Dağıstan vilayətinin Qunüb nahiyyəsində), Çirkəçayıl (Terek vilayətinin Vedenski dairəsində), Çarax, Çaraxqala (Quba qəzasında), Çaruxlu (Cavanşir qəzasında), Çeruk (Dağıstan vilayətinin Qunüb dairəsində), Çeruk-kənd*

(Terek vilayətinin Nalçik dairəsində), Suruklu (Stavropol vilayətinin Aleksandrovski qəzasında), Sırək (Lənkəran qəzasında), Suruk qışlağı (Lənkəran qəzasında), Zırək (Erivan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında), Zirik, Sirik dağı (Ərəş qəzasında)” (68,-280-285-280-233). Sırək paleotoponimi Azərbaycan coğrafi adlar sistemində ç-s-z qədim dialekt paralellərini qoruyub saxlayan yer adlarından biridir. Sıraç-Sırək-Zırək-Zirik-Sirik müxtəlif fonetik variantlarda olsa da, eyni mənə bildirən sözdür və həmin sözün yaranış forması “Sıraç” şəklində olmuşdur və Sıraç tayfası saqların içərisindən çıxmışdır. Eradan öncə IV-III yüzilliklərdə sıraqlar saqların tərkibində yaşamış və sonrakı dövrlərdə onlardan ayrılaraq müstəqil tayfalar kimi formalaşmışlar. “II yüzillikdə yaşamış yunan müəllifi Polenin Saqlarda olan Sıraç-Sıraçın adını çəkmiş, onunla bağlı xalq arasında yaşayan tarixi rəvayəti, əfsanəni yazıya almışdır. Həmin tarixi rəvayətdə deyilir ki, Sıraqlar ata baxan imiş. Onun ölkəsini Dara tutubmuş (eradan qabaq IV-III yüzilliklərdə). Yurdsevər, igid, ata baxan sıraqlar işğalçı Daradan intiqam almaq üçün hiyləyə əl atır və məqsədinə çatırlar. Özbəklər saqlara “Saqlar”, Sıraqa isə “Sıraç” demişlər və indi də həmin fonetik tərkibdə tələffüz edirlər. Bəllidir ki, türk dillərində ç-s-ş samitlərinin əvəzlənməsi qanunauyğun tarixi bir hadisələrdəndir” (48,38). Qədim “Sırək” sözünün paleotoponimlərə fonetik cəhətdən uyğunlaşma və yaxud da transformasiya istiqamətlərini fikrimizdə belə

düşündükdə, sıralanma əsasında təyin etmək daha düzgün olardı: Sıraq-Şıraq-Çıraq-Şırak-Şirik-Sirik-Zirək. T.Əhmədov bir sıra mənbələrə istinadən yazır: “Azərbaycan toponimlər sistemində ç-s-ş-z qədim dialekt paralellərini saxlayan coğrafi adlar çoxdur. Bu cəhətdən “Çıraq” və “Şırak” komponentli etnooykonim və etnooronimlər “Çıraq, Çıraqqala, Çıraqqaya// Çıraqqaya, Çıraqlı, Çıraquz, Çiradizazor daha çox diqqəti cəlb edir. Bura eyni zamanda, Sirik (Cəbrayıl), Zirik (Qəbələ), Ziyirik (Laçın) oykonimlərini daxil etmək olar. Belə ki, istər Çıraq və bu komponentli toponimlər, istərsə də Sirik, Zirik və Ziyirik oykonimləri fikrimizcə, ilk dəfə Strabon (I əsr) tərəfindən adı çəkilən və şimali Qafqazda yaşamaları göstərilən “Sirak” tayfa adının müxtəlif (ç-c-z) dialekt paralelləridir. Bunu V.B.Vinoqradovun həmin tayfadan bəhs etməsi, onların Kuban çöllərində yaşamalarını və II əsrdən Zaqafqaziya doğru hərəkət etmələrini göstərməsi, eləcə də Çıraq, Sıraq, Sirik toponimlərinin və bu komponentlər əsasında formalaşan coğrafi adların daha çox Qafqaz arealında təkrarlanması həm də bir sıra mənbələrdə qeydə alınması onun eyni tayfa adının müxtəlif dialekt paralellərinin əks etdirdiyini (Çıraq-Sıraq-Sirik-Zirik) bir daha təsdiq edir (20,245).

Saxtakar ermənilər türkmənşəli bu paleotoponimi 1945-ci ildə dəyişdirərək “Ararat” adlandırmışlar (7,377). Cıraq//Zirək paleotoponimini mənəvi soyqırma məruz qoyan vandal ermənilər unutmuşlar ki, qədim siraklar,

şiraklar, sirlər cəngavər, igid, qoçaq türk tayfalarından olmuş və onlar atın çöldən, vəhşi təbiətdən tutularaq əhliləşdirilməsində ev heyvanına çevrilməsində, ondan döyüşdə istifadə olunmasında bu türk tayfalarının da böyük rolu olmuşdur. Sir//Sıraqlar xalqı da dünyada qədimdən mövcud olan bir sıra dövlətlərin qurulmasında öz möhtəşəm izlərini qoymuşlar. Digər türkdilli xalqlar kimi sirlər//sıraqlar da Şərqdə qüdrətli dövlətlər yaradıblar. Tarixi mənbələrdə Azərbaycanın qərb hissəsində ş//s//ç//z fonetik tərkibli paleotoponimlərə rast gəlmək olar və bunların hamısı qədim türkmənşəli “sirak” toponimini özündə əks etdirir. İ.Bayramov Sirak paleotoponimi haqqında göstərir ki, *“Sirak-Axaryan çayının yuxarı və aşağı axarları arasında yerləşmişdir. Molses Xorenli “Ermənistan tarixi” əsərində Şirakı acgöz mənası verən “Şirakin” adı ilə bağlayır, lakin əslində Şirak eyni adlı türk tayfasının adı ilə bağlıdır”* (7,24). Türkologiyada “Şirak” etnoniminin etimologiyasına müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır. Əksər tədqiqatçılar bu etnonimi “Sir” xalqının adı mənasında yozmuşlar. Bu yozum fəkrimizcə, tam reallığı əks etdirir. Miladdan öncəki dövrlərdə Sirak sözündəki “sir” komponenti “sir” (s-ş) fonetik tərkibi ilə də işlənmişdir və Orxon-Yenisey abidələrinə aid dövrlərə qədər hər iki fonetik variant türk dillərinin dialekt arealında işlək olmuşdur. *“Sıraqlar eradan qabaq birinci minilliklərdən tutmuş ta yeni eranın VII-VIII yüzilliyinə qədər tarix səhnəsində başlıca olaraq hərbi-demokratik*

qəbilə birləşməsi olmuşdur və onlar Qafqazın, Kubanın ictimai - tarixi həyatında üzdə imişlər. Doğrudur, Siraqlar ara – sıra tarixin qaranlıqlarına çəkilsələr də, onlar yenidən tarix səhnəsinə atılmışlar. Strabon vurmuş Siraqların adını dəfələrlə çəkmişdir. Yunan müəllifinin bilgilərinə dayanaraq demək mümkündür ki, Siraqlar əsasən oturaq həyat tərzini sürmüş, onların Aspa adlı ana şəhərləri olmuşdur. Siraqlar Qafqazda, onun çevrəsində olan torpaqlarda (Kubanda) və Qafqazın lap ətəklərində baş vermiş vuruşmalarda dəfələrlə güclənmiş və ara-sıra yenilmişlər. Onların Kuban çevrəsində eramın 49-cu ilində Mitridat VIII Rim Bors ordusu ilə baş vermiş vuruşu tarixdə məşhurdur. Ön Kuban çölündəki II Bosporluq ilə ölüm-dirim savaşında (II-III yüzilliklərdə) Siraqlar yenildilər. Düşməni yenilmiş Siraqları torpaqlarından sıxışdırdı və onların çoxusu cənubdan Qafqaz dağlarına gəldilər. Strabonun dediyinə görə, ön Qafqazdakı düzənlik “Siraq düzənliyi” adlandı. Beləliklə, Siraqlar eradan qabaq II yüzillikdə (ola bilsin ki, ondan da qabaq) elliklə Qafqaza doğru axışdılar” (48,49). Bu məlumatların hamısında Siraqlar ş samiti ilə deyil, s səsi ilə verilir. Eradan qabaq VII yüzillikdə bu etnosun adı həm də “ş” (şirak) samiti ilə işlədilir. Tarixi mənbələrdən o da məlum olur ki, erkən orta yüzilliklərdə Siraqlar gürcülərlə müttəfiqlik əlaqələrində olsalar da, burada ermənilərin adı çəkilmir və onlar haqqında heç bir məlumat verilmir. Siraqların Zaqafqaziyyəyə maraqlarının əsasında burada

yaşayan türk etnosları dururdu, bu ərazilər İberləri çıxmaq şərtilə başdan-başa saqların, arsaqların, varsaqların, basillərin, bulqarların ana vətəni idi və onların da hamısı türkmənşəli etnoslar idilər, Siraqların doğma qardaşları hesab olunurdu. Çağdaş dövrdə Siraq, Şiraq, Zirək fonetik variantlarında işlənən bu etnosun ən qədim adı “sir” olmuş, müəyyən dövrə qədər bu söz müəyyən bir türk qəbilə birləşməsinin adını bildirmişdir. Sonralar bu sözə -aq mifoloji göstəricisi artırılaraq “Siraq” şəklini almışdır. Tarixi şəxsiyyət olmuş Siraqın tayfa başçısı kimi fəaliyyəti haqqında antik mənbələrdə az da olsa müəyyən məlumatlara rast gəlmək olur. Siraq sözünün birinci komponentindəki “sir” sözü hazırda “sır, sırdərya” hidronimində mühafizə olunmuşdur. Sırdərya hidronimi “sirlərin çayı, sirlərə məxsus çay” mənasını bildirir. Sır//Sir sözünün tarixi – etimoloji təhlilinə bir qədər geniş aspektdən yanaşan S.Əliyeva yazır: *“Sırdərya çayının adı ilk dəfə alman alimi İ.Murkvurt tərəfindən lokalizə edilmişdir. Bu lokalizə sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul edilmişdir. Həqiqətdə də, antik mənbələrdə Makedoniyalı İskəndərin eradan əvvəl IV əsrdə Orta Asiyaya yürüşü ilə əlaqədar hadisələrdə qədim yunanca yazılışda Yuxartes (Yuxsart hidronimindən və qədim yunan dilində -es adlıq şəkilçisindən ibarət) çay adı çəkilir. Maraqlıdır ki, İran dillərində də yuxsarta “əslə inci, dürr” mənasındadır”*. Beləliklə, qədim türklər “Yuxsart” (Sır Dərya) çayının adını öz sözləri ilə “İncü ügüz” adlandırmışlar. “İnci

ügüz”ün Sır Dərya çayı olduqca başqa faktlarla da təsdiqlənir. I əsr Roma tarixçisi Böyük Plini yazır ki, Yuxsart çayını skiflər (skiflər dedikdə, antik müəllif skif həyat tərzini (köçəri maldarlıq, hərəkətə gətirilən arabalarda yaşamaq, at əti yemək, at südünü içmək və s.) keçirən qədim türkmənşəli tayfaları nəzərdə tuturuq) Silis də adlandıırırlar. Bu hidronim də yerli Sil sözündən Plininin latınca yazılışda əlavə etdiyi -is adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Sır-Dərya çayının “sır” komponentini Q.Ə.Qeybullayev qədim türk dillərindəki “sil”-təmiz sözü ilə izah etmişdir. Lakin bu fikir doğru deyil. Ona görə ki, bir sıra tədqiqatçılara görə “sil” adı indi də “Sır-Dərya” hidroniminin “sır” komponentində qalmışdır və deməli antik müəllifin “sil” adlandırdığı çayın əsl adı “Sir” olmuşdur. Lakin “sir” komponentinin mənası indiyə kimi aydınlaşdırılmamışdır. Bununla əlaqədar iki ehtimal irəli sürmək olar: 1) Hələ qədimdən Sir çayının adı türk dillərində r-l əvəzlənməsinə görə “Sil” kimi tələffüz edilirdi; 2) Çayın adı həqiqətdə də, Sir olmuşdur və hidronim Orxon-Yenisey abidələrində qeyd edilən Sir tayfasının adını əks etdirir. S.Q.Klyastornıya görə, *“qədim türk abidələrindəki İnci ügüz hidronimi Sır-Dərya çayının yuxarı və orta axarına aiddir, antik mənbədə çəkilən Sil və hazırkı “Sir” (Sır-Dərya hidroniminin birinci hissəsi) isə çayın aşağı axınını bildirirdi”* (27,58;82,5;36,185).

Araşdırmalar göstərir ki, ən qədim dövrlərdə bu türkmənşəli tayfa adı “Sir-Sırağ” şəkillərində işlənmiş,

“sir” sözü “Sıraqdən əvvəl yaranmışdır. “Sıraq” sözü daha sonralar Sıraq, Cıraq, Zirək (s-ş-ç-z samit əvəzlənməsi) variantlarında çıxış etmişdir və bunu dilçilikdə sözünü əvəzlənmələr deyilir, ümumtürk dillərinin, ümumtürk dillərinin fonetikasi üçün qanunauyğun xüsusiyyət hesab olunur. Erməni tədqiqatçısı bu fonetik variantlardan olan etnotoponimləri qeydə almış, onların Ermənistanda və digər ərazilərdəki yayılma areallarına da toxunmuşdur. *“Ağvun-Albanın ərazisinə daxil olan Qumbecan böyük vilayətindəki, müstəqil xaqanlığındakı (68,40-42). Sıraq, Şıraq çölü (ərazisi 3730 km olan) Ararat vilayətindəki Şıraq, Sıraq vilayəti (68,65), Sıraq kəndi, Sıraqzad vilayəti, Sıraqvən (sıraqların yaşadığı yer) (68,142), Azərbaycanın qərbindəki Sıraq çölü və s. Bu yerlərdən çoxusu dövrünün iqtisadi-mədəni mərkəzi olmuşdur”* (48,54). Türklərin miladdan öncə və ondan sonrakı dövrlərdə dünyanın bir çox ərazilərinə yayılması ilə əlaqədar olaraq türkmənşəli sir//sıraq, şirq, şıraq//zirək tayfası öz izini saysız-hesabsız etnotoponimlərdə qoymuşdur. Türkmənşəli qala adlarında Sirak etnoniminə rast gəlmək olar. Sirakqala oroetnotoponimi Qafqazda eradan əvvəlki yüzilliklərdən məlumdur. Bu etnotoponim miladdan öncəki dövrlərdə qala adı kimi tanınmış və sonralar qala adı yaşayış məntəqə adlarına transformasiya olunmuşdur. 1590-cı ilə aid mənbədə Sirakqala toponimi Sirəqala fonetik tərkibində qeydə alınmışdır. 1728-ci ildə türk mənbələrində Sirak qala kimi qeydə alınmış bu

toponim sonralar Sirokovan şəklinə salınaraq qaya adı kimi erməniləşdirilmişdir və bundan əlavə, həmin ildə Azərbaycan türkləri bu doğma yurd yerlərindən qovularaq, Liviyadan gətirilmiş terrorçu ermənilər yerləşdirilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrlərdə ermənilərin Azərbaycan türkmənşəli etnotoponimlərinə mənəvi soyqırım siyasəti başlayır və bu qədim Azərbaycan torpaqlarına Suriyadan, Livandan, digər ölkələrdən terrorçu ermənilərin gətirilməsi işi intensivləşir.

Sıraqlar//Sirlər eradan əvvəlki dövrlərdə heç bir morfoloji göstərici qəbul etmədən sadəcə olaraq “sir” şəklində işlənmiş, əvvəlcə şəxs adını bildirmiş, sonralar isə gördüyü işlərlə bağlı olaraq həmin antroponimə -ak, -aq şəkilçisi artırılaraq tayfa, xalq adına transformasiya olunmuşdur. Şıraqlar//Sıraqlar//Cıraqlar//Zıraqların tanrı totemi “ışıl” olmuş və onlar işığa sitayiş etdiklərinə görə belə adlandırılmışlar. Genləri türkdilli saqlar olmuş sirlərin nə eradan əvvəlki, nə də ki sonrakı dövrlərdə hay-erməniləri ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olan “sir//şir” komponentli paleotoponimlərin hamısı türk mənşəyini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

“Hay, erməni” etnonimlərinin tarixi-etimoloji təhlili

“Hay” və “erməni” tayfa adları tarixi sənədlərdə paralel, yaxud da sinonim variantlar şəklində işlənən bir

yadelli etnik qrupun adıdır. Bu yadelli etnik qrup Qafqaza və ümumilikdə Şərqə haradan gəlmişdir? Bu sualı cavablandırmaq üçün tarixi mənbələrdə tərtib edilmiş faktlar mövcuddur. Bu fakt və dəlillər sübut edir ki, ermənilərin yaxud da hayların eradan əvvəlki minilliklərdə ana vətəni Balkan yarımadası, Hindistan olmuş, Şərq ölkələrinə bu yerlərdən soyğunçuluq, talançılıq, qənimət əldə etmək üçün gəlmişlər. Digər bir versiyaya görə, hay erməniləri Avropadan İran farslarının tərkibində Qafqaza, yaxud da Şərq ölkələrinə qul şəklində gətirilmişlər. Hər iki dəlil və fakt göstərir ki, ermənilər ya hindlilərdən, yada farslardan törəmişdir, birinci versiya daha ağlabatan görünür. Hay və erməni adlarını onlara tarixin erkən çağlarında türklər vermişlər ki, məqalədə ermənilərin bu yerlərə gəlmələri, hansı adla çağırılması, tarixi coğrafiyası, yayılma areallarından bəhs olunur.

Hind-İran tayfalarının indiki İran ərazisinə gəlmələri, haradan gəlmələri, hansı dillərdə danışmaları, bir sözlə yayılma coğrafiyası haqqında tarixi mənbələrdə geniş məlumatlara rast gəlirik. *“Miladdan öncə II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində Hind-İran tayfaları İran ərazisinə gəlib məskunlaşmışlar. Bir fərziyyəyə görə, irandilli tayfalar cənub-şərqi Avropadan hərəkətə başlamış, bir qismi Orta Asiyaya getmiş, digər qismi isə Qafqaz dağlarını aşaraq İran yaylasına gəlmişlər. Başqa ehtimala görə, onlar Orta Asiyadan hərəkət edərək İran yaylasında tədricən məskunlaşmışlar. Son zamanlar irəli*

sürülən mühakiməyə görə isə hind – Avropa dil birliyi Ön Asiyada Hind və İran qollarına parçalanmış, hind dilində danışan tayfalar Hindistana getmiş, İran dillərində danışanlar isə İran yaylasında məskən salaraq burada irandilli etnosların başlanğıcını qoymuşlar” (45,72-73). İstər Miladdan öncə, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə Midiya dövlətində türk tayfalarının güc və qüdrətini görəndə Hind-İran tayfalarının bir qismi bu yerlərdə qalmış, digər bir qismi isə Hindistana qayıtmalı olmuşlar. Belə güman etmək olar ki, daha çox fars tayfaları bu yerlərdə qalmış, hind tayfaları isə bu yerləri tərk etməli olmuşlar. Tayfa, qəbilə birliyinə yiyələnməyən ermənilər hind tayfalarının tərkibində Hindistana getmişlər. Midiya ərazisində qalan cüzi erməni tayfalarını qısa zaman kəsiyində farslar tərəfindən assimilyasiya edilmişlər. Midiya dövlətinin qurulmasına, sivilizasiyasında nə farsların, nə də ermənilərin heç bir rolu olmamışdır. Təqzibedilməz tarixi faktlar təsdiq edir ki, Midiya dövründəki torpaqlar, ərazilər, meşələr, çaylar, bulaqlar və s. heç vaxt farsların əcdadlarına məxsus olmamışlar. Midiya ərazisi farslar üçün Miladdan öncəki dövrlərində uzun illər davam edən ara müharibələri zamanlarında yalnız xilaskar sığınacaq yeri olmuş, müharibələr səngiyəndən sonra onlar öz əcdadlarının ulu yurdu olan Hindistana qayıtmışlar. Bir müddətdən sonra Hindistandan dönən farslar güclənmiş, Midiyanı zəbt etmiş və İranın cənub-qərbində fars dövlətinin əsasını qoymuşlar. Bundan sonra türk

tayfaları yaşayan ərazilərə farsların intensiv hücumları başlayır və Miladdan öncə II Kir Anadoluya yürüş edir. Kirin başının kəsilməsi Miladdan öncə 530-cu ildə Şimali Azərbaycanda Tomris tərəfindən yerinə yetirildi, farslar məğlubiyyətə uğradılaraq İranın cənub-qərb hissələrinə qovuldular. Əhəmənilər İmperiyası dövründə farsların etnik tərkibi qarışıq idi və belə güman etmək olar ki ermənilər də bu müxtəlif və qarışıq tərkibdə mövcud ola bilərdi, çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm farslar, həm də ermənilər Hindistandan qarışıq şəkildə İranın cənub-şərqinə gəlmişlər. Müxtəlif zamanlarda farslarla yola getməyən ermənilər İrandan qovuldular. Üç min il bundan əvvəlki dövrlərdə də haylar-ermənilər özlərindən başqa heç bir xalqı, milləti, qəbiləni, tayfanı bəyənməmiş və buna görə də “ksenefob” mentalitetləri düşükləri yurd yerlərindən oradan-buraya, buradan-oraya qovulmuş, yarımköçəri həyat tərzini sürmüşlər. Haylar bir müddət protürk qəbilələrinin tərkibində yaşamalı olmuş və onlar üçün həmişə qıcıqlandırıcı düşmən ünsürü vəzifəsini yerinə yetirmiş, bunun da müqabilində Suriya kürdləri hay ermənilərinin sonrakı həyatı və taleyində obyektiv mənfi rol oynamışlar. Sovet dönəmində və ondan bir qədər əvvəlki dövrlərdə Urartu kimi qədim türk dövlətini özlərinə çıxan ermənilər çox şeyləri unutmuş, ağına-bozuna baxmadan çox şeyləri saxtalaşdırmağa cəhd etmişlər. Tarix boyu o xalqın, bu xalqın qoynuna sığınan, o tayfanın, bu tayfanın quluna çevrilən hay ermənilərin sabit

vətəni olmadığından, onlar Urartu kimi qədim dövlət qura bilməzdilər. Saxtakarlıq tarix boyu bu etnik törmələrin peşəsi olub, dünyanın harasında antik bir tarix görən kimi “mənimdir”-deyə çıxır-bağır salıblar. Mənbələrdə də göstərilir ki, “Ermənilərin “hay” (etnonim) adının özü təsdiq edir ki, “Türkiyə Ermənistanı” deyilən ərazi Ön Asiya yaylası, onun şərq, qərb və cənub hissələri bu xalqın – etnik qrupun tarixi vətəni deyil. Şərqşünaslara yaxşı məlumdur ki, hələ eradan əvvəl XVII-XII əsrlərdə bu ərazinin dağlıq hissələrində köçəri irandilli tayfalar, münbit vadilərdə suvarılan düzənlik torpaqlarda isə sonralar e.ə. XVII əsrdə erkən quldarlıq dövləti yaratmış het tayfaları və qrupları yaşamışlar. Bu dövlətin daha sonra kiçik knyazlıqlara parçalanmağı da tarixə məlumdur. E.ə. IX əsrdə Van gölü sahillərində paytaxtı Tuzpa olan İrivan çarlığı (Urartu dövləti) yaranmışdır. Ön Asiyada dövrün ən güclü dövləti olan Urartu e.ə. VI əsrə qədər yaşaya bildi. Urartulular özlərini biniyni (yaxud binni) adlandırırdılar. Urartuluların dili e.ə. XVI-XIII əsrlərdə qədim Messopotamiyada Mittani adlı dövlət qurmuş hurrilərin dilinə çox yaxın idi.

Bu yaxınlarda şərqşünas dilçilər qədim Urartu, Mixi yazı mətnlərinin çox hissəsini açmağa nail olmuşlar. Bugün hamıya məlum olan faktdır ki, həm də urartuluları qədim türk dilinin Ural-Altay şivələrində danışmışlar, yəni onlar Asiyadan, daha dəqiqi, Altay və Sibirdən gəlmiş tayfaların törəmələri olmuşlar. Alimlər təsdiqləyirlər ki,

Hurri-Urartu dilinin quruluşu ilə qədim erməni dilinin quruluşu arasında heç bir bənzəyiş yoxdur. Sonuncu Hind-Avropa ailəsinə mənsub olduğu halda, hurri və urartu dilləri bütün türk dilləri kimi iltisəqi dillərdir. Bu dildə sözdüzəltmə kökə şəkilçi artırmaq yolu ilə baş verir. Şərqi Anadoluda aşkar edilmiş qayaüstü yazı və rəqəmlərin xarakter üslubuna görə Şərqi Azərbaycanda-Qobustanda, habelə Sibirdə tapılmış analoqlarla tam eynidir və bu hurri urartuluların Asiya mənşəyini bir daha təsdiq edərək, onların hay – ermənilərlə qohumluğunu istisna edir(23,33-34).

Tarixçilərin araşdırmalarından o da məlum olur ki, hay tayfalarının ulu əcdadları neçə-neçə etnosları özündə cəmləşdirmişlər və onların tərkibində Hind-İran mənşəli tayfalar olsa da, haylar olduqca azlıq təşkil etmiş və bu azlıqdan İran, hindilli etnoslar talançılıq, qarət işlərində istifadə etmişlər. Son iki əsrlik qısa zaman kəsiyini çıxmaq şərti ilə indiki Ermənistan ərazisində heç vaxt hay-erməniləri yaşamamışlar. *“İndiki Ermənistan ərazisində qayalar üzərində tapılmış Urartu dilində olan mixi yazılarında bu diyara edilən çoxsaylı soyunçu yürüşlərə dair məlumatlar var. Bu mənbədə 40-a qədər talan edilmiş yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir. Bu adlardan görünür ki, həmin yaşayış məntəqəsində tarixin heç bir dövründə ermənidilli əhali yaşamayıb. Erməni tarixçilərinin etiraf etdiyi kimi, bu yaşayış məntəqələrinin adları türk dilindədir. Bu o deməkdir ki, burada türkdilli əhali-*

ən qədim azərbaycanlılar yaşayıb” (23,46). Tarixin heç bir dönəmində nə Avropada, nə də Asiyada, daha dəqiqi, günabatanda və günçixanda hay – erməniləri toplum şəklində yaşamamışlar, talan və qarət işlərində istifadə edilən bu vandal qəbilələr köçəri həyat tərzı sürmüş, yalnız sovet dönəmində Azərbaycan torpaqları hesabına onlara saxta dövlət statusu verilmiş və bundan sonra onlar əl-qol açmağa başlamış və “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiasına düşmüşlər. Təqzibedilməz tarixi faktlar sübut edir ki, tarixin heç bir dövründə ermənilərin müstəqil, özlərinəməxsus dövlət qurumu olmamışdır. Bugün Azərbaycanın tarixi torpaqlarında dünyanın müxtəlif ölkələrində yaltaqcasına, müticəsinə sığınan bu iyrənc xalq inadla “erməni, ermənilər” sözünü düzgün saymır və öz adı kimi qəbul etmir. Hay erməniləri tarixin bütün dövrlərində torpaq axtarışında olmuşlar, qoyunlarınlarına sığındığı xalqlara, tayfalara xəyanət etdiklərinə görə, onlar həmin xalqa, etnosun içərisindən tarix boyu sıxışdırılıb çıxarılmış, yaxud da qovulmuşlar. Bizans dövründə hay – ermənilərinin yüksək vəzifə tutmaları da məlumdur. Artıq XI əsrdə Anadoluda erməni ticarət kapitalı və erməni zadəganlığının təşəkkülü üçün zəmin yaranmaqda idi. Monqol – tatarların Anadolu ərazilərinə hücumunu görərməni zadəganları, tacirləri var-dövlətlərini qorumaq üçün qorxaqcasına bu ərazilərdən qaçmış, dünyanın müxtəlif ərazilərində yaşamaı olmuşlar, müharibə qurtarandan sonra yenidən türk torpaqlarına dönmüşlər.

Nə “erməni”, nə də “hay” etnoniminə e.ə. VII əsrə aid mənbələrdə rast gəlmək olmur. Həmin əsrdə Urartu dilində, mənbələrdə KiçikAsiyanın şərqində, Fərat çayının yuxarı axın hövzələrini əhatə edən ərazi Armen (Urme kimi də oxunur) adlanır (60,88). Arme toponiminin mənası və bu əyalətin dil mənsubiyyətinin və sakinlərin kimlərdən ibarət olması məlum deyil. İ.M.Diyakonova görə, e.ə. XII-VI əsrlər arasında (60.200) Balkanlardan gəlmiş friqlərin (bu friqlər Kiçik Asiyada Xet dövlətini yıxaraq onun yerində mənbələrdə “Frigiya” adlanan qurum yaratmışlar və mənbələrdə bu qurumun kimmerlər tərəfindən məhv edilməsi barədə geniş məlumatlar mövcuddur). Friqlərin bir qolu sayılan ermənilərin Friq dövlətinin yaradılmasındakı rolu da məlum deyil, erməni tarixçiləri də Frigiya dövlətini özlərinə çıxırırlar. Həmin dövrlərdə friqlər hurri və liviya dillərində danışırılar (60,232). Arme toponimi barədə Diakonov qeyd edir ki, bu adın əsli Or (o)m olmuşdur. Ona görə də erməni tarixçisi Q.Kapasyanın balkanlardan gəlmiş ermənilərin bir qolunun guya “Arem” adlandırması və “erməni” sözünün həmin arem sözündən yaranması fikrini (60,26) Diyakonov rədd edir. Diyakonov onu da göstərir ki, friqlərin bir qolu konkret mənada ermənilərin (etnik adı “hay” olanların bir hissəsi) bir hissəsi idi. Sami (Semit) dillərində danışan və Mesopotamiyanın şimalında yaşayan arameylər Arme əyalətində yaşayanlara əyalətin adı ilə “armina”, huridilli urartulular isə “armini” (“arme”

adından və Urartu dilində “ini” şəkilçisindən) deyirdilər. Hər iki halda söz “arme” (əyalətinin məskunu), “armedə yaşayan” mənasındadır. Deməli, armina və ya armini adı həm bu əyalətin köklü sakinlərinə, həm də e.ə. XII-VI əsrlər arasında Balkan yarımadasından gəlmə friqlərin bir qoluna (etnik adı “hay” olanların ulu əcdadlarına) verilmiş ümumi ad olduğuna görə əlbət ki, etnik mənsubiyyət bildirmir. Diyakonov onu da xüsusi olaraq vurğulayır ki, “indi bütün dünyada işlənən “erməni” adı özünü yalnız “hay” adlandıranlara şamil oluna bilən etnik ad deyil (60,235). *“Ona görə ki, qədimdə “armina” və “armini” adları həm Arme əyalətini, həm də əyalətdə yaşayanların adlarını ifadə edirdi. “Armini” adı coğrafi ədəbiyyatda Şərqi Anadoluda “erməni yaylası” adında işlənmişdir (4,20) ki bu yer adı qədim türk dillərinin qayda-qanunları əsasında formalaşaraq “ar”/”ər”, “igid, qoçaq”, “man” isə “insan, adam” mənalarını bildirir. Bugün təqzibedilməz faktlar göstərir ki, qədim tayfaya bu etnik ad türklər tərəfindən verilmişdir ki, bunlar da müasir dövrdəki ermənilər deyillər və bunların indiki Ermənistan ərazisinə qəti şəkildə daxil olmamaları tarixi mənbələrdə doğru-düzgün əksini tapmışdır”* (9,21).

Çoxsaylı mənbələrə baxışımız təsdiq edir ki, qədim fars, hind, türk dillərində nə erməni etnonimi var, nə də ki, Armini adlı ölkə var. “Hayk” adlandırılan bu etnik qrupun adı müəyyən mənbələrdə çəkilsə də onların dövlət sərhədlərinin koordinantları haqqında heç bir məlumat

yoxdur. Sadəcə olaraq XX əsrin əvvəllərində şovinist ruslar “hayk” sözünü öz dillərində armeni kimi tərcümə edərək onlara “Ermənistan” adını vermişlər ki, bugün həmin ermənilər bu adı bəyənmişlər. Tarixi faktlar sübut edir ki, Ərmən, Ərməniyyə, Armeni əraziləri e.ə.II əsrdən qədim türklərin yaşayış əraziləri olmuşdur. Balkanlardan və yaxud Hindistandan qətl, qarət məqsədi ilə qədim dövrlərdə gəlmiş “haylar”, ermənilər ya bu yerləri tərk etmiş, ya da cüzi bir hissəsi bu ərazilərdə yaşamalı olmuşlar ki, onlar da farsların, yaxud qədim hindlilər və digər etnik qruplar tərəfindən assimilyasiya edilmişdir.

“Kuti//quti” türkmənşəli etnoniminin tarixi-etimoloji təhlili

Türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının miladdan öncəki ən qədim yaşayış yerlərini, ulu ata-baba yurdlarını, onların doğma vətənlərini, habelə vaxtilə mövcud olmuş məskənlərini və ünvanlarını müəyyənləşdirmək işində “kuti//quti” türkmənşəli etnotoponimlərin də möhtəşəm müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Bizim etimoloji təhlillərimizin ana xəttini Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistan) “kuti//quti” komponentli etnotoponimlər təşkil etdiyindən burada həmin etnonimin oronim, oykonim, hidronim yaradıcılığındakı roluna nəzər salınacaq, yeri gəldikcə həmin antik tayfanın yayılma arealına da diqqət

yetiriləcəkdir. Bir sıra etnonimlərin və etnotoponimlərin əsasını təşkil edən kutiləri bəzi tədqiqatçılar qeyri-türk hesab etmiş, hətta ermənilər “kuti//quti” köklü toponimləri dəyişdirərək, Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemindən silməyə çalışsalar da onların bu tip saxtakarlıqları müəyyən məqamlarda baş tutmuşdur. Kutilər vaxtilə dünyanın bir sıra ölkələrinə, daha çox türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərinə yayılmış və güclü, qüdrətli qüvvəyə sahib olduqlarına görə paleotoponimlərdə də əbədiləşmişdir ki, məqalədə bu məsələlər tarixi-etimoloji aspektdə xülasə edilir.

Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət məskənlərindən olan indiki Ermənistan ərazisində “kuti//quti” əsaslı etnotoponimlər eradan əvvəlki dövrlərdən yaransa da, bu sözün hansı dilə aid olması məsələsi bugünə qədər elmi ədəbiyyatlarda öz qəti etimoloji təhlilini tapa bilməmişdir. Kutilərin//qutilərin yaşam dövrləri, həm də hansı ərazilərdə yaşamaları, dövlət qurumları haqqında T.Mustafazadə yazır: *“Miladdan öncə III minillikdə Urmiya gölündən qərbdə və cənub-qərbdə kuti (yaxud quti) tayfa birlikləri mövcud idi. Miladdan öncə III minilliyin ikinci yarısında Kuti dövlət qurumu meydana gəlmişdir.*

Kutilər daha çox Akkad ilə hərbi yürüşlərə girir, şumerlərlə müttəfiq olur, bəzən onların köməyinə gedirdilər. Bir zaman kutilər şumerlərin müqəddəs Nippur şəhərini Akkad təcavüzündən qorumuşdular. Bununla əlaqədar kuti hökmdarı Epidavazirin (m.ö. 2225-2205-ci

illər) şərafinə yazılmış qısa mətnli kitabələr akkad dilində tərtib olunurdu. Akkad hökmdarı Naram-Suenin təcavüzündən qorunmaq üçün Urmiya gölü ətrafında yaşayan tayfalar qaynaqda “Ummanmanda” (yəni Manda ordusu) adlandırılan ittifaq yaratmışdılar. Akkad ordusu məğlubiyyətə uğradılmış, ola bilsin ki, Kuti hökmdarları İmta (m.ö. təxminən 2204-2197-ci illər) və İnqəşauşan (m.ö.2197-2192-ci illər) hakimiyyəti dövründə Mesopotamiyanın müəyyən hissəsi işğal edilmişdir. Akkad hökmdarı Sarkalizarru (m.ö. təxminən 2200-2175-ci illər) Kuti hökmdarı sarlağı (m.ö. təxminən 2191-2185-ci illər) məğlub edib əsir aldı. Ancaq sarlağın varisi Yarlaqaş (m.ö. təxminən 2184-2178-ci illər) güclü qoşun toplayaraq Akkad dövlətinin varlığına son qoydu. M.ö. təxminən 2184-cü ildən kutilər Mesopotamiyanı öz hakimiyyətlərinə tabe etməyə başladılar. Kuti hökmdarı Eltameş (m.ö.2177-2171-ci illər) buradakı xırda sülalələri Kuti dövlətinə tabe etdi. Mesopotamiya təxminən yüz il kutilərin hökmranlığı altında qaldı. Mesopotamiya sakinləri kutiləri “dağ əjdahaları” adlandırmışlar.

“Sonuncu Kuti hökmdarı Trikan (m.ö. 2104-cü il) cəmi 40 gün hakimiyyətdə oldu. Uruk şəhərində təşkil edilmiş qiyam nəticəsində Tirikan əsir alındı və ölkədən qovuldu. Mesopotamiyanın şimalı Assuriyanın yüksəlişinə qədər Kutilərdən asılı vəziyyətdə qaldı. M.ö. III minilliyin sonunda Kuti dövləti tədricən zəifləmiş və siyasi qurum kimi öz varlığını itimişdi” (45,64-65). Kuti tayfa adı,

həmçinin onun dəyişmiş formaları və transkripsiya edilmiş şəkilləri eradan əvvəl və sonrakı dövrlərdə nəinki şimali və cənubi Azərbaycanda, habelə bir sıra başqa ölkələrdə də mövcud olmuşdur. “Keyti və Kəti” fonetikasi ilə Qərbi Azərbaycanda həm yaşayış məntəqə, həm çay, həm də dağ adları toponimik lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. *“İrəvan quberniyasında XIX əsrin sonlarına və XX əsrin ortalarına kimi Kəti//Keyti//Kuti//Quti fonetikasi ilə işlənən yer-yurd adlarının əksəriyyəti saxtakar ermənilər tərəfindən mənəvi soyqırımı məruz qalmış və dəyişdirilmişdir”*. B.Budaqov və Q.Qeybullayev qeyd edirlər ki, *“Böyük Kəti kənd adı 1946-cı ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək Axuryan adlandırılmışdır. Yerli əhali içərisində keyti da adlandırılmışdır. XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Novəbayazid qəzasında Keyti (digər adı Sorcu) kəndi, həmin qəzada və Azərbaycanın Cavanşir qəzasında Kətidağ, Qars əyalətinin Qağızman dairəsində Kətitəpə, Batum əyalətinin Batum qəzasında Kədikənd, Kutaisi quberniyasının Soropan qəzasında Kedis-Tavu dağı, həmin quberniyanın Raçin qəzasında Kedin-Ubani kəndi, Dağıstan əyalətinin Andi dairəsində Keydikənd adları ilə mənaca eynidir”* (9,164). Aydın məsələdir ki, antik Kutilər//Qudilər dağlıq yerlərdə, dağ bölgələrində yaşamağı özlərinə məskən, yer seçməyi sevmiş və elə məhz buna görə də əksər qədim türksoylu qəbilələr kimi onlar da dağlıq yerlərdə yaşamışlar. Nəzərə alsaq ki, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) başdan-başa dağlıq

relyefdən ibarətdir, onda belə qənaətə gələ bilərik ki, bu yerlər kutilər üçün daha münasib sayılmışdır. Kutilərin dağlıq yerləri ta qədimdən özlərinə məskən seçmələri iki səbəblə xarakterizə oluna bilər: 1) Göy tanrısına daha yaxın olmaları ilə bağlı; 2) Özlərini yadellilərdən daha yaxşı qorumaq məqsədilə. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Mesopotamiya sakinləri erkən dövrlərdə kutiləri “dağ əjdahaları” adlandırmışdılar. Görünür, belə adlandırılma kutilərin dağlarda yaşamaları ilə bağlı olaraq ortaya çıxmışdır. Erkən dövrlərdə kutilər dağ inamı, dağ ruhu, dağ tanrısı, eləcə də günəşlə bağlı olmuş, bu inanların bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxladığılarına görə mesopotamiyalılar onları “dağ əjdahaları” adlandırmışlar. Bu fikrin təsdiqi və aydınlaşdırılması üçün bir sıra dəlil və faktları yada salaq. Türkdilli xalqlarda erkən dövrlərdə dağa və günəşə inam güclü imiş. Burada dağa inam, dağ ruhu, kultu haqqında geniş məlumat vermək fikrində deyilik. Sadəcə olaraq onu qeyd etməliyik ki, sovet dönəmində və ondan sonrakı dövrlərdə Naxçıvanda, Qarabağda, Gəncədə, Qərbi Azərbaycanda toplanmış qədim mədəniyyət materiallarının çoxu dağa, daşa inamla bağlıdır. Onu da qeyd etməyi vacib bilirik ki, erkən dünyanın bir çox xalqlarında – yunanlarda (Olimp), Fələstin yəhudilərində (Sina), hindlilərdə (Himalay), Azərbaycanda Babadağ (İsmayilli rayonu), Üçqardaş (Şabran rayonu), Əsabi-Kəhf (Naxçıvan MR) və s. erkən dövrlərin yeni eradan əvvəl I minilliyin inanlarındanır.

N.Y.Biçurin qeyd edir ki, *“Altaylılar Bodın - İnli dağına ta qədimdən bugünə kimi tapınmışlar və inam bəsləmişlər”* (56,270). L.P.Potov göstərir ki, *“türkdilli xalqlarda həтта belə bir inam varmış ki, dağ göydən-baş tanrı Ülyenin yanından gəlmişdir”* (71,143). M.Seyidovun nəzərinə, *“bu inam türkdilli xalqların mifologiyası, əski ibtidai fəlsəfəsi-yaradılış kosmoqoniya görüşləri, etnopsixologiyası ilə birbaşa bağlıdır”* (48,251). Kutı tayfasının da dağa inamı güclü imiş və bu qəbilə birləşməsi də dağa yaradıcı qüvvə kimi baxmışlar. Kutilər əski çağlardan bir türkdilli etnos kimi başlıca olaraq dağlar ölkəsində, dağlar arasında yaşamış və buna görə də dağı müqəddəsləşdirmiş, tanrılaşdırmış, dağ ruhu, dağ kultu, dağ tanrısı yaratmışlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) başdan-başa dağlıq ərazi olduğuna görə, bu regionda eradan əvvəlki minilliklərdə yaranmış orfoqrafik coğrafi adların əksəriyyəti “dağ” kultu ilə bağlıdır. Məsələn: *“Ermənistanda vaxtilə başlıca olaraq azərbaycanlıların yaşadıkları rayon “Ağbaba” (indiki Amasiya) adlanmışdır. Bu adda da dağa inam (başı qarlı dağa Ağbaba da deyilirmiş) öz əksini tapmışdır”* (48,253). Bu paleotoponimin yaranış dövrü şübhəsiz ki, eradan əvvəlki minilliklərə aid edilməlidir. Miladdan öncəki minilliklərdə “kuti” sözü mürəkkəb struktura malik olub, “ku” və “ti” komponentlərindən ibarət olmuşdur. “Ku” sözü qədim türk dilində “dağ” mənasında işlənmiş, sonrakı minilliklərdə farslar bu sözü

türklərdən götürmüşlər. Antik türkmənşəli “ku//qu” sözünü farslar çox sonralar, yeni eranın ilk yüzilliklərində “kuf//kuh//kyuf” və s. formalara salaraq özününküləşdirmişlər. Fikrimizcə, “kuti” sözünün ikinci komponentindəki “ti” sözünün qədim türk dilində “yer, məkan, çökək, dağlıq ərazi” anlamını bildirmişdir. “Kuti” sözündəki “ku” komponenti şumercədə “kur”, yəni sözə “r” elementi artırılaraq “kur” şəklində işlənmişdir ki, bu da “dağ” mənasını bildirmiş və həmin məna çağdaş türk dillərində işlənən “kurqan” sözündə mühafizə edilmişdir (28,24). *“Kuti” etnos adı türk dillərinin dialekt parçalanması dövrlərində, yəni miladdan öncəki yüzilliklərdə “kuti//quti”, “qutu//kuti” fonetik tərkiblərində də işlənmişdir ki, ikinci komponentdəki “tu” sözü qədim türkcədə “doğmaq” mənasında işlənmişdir*” (28,25). Deməli, qədim türkcədə “Kuti”nin mənası “doğan dağ” deməkdir. Mifoloji anlama görə, kutiləri dağ doğmuş, dağ yaratmışdır. Etnonimə bu anlam aspektindən yanaşdıqda onu “dağ adamı, dağa sitayiş edənlər, dağı ilahiləşdirənlər” kimi etimolojiləşdirmək də mümkündür. Qərbi Azərbaycan ərazisində vaxtilə mövcud olmuş Keyti, Ketı fonetika ilə işlənmiş etnotoponimlərin Kuti sözündən törəndiyini inanışla söyləmək mümkündür. Xatırlatmağı vacib bilirik ki, Kuti etnotininin nəinki mənası, onun formalaşması da antik dövrün qələm sahiblərinə məlum olmamış və məhz buna görə də onun hansı xalqın, etnosun dil materialı əsasında yaranması haqqında əsaslı və dolğun

fikirlər söylənilməmişdir. Bu mənada “kuti” fonetik tərkibli etnotoponimlərin türk mənşəli olması, həmin dilin qayda-qanunları əsasında yaranması kimi mühüm cəhətlərinin açılması həm elmi ehtiyacların ödənilməsi, həm də erməni faşistlərinin əsassız iddialarını rədd etmək baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son iki əsrlik zaman kəsiyində erməni faşistlərinin dəyirmanına su tökən Rusiya ərazisində antik “kuti” türk mənşəli etnosunun adı ilə bağlı Kutaisi yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Antik “kuti” sözü ruslar tərəfindən genişləndirilmiş, yaxud da öz dillərinə assimilyasiya edilmişdir. Bunlara baxmayaraq həmin etnotoponimdə “kuti” və “us” komponentləri açıq-aydın şəkildə görünməkdədir. Nəzərə alsaq ki, “us”ların yaranma və formalaşma tarixi “kuti”lərlə müqayisədə daha qədimdir, onda belə bir fikir yaranır ki, “kuti”lər “us”ların içərisindən çıxmış, törəmiş türk etnoslarıdır. Rusiyanın Qafqaz hissəsində mövcud olan antik etnotoponimlərin 90 faizi türk mənşəlidir, digər ərazilərdəki əksər paleotoponimlərin də əksəriyyəti bu qəbildəndir. Qeyd etməliyik ki, bütünlükdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin etnogenezisində ilk və başlanğıc mənbə olan uslar ümumdünya tarixinin ilk mərhələlərində pozulmuş izləri və həlledici rolu olan xalqdır. Elə buna görə də Kutaisi “us kutilərinin məskəni, yurdu” mənasındadır. Bəzi paleotoponimlərdə bu forma askartlar, eksurtlar kimi xatırlanır.

“Kuti” türkmənşəli paleotoponimlərinin çağdaş taleyi qarma-qarışıq şəkildədir və bu qarma-qarışıqlığı yaradan dünya arenasında ən çox vandal ermənilərdir. Asların ən qüdrətli etnoslarından biri olan kutilər eradan əvvəl III əsrin sonlarından Qafqaz ərazisindən dünyanın müxtəlif ərazilərinə köç etmiş, çoxlu sayda paleotoponimlərdə öz izlərini mühafizə edib saxlamışdır. Türk xalqlarının etnogenezisində mühüm rol oynayan kuti//quti tayfasının ulu tarixindəki yeri və mövqeyi aydınlaşdıqca erməni saxtakarlarının da iç üzü açılır, bu barədə bundan sonra xeyli tarixi əsərlərin yaranacağına bizdə şübhə yeri qoymur.

“Qəmərli” paleotoponiminin tarixi-etimoloji təhlili

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarına kimi Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş “Qəmərli” etnotoponimi qədim “kimmer” türk tayfası adının təhrif edilmiş forması olub, tarixin müxtəlif zaman dolaylarında türk dillərinin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq, çağdaş dövrümüzə bu şəkildə gəlib çıxmışdır. “Kimmer” sözü türk dillərinin qayda-qanunları əsasında formalaşmış və tayfa, qəbilə adına transfer edilənə qədər uzun bir tarixi yol keçmişdir. Tarixi əsərlərdən də belə aydın olur ki, eramızdan əvvəl VII əsrin I rübündə kimmerlər Qara dənizin şimal sahillərində, Şimali Qafqazın qərb hissəsində, Krım yarımadasında yaşamış və bu ərazilərdən dünyanın müxtəlif

bölgələrinə səpələnmişlər. Kimmerlər sakların, usların tərkibində dünyanın müxtəlif ərazilərinə yayıldıqlarından onlar çox vaxt öz adları ilə deyil, sadəcə olaraq skiflər, usquzlar da adlandırılmışlar. “Skif” sözü eradan əvvəl VII əsrdən tarixin müəyyən dövrünə qədər “sak” və “usquz” (Oğuz) sözləri sinonim variantlar kimi işlənmişdir. Kimmerlərin Azərbaycana axını da eradan əvvəl VII əsrin I rübündən bir qədər sonrakı dövrlərə təsadüf edir və bu dövrdə Azərbaycanda Manna dövləti fəaliyyət göstərirdi. İndiki Azərbaycan torpaqları (şimalı, cənublu İran torpaqlarında başdan-başa daxil olmaqla) Manna dövlətinə aid idi. Bu dövlətin dili protürk dili idi və bu dövlətdə yaşayan etnoslar türk dilində danışmışdılar və eradan əvvəl III minillikdə fəaliyyət göstərmiş bu dövlətin ərazisində mövcud olan yer-yurd adları ümumtürk dillərinə məxsus leksik vahidlər əsasında yaranmışdır ki, bunlardan biri də türkmənşəli “Kimmer” tayfa adıdır ki, məqalədə həmin etnonimin ümumtürk dillərinin qrammatik qaydaları əsasında formalaşması, coğrafi adlara çevrilməsi, həmin etnosların tarixi, coğrafiyası, təşəkkül tapma formaları xülasə edilir.

Eradan öncə III əsrdə qədim Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Mannada yerli protürk əhali yaşayırdı və bu əhalinin demək olar ki, əksəriyyəti mixi yazıları ilə tanış idilər. Mannada yerli yazı növləri var idi və bu yazı növlərindən biri heroqlifə oxşar yazı işarələri idi. Bu işarələrlə həkk olunmuş yazılarda günəş, ay, külək, yağış

allahları təsvir olunmuş və bunları heroqlifə oxşar işarələrlə ayırd etmək mümkün olmuşdur. Kimmerlər etnik tərkib etibarilə skiflərdən törəmişdir. “Skif” sözünün mənası “uç quz//üş aquz//içəri oğuz” deməkdir. Deməli, kimmerlər oğuzların etnogenezisində əhəmiyyətli yerdən birini tutmuş, Azərbaycan ərazisində mövcud olan paleotoponimlərini də təmsil etmişlər və yer-yurd adlarının bəziləri qədim mixi yazılarında əksini tapmışdır. Eradan öncə VII əsrdə *“kimmer, skif və sak tayfaları Mannada və Araz çayından şimalda məskunlaşmışdılar. Kimmerlərin və sakların Azərbaycanda məskunlaşması yer adlarında öz izlərini qoymuşdur”* (45, 71). Azərbaycan paleotoponiminin sistemində təmsil olunan və müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmış Kəmərlı, Qamarlı, Qəmərlı coğrafi adlarının paleoleksik əsasında kimmer tayfa adı dayanır. “XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) Kəmərlı adlı yaşayış məntəqəsi olmuş, 1919-cu ildə əhalisi qovulmuş və 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Mestamol adlandırılmışdır. Antik dövrlərin türkdilli sözü olan və coğrafi adlarda təmsil olunan “kimmer” sözü ilə bağlı formalaşmış paleotoponimi dəyişdirərək, guya ki erməniləşdirərək 1995-ci ildə Artaşat qoymuşlar. Qeyd etməliyik ki, Artaşat da türk – Azərbaycan mənşəli toponimdir ki, bu barədə “art” və “aş//as” paleotoponimlərində geniş bəhs etdiyimizdən burada danışmağı lazım bilmədik. XIX əsrdə Azərbaycanda və

onun qərb bölgəsində 70-dən çox kəmərlı adlı toponim, oronim, hidronim mövcud olmuşdur və onların fonetik tərkibi Qomarlı, Qəmərlı, Komarlı, Komlu, Qumlu, Kəmərlı, Qəmərlı və s. strukturlarda təmsil olunmuşdur. XIX əsrdə Borçalı qəzasında kimmer sözü əsasında formalaşmış 2 Qomereti adlı türkmənşəli coğrafi adı olmuşdur. Hazırda Rusiya ərazisində Komerovo vilayətinin adı da “kimmer” türkmənşəli tayfa adı əsasında təşəkkül tapmışdır və ümumtürk toponimlərinin düzəlməsində aktiv iştirak etmiş bu söz əsasında əmələ gəlmiş yer-yurd adlarına dünyanın əksər bölgələrində rast gəlmək olur və dünya tarixşünaslığında kimmerlər antik massagetlər kimi tez-tez xatırlanır və onlar etnik kök etibarilə türksoyludur. “Kimmer” söz açımının mənası necədir? Bu sual demək olar ki, nə Azərbaycan, nə də dünya, o sıradan türk tarixşünaslığında, toponimiyasında, tarixi coğrafiyasında cavablandırılmışdır. Fikrimizcə, bu sualı hərtərəfli aydınlaşdırmaq üçün kimmerlərin yaşayış tərzinə, dini inam-inancalarına diqqət yetirmək lazım gəlir. Digər antik etnoslar kimi kimmerlər də məbədlər tikmiş və oraya allahların heykəlini qoyurmuşlar. Kimmerlərin yerdə olduğu kimi, göydə də sitayiş etdikləri tanrıları olmuşdur. Onların göydəki sitayiş təmsilçiləri Ay və Günəş olmuşdur. Kimmerlər Ay və Günəşə daha yaxın olmaq üçün dağlıq, hündür qayalıqları antik dövrlərdə özlərinə daha çox məskən seçirdilər. Nəzərə alsaq ki, Şimali Qafqazın qərb hissəsi və Krım yarımadası dağlıq və qayalıqlardan ibarət

zonadır və onda belə güman edən bilərik ki, “Kimmer” sözü “dağlıq, qayalıq yerdə (ucalıq, möhtərəmlik, göy tanrılarına yaxınlıq rəmzi anlamında) yerlərdə yaşayanlar” anlamını verir. Hətta daş kitabələrdəki mixi yazılarında da kimmer sözü “qimmer” fonetikasına ilə də verilir və “qimmerqaya” kimi də göstərilir ki, bunun da mənası “kimmerə, qimmerə mənsub” deməkdir. Deməli, bu etnonimin mənası coğrafi terminlə əks olunmuşdur ki, bu tip etnonimlərin yaranması üçün coğrafi terminlər olduqca səciyyəvidir. Antik dövrdən müasir dövrümüzdə qədər kimmer tayfa adının keçib gəldiyi fonetik tərkibdə baş verən hadisələri də nəzərə alaraq onun transformasiya istiqamətlərini təxminən və qısa şəkildə belə xarakterizə edə bilərik: kimmer→qimmer→kom→qom→kəmə→qəmə→qımır→qomer→komer→kəməli→Qəməli və s. Bunların hamısı Azərbaycan dilinin dialekt arealları üçün səciyyəvi fonetik hadisələrdəndir.

Miladdan öncə III əsrdən kimmerlər hansı türk-mənşəli tayfalarla birgə yaşamışlar və yeni tarixin hansı mərhələlərində onlar hansı tayfaların tərkibində olmuşlar? Bu sualı cavablandırmaq bir qədər çətin görünsə də, həmin dövrün tayfaları ilə bağlı onların təması güman və fərziyyələr şəklində söyləmək mümkündür. Fikrimizcə, kimmerlər digər türkdilli tayfalar kimi sakların içərisindən çıxmışlar. Hər iki tayfanın formalaşma tarixinə və Azərbaycana gəlmə tarixlərinə nəzər salsaq görərik ki, saklar və kimmerlərin Azərbaycana, indiki Ermənistan

ərazisinə gəlişi eradan əvvəl VII əsrə təsadüf edir. Saqlarla kimmerlər arasında göy tanrılarına sitayiş, yəni şamançılıq üst-üstə düşür, hər iki etnos at minən, atdan istifadə edən tayfalar olmuşlar. Q.Qeybullayev yazır: *"Həm kimmerlər, həm də saklar atlı etnos idilər, atdan qoşqu və minik heyvanı kimi istifadə edir, atın südünü içir, ətini yeyirdilər. Ona görə də antik müəlliflər hər iki xalqı "at südü içənlər" adlandırırdılar. Bu bütün türk xalqları üçün səciyyəvi olmuşdur, irandilli xalqların tarixində belə şey yoxdur. Saklar Gürcüstanın şərqini, bütünlüklə Şimali Azərbaycan ərazisini və indiki Ermənistanı tutdular və eradan əvvəl 680-ci ildə Araz sahillərinə çatdılar"* (35,48). Eradan əvvəl VII-VIII əsrlərdən tutmuş "Dədə-Qorqud" zamanına qədər kimmer//qimmerlər sakların tərkibində olmuş və buradan dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişlər. Dədə-Qorqud zamanından həm əvvəl, həm də sonrakı dövrlərdə kimmerlər həm oğuz, həm də qıpçaq türkdilli xalqların tərkibində yaşamış və onlar müxtəlif kiçik və böyük etnoslara parçalanmışlar. Hazırda Cənubi Azərbaycanda yaşayan qafqazlar, Rusiyanın Komerovo vilayətində yaşayan rusdilli əhalinin əksəriyyətinin soy-kökündə qıpçaq kimmerləri dayanır. Zaqatalada yaşayan qumırların, qumrıqların da soyunda kimmerlər durur. Yeni eranın son yüzilliklərində kimmerlərin//qimmerlərin nəsiləri, soyları qıpçaqlardan olan qazax tayfa ittifaqına daxil olmuş və Kəmərli, Qəmərli kimi toponimlərdə öz etnik mənsubiyyətlərini yaşatmalı olmuşlar. Mənbələrdə

də qeyd edilir ki, “İndiki Ermənistanda və Qazax rayonunda Kəmərlilər kənd adları qazax tayfa ittifaqına daxil olan Kəmərlilər tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Kəmərlilər mənşəcə qıpçaq tayfalarından idilər. İranda türkdilli qaşqayların içərisində qəmərlilər tayfası, Ermənistanda Qəmərlilər kəndi, Türkiyə ərazisində Kəmərlilər və başqa toponimlər göstərir ki, tayfanın yayılma arealı geniş olmuşdur” (5, 287). Orta əsrlərə aid yazılı mənbələrin çoxluğunu nəzərə alıb deyə bilərik ki, kimmerlər qıpçaq tayfa ittifaqlarının tərkibində yaşamışlar kimi, oğuz tayfa birliklərinin də tərkibində daha çox yaşamışlar və təkcə bir faktiki qeyd edə bilərik ki, M.Kaşğarının təqdim etdiyi (XI əsr) 24 oğuz tayfasının əksəriyyətinin etnik mənsubiyyətcə formalaşmasında kimmer tayfası da həlledici rol oynamışdır. Nəzərə alsaq ki, Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) başdan-başa oğuz yurdu olmuşdur və bu zaman cəsarətlə deyə bilərik ki, kimmerlər qədim oğuzların//usqusların tərkibində bu ərazilərə gəlmişdir.

“Qam // kam // qəm” (kimmer // kəmərlilər // qəmərlilər) sözlərinin Kəmərlilər paleotoponiminin birinci komponent yerində çıxış etməsi tədqiqatçıları həmin hissəni teonimi (tanrı adı ilə) ilə bağlı izah etməyə sövq etdirmişdir. Həmin əsas hissələrin teonimlə əlaqəsi məsələsi də olduqca maraqlı mifoloji hadisədir. “Qam” sözü Kaşğari tərəfindən “kam” fonetikasi ilə qeydə alınmış və “qan, şaman, kahin” anlamlarında izah edilmişdir ki, bu da daha

qədimdə kimmerlərin tanrı allahı barədə bilgilərə malik olduğunu göstərir (33,239). F.Cəlilov kimmer etnoniminin mənşəyini və fonetikasını nəzərdən keçirərək “qəmər//kimmer tayfa adının kökü qum//qəm hissəsinin Azərbaycan dilinin müxtəlif dövrlərində müxtəlif mənalarda işlənməsini dürüst etimolojiləşdirmişdir. “Dədə Qorqud” kitabında Bayandur xanın ulu şamanın oğlu olduğunu nəzərə alan tədqiqatçı onun Qamqahın (Qam+xan) oğlu olduğunu işarə edərək göstərir ki, “Qum “ mifologiyada müqəddəs qurd anlamında “baş, ulu şaman” mənasında işlənmişdir, daha doğrusu bu mənanı bildirmişdir və o, belə bir qənaətə gəlir ki, *“Türk dillərində teomin (tanrı adının)sonralar etnonimə (qəbilə adına), qəbilənin kahin tirəsinin adına (şamana), etnotoponimə (qəbilənin yaşadığı ərazi adına) çevrilməsi sistem şəklindədir. Ona görə də “qum” sözünün etnonim yaradan “-ər” (xəzər, azər, -an, tur-an, alp-an, -uq, tur-uq, türk) şəkilçiləri ilə işlənilib, qəbilə-tayfa adına çevrilməsi (qum+ər, qum+an, şam+an) qanunauyğun haldır”* (12,83). Toponimist alim İ.Bayramov “kimer//kəmər//qəmər” paleotoponiminin sovinist ermənilər tərəfindən soyqırma məruz qalması barədə yazır: *“Kimmer tayfasının adı indiki Ermənistan ərazisində tarixi yer adlarında öz əksini tapmışdır. İrəvan yaxınlığında Qəmərli rayonunun adı (Qəmərli rayonunun adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 04.09.1945-ci il fərmanı ilə dəyişdirilib Artasat qoyulmuşdur), eləcə də Eçmiədzin rayonunun ərazisindəki*

Qəmərli kəndinin adı (bu kəndin adı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 15.07.1946-cı il fərmanı ilə dəyişdirilib Merdzumor qoyulmuşdur) kimmer türk tayfasının adını əks etdirir” (8,19).

Ermənilər bu tip paleotoponimləri mənəvi soyqırırma məruz qoysalar da, dil və tarix susan deyil, həmin elmin gəldiyi ümumiləşdirici fikir ondan ibarətdir ki, kimmerlər Qərbi Azərbaycan ərazisində eradan əvvəl VII əsrdən mövcud olmuş və həmin tayfa adı türk-Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu əsasında formalaşmış və kimmerlər miladi tarixdən öncə 722-705-ci illərdən türkdilli etnoslar kimi indiki Ermənistan ərazisində yaşamağa başlamışlar və həmin dövrlərdə ermənilərin bu yerlərdə nə izləri var idi, nə də tozları. Hazırda dünya tarixşünaslığında kimmerləri türk etnosları hesab edənlərin sayı, erməni tayfası kimi səciyyələndirənlərin sayından qat-qat çoxdur. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlar da birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, kimmerlər Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistan) məskunlaşmış ilk türkdilli etnoslardandır.

***“Əkərək” coğrafi termini əsasında formalaşmış
paleotoponimlərin linqvistik etimoloji təhlili***

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) türk - Azərbaycan mənşəli toponimləri sisteminin müəyyən bir hissəsini “Əkərək” coğrafi termini əsasında meydana

çıxmış yer-yurd adları təşkil edir. Akarak//Əkərək protürk leksik vahiddir və miladdan öncəki dövrdə yaranmış şumer gil tabletlərində əksini tapmışdır. Həmin leksik vahidin genetik və paleotoponimlərə transformasiyasının linqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında bu sözdən də aktiv şəkildə istifadə edilmişdir. Belə ki, yaşayış məntəqələri, coğrafi obyektlər və başqa yer adları müəyyən dövrdə yalnız “Əkərək” adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma etnonimə, yəni tayfa adına transformasiya olunmuşdur. Belə ki, “Əkərək” yer adı tayfa adına, tayfanın su hövzələrinin ətrafında məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq hidronimə, oronimə uyğunlaşdırılaraq meydana çıxmışdır. Mənşəyinə görə “Əkərək” komponentli paleotoponimlərin bütün növlərinə indiki Ermənistan coğrafiyasında rast gəlmək mümkündür. XX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq vandal, şovinst, terrorçu ermənilərin xalqımıza qarşı amansız deportasiyaları “Əkərək” komponentli mikrotoponimlərin tarix səhnəsindən silinməsinə gətirib çıxarsa da, soydaşlarımızın qan yaddaşı bu tarixi abidələrin silinməsinə imkan verməmiş, onların əksəriyyəti mənbələrdə yazıya alınmış və bu günümüze çatdırılmışdır. “Əkərək” komponentli paleotoponimlərdə xalqımızın özünəməxsus əkinçilik mədəniyyəti, məşğuliyyəti, qədim estetik görüşləri öz əksini tapmışdır. Bu leksik vahid şumercədən başlayaraq türkcələrin, o sıradan Azərbaycan dilinin müxtəlif dövrləri ilə uyğunlaşmış və

dildə, dialekt areallarında baş verən fonetik, morfoloji dəyişikliklər onun inkişaf dinamikasına da öz təsirini göstərmişdir. D.D.Puqirevin 1913-cü ildə tərtib etdiyi xəritəyə istinad edən B.Budaqov və Q.Qeybullayev rəngarəng fonetik tərkibə malik 9 Əkərək adlı oykonim, oronim, hidronim qeydə alınmışdır. Bu 9 toponimdən 7-si “Əkərək”, 1-i “Əkərəli”, 1-i “Əkəri”, 1-i isə “Əkərək talış” fonetik və sintaktik formalarında əksini tapmışdır. “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” əsərinin müəllifləri “Əkərək” əsaslı toponimlərin hər birinə aid toponimik oçerk vermişlər. Bu oçerklərin birində müəlliflər yazırlar ki, *“Əkərək-İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adıdır. 1918-ci ilin əvvəllərində əhalisi qovulduqdan sonra Türkiyədən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişlər. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda, İranda, Türkiyədə çoxlu miqdarda Aqara, Akarak (bəzi hallarda ermənicə əvvəlinə “h” səsinin əlavəsi ilə “hakara”), “Əkərək” toponimi vardır. Mənşəcə Ural-Altay-türk mənşəli şumer dilinə mənsub olan “akar” (Azərbaycan dilində “əkin”, “əkmək” sözlərinin kökü olan “ək” sözü ilə eynidir) “əkin yeri”, “əkilən sahə” və bunun əsasında “malikanə” (feodalizm dövründə mülkədarların kənd təsərrüfatı malikanələri) sözüündəndir. Qədim yunan və latın dillərinə keçmiş bu söz yunanca “aqros” - tarla, latınca “aqer” - əkin sahəsi və bu dillərdən rus dilinə keçmiş “akr”-torpaq sahəsi və nəhayət “aqronomiya” ifadələrində əksini tapmışdır. Əkərə, Əkərək, Akarak adlı*

kəndlər məhz qədimdə quldurlara, sonra feodallara, yəni mülkədarlara (o sıradan hökmdarlara) məxsus əkin sahələri əsasında yaranmışdır. Odur ki, hələ eradan əvvəl I minillikdə indiki Ermənistan ərazisində yaşamış türkmənşəli etnoslara keçmiş bu söz kənd adlarında əksini tapmışdır. Albaniya ərazisində erkən orta əsrlərdə Kolt Əkərək (yəni Kolt kəndi yaxınlığında Əkərək kəndi) kəndinin adı Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində çəkilir” (9, 247). 1918-ci ildən başlayaraq vandal ermənilər Əkərək adlı yaşayış məntəqələrini dağıtmışlar və onların adlarını dəyişmişlər və dəyişmələrin əksəriyyəti fonetik səviyyədə baş vermişdir. Belə ki, saxtakar ermənilər bütün hallarda bu qədim toponimin əvvəlinə “h” samitini artırmaqla gah “Həkəri”, gah da “Hakkəri” şəkillərində işlətmişlər. Bu fonetik tərkibi də ermənilər Azərbaycan dilində işlənən formalardan götürmüşlər. Türk-Azərbaycan mənşəli Əkərək sözünün əsasında “ək” feili dayanır və bu sözün morfoloji göstəricilər hesabına (-ər, -ək) struktur diapazonu genişləndikcə semantikasında da müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, bu sözə şəkilçilər artırılması ilə türkcələrdə, o sıradan Azərbaycan dilində peşə, sənət, məşğuliyyət növü və sahibini, ictimai mövqe bildirən semantik cəhətdən rəngarəng məzmunlu toponimlər yaradılmışdır. Bu keyfiyyətlərinə görə “Əkərək” türkiyəli erməni dilində, yəni qohum olmayan dildə də transkripsiya formaları ilə, tərcümə variantları ilə özünü göstərir. Saxtakar ermənilər daim bu qəbildən olan

sözləri özününküləşdirməyə çalışsalar da, heç bir məqamda buna nail ola bilməmişlər. Aydın məsələdir ki, bir çox əski türkiizmlər kimi “Əkərək” sözü də eradan əvvəlki dövrlərdə belə, çox yüksək toponim yaratma imkanlarını nümayiş etdirmişdir. Əkərək komponentli və ya tərkibli toponimlərə erməni dilinin transkripsion nə qədər vəhşicəsinə və süni şəkildə əlavə edilsə də, həmin yer-yurd adlarının semantik cəhətdən müəyyən mənə çaları qazanması çətin məsələyə çevrilmiş, derivatla bağlı yeni məzmun yaradıla bilməmişdir. Erməni dilinə uyğunlaşdırılmış “Əkərək” vahidi təkcə bu qondarma dilin müvafiq qrammatik kateqoriyaları vasitəsilə adaptasiyasından ibarət deyil, həm də bu sözün bir sıra yeni söz yaratma imkanları üçün də şərait yaratmışdır. Məs: erməni dilində “akartığa” sözünü Azərbaycan dilinə çevirəndə “əkinçi oğlu” mənası alınır. Eradan əvvəlki yüzilliklərdən üzü bəri müasir dövrdə işlənən “Akar// Əkər//Əgər// Ayar//Əyyar fonetik tərkiblərində işlənən yer-yurd adları erməni salnaməçilərinin əsərlərində Aqaryan//Aqaran şəkillərində qeydə alınmışdır. Hiyləgər erməni salnaməçiləri çox yaxşı bilmişlər ki, “Akar//Əkər” sözlərinin əsas, kök hissəsində qədim “ək” feli dayanır və qədim dövrlərdə türk dillərinin dialekt arealında bu söz feil kimi işlək vəziyyətdə olmuşdur. Mahmud Kəşğari “ək” feilini qeydə almış və onun “bir şeyi əkmək” anlamını göstərmişdir. Kəşğari eyni zamanda bu felə qoşulan şəkilçilərlə yaranan sözlərə də diqqət yetirmişdir (33, 170-171). “Ək”

feli müasir Türkiyə türkcəsində “ek”, Azərbaycan dilində “ək”, başqırd türkcəsində “ig”, qazax və qırğız türkcələrində “eg”, tatar türkcəsində də “eg”, özbək, türkmən, uyğur türkcələrində “ək” fonetik tərkiblərində işlənir və “bir şeyi əkmək” mənasını bildirir (78, 206-207). Tarixən olduğu kimi, son yüzilliklərdə də “-ər” şəkilçisi feil köklərinə artırılaraq feildən isim düzəltməyə xidmət göstərmişdir: ək+əkər → əkilən yer, əkinçi. Əkərək komponentli və ya tərkibli toponimlərin sonunda -ək şəkilçisi qəbul etmiş yer adlarında etnonimik xüsusiyyət güclüdür. İ.Bayramov da -ək, -k şəkilçisi qəbul etmiş yer-yurd adlarına indiki Ermənistan ərazisində mövcud olan türkmənşəli əkərək, Quqark oykonimlərini nümunə göstərir (7, 307). Tarixin ilk çağlarında yaranmış “əkər//akar” sözünün coğrafi termin kimi işlənməsi oradan isə yer-yurd adlarına transferi barədə professor Həsən Mirzəyevin etimoloji qeydləri də xüsusi maraq kəsb edir və tədqiqatçı yazır: *“Əkərək Dərələyəzdə - Əzizbəyov rayonunda kənd adıdır. 1935-ci ildə ermənilər bu kəndin adını dəyişərək “Akarakadzir” (Əkərək dərəsi) qoymuşlar”* (43, 69-70). Qeyd edilməlidir ki, Əştərək, Qafan, Meğri, Stepenavan (Calaloğlu), Talin rayonlarında və Eçmiədzində də Əkərək//Aqarak adında yaşayış məntəqələri vardır (15,345). Bundan başqa Türkiyədə, Borçalıda, Dağıstanda da Əkərək adlı kəndlərə rast gəlirik (42,111). Erməni mənbələrində “Əkərək” coğrafi termini I əsrdən məlumdur. Onlar bunun “Kiçik kənd”, “becərilən torpaq” mənə-

sını bildirdiyini yazırlar (38,26). VII əsr coğrafiyaçısı Şiraketen öz coğrafiyasında bunu qala, çay adı kimi xatırlayır. Toponimist E.Murzayev ermənilərin saxtakar alimlərinə uyaraq göstərir ki, guya “aqar” leksik vahidi şumerlərdən yunan, Roma, gürcü, erməni dillərinə keçibdir. Əslində isə aqarlar türk tayfalarından biridir. Əkinçiliklə bağlı bu tayfa adı Aqar-ak//Əkər-ək oykonimlərində öz əksini tapmışdır. Hətta, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu onomastik vahid kimi xatırlanır. Qeyd edilməlidir ki, türk dillərində meşə bildirən tayfa adına, yer adı şəxs adına, şəxs adı isə yenidən toponimə çevrilə bilir (42,111).

Qədim “Əkər//Əkərək” sözü Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində başqa morfoloji göstəricilər qəbul etməklə işlənir və arxaik semantikasını mühafizə edib saxlaya bilmişdir. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “əkənək”, Çəmbərək, Kalinin, Vedi, Zəngibasar şivələrində “əkənək”, Qarakilsə şivəsində “əkkəri” morfoloji variantları ilə çıxış edən bu söz “əkin sahəsi” mənasını bildirir (38,145). Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsində də işlənən “əklək” sözündə “əkər//əkərək” semantikasi qorunub saxlanılmışdır (38,145). Bunlardan başqa, “əkər//əkərək” coğrafi termini digər sözlərə qoşularaq müəyyən mikrotoponimlərin yaranmasında da fəal iştirak etmişdir. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalının müxtəlif yaşayış məntəqələrinin ərazilərində Əkərək tapı, Hüseyn əkərəyi, Əkərək yamacı,

Əkərək dərəsi və s. mikrooronimlər XX əsrin son onilliklərinə kimi işlədilmişdir. Bu tiptən olan mikroronimik vahidlərin demək olar ki, əksəriyyəti sintaktik üsulla formalaşmış strukturca mürəkkəb yer-yurd adlarından ibarətdir. Məs: “Əkərək tapı” oronimi iki coğrafi terminin yanaşması üsulu ilə formalaşmış, hər iki komponentdəki leksik vahidlər coğrafi termini bildirmişdir. “Əkərək” sözü “əkin sahəsi” anlamını bildirmişdir. Sonrakı onilliklərdə vandal və barbar ermənilər həmin mikrooronimi “Aqar-tap” şəklinə salsalar da yer adının strukturundan da görünüyü kimi onu erməniləşdirə bilməmişlər. Coğrafi termin kimi tap sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Qarakilsə şivələrində “dağlıq yerdə kiçik düzənlik” mənasında işlənir. Bundan başqa, həmin söz Şəki dialektində, Qax, Mingəçevir şivələrində “ağacdən düşüb əzilmiş meyvə”, Oğuz şivəsində “alçaq, yastı” mənalarında, Cəbrayıl, Füzuli, Goranboy, Qax, Tərtər, Şəmkir şivələrində Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qarakilsə şivələrində istifadə etdiyi mənada – “dağlıq yerdə kiçik düzənlik” mənasında işlənir (8,359; 9, 480). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycan ərazisində k-g samit əvəzlənməsi ilə işlənən “əkər//əgər” paleotoponimini vandal ermənilər dillərinə “Aqar//Ayan” şəkillərində transkripsiya etmişlər və bu barədə toponimist S.Sadıqovanın fikirləri xüsusi maraq doğurur: *“Etnonim əsasında yaranan oykonimlərdən biri də Əgərdir. Tədqiqatlarda bu oykonimin mənşəyi barədə fikirlər müxtəlifdir: Q.Qeybullayevin*

fikrincə, kəndin adı Ayar (Əyyar) şəxs (mülkədar) adındandır. İ.Bayramov toponimin “*öz təşkilatı olan və varlılar hesabına kasıblara kömək edən şəhər yoxsullarından ibarət təbəqə*” mənasında işlənən “*əyar*” əsasında formalaşaraq nəsil adı bildirdiyini qeyd edir. Həsən Mirzəyev bu ada “*yayda heyvanların saxlandığı yer*” mənasında işləndiyini göstərir, lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Əvvəla, ona görə ki, bu ad müxtəlif fonetik variantlarda çox geniş areallarda yayılmışdır: Krımda Əyər adlı kənd, Kəlbəcərdə Əyəryurd, Qərbi Azərbaycanda Aqaran adlı bir neçə kənd və dağ, Borçalıda Əgərək, Ərzurumda Əkərək, Əkəran, Dağıstanda Əkərli adlı kəndlər olmuşdur, Zəngəzurda Həkəri çayı vardır. Toponimin belə geniş bir arealda xüsusilə də türk mənşəli əhalinin yaşadığı ərazilərdə yayılması onu göstərir ki, bu toponim etnonim əsasında yaranmışdır. Çünki türk tayfaları tarixən məskun olduqları yerlərə (dağlara, çaylara, düzənliklərə və s.) öz tayfalarının adını vermişlər. (məsələn: Qarqarlar Qarqar çayına, Tərtərlər tərtər çayına, Qaşqaylar Qaşqar çayına, Muğ tayfaları Muğan düzünə, Kuti tayfaları Kəlbəcərdəki Kuti dağına öz adını vermişlər). Əgər toponiminin etnonimin əsasında yaranmasını təsdiqləyən daha bir fakt odur ki, Əyər adını bir çox mənbələrdə “Aqyazı” formasında, bəzilərində isə Ağyar formasında rast gəlirik ki, bu da erməni salnaməçisi Z.Kakerntsinin “Xronika” əsərində adı çəkilən Aqaryan//Aqaran etnonimi ilə üst-üstə düşür” (47,54-55).

Əkərək etnotoponiminin “ək” komponentindəki “k” samitinin “y” səsinə keçidinə Azərbaycan dilinin müəyyən şivə areallarında təsadüf edirik. Belə ki, Laçın rayonunda Qarabağ silsiləsinin yamacında yerləşən bir yaşayış məntəqəsi “Əyərək” adlanır. *“Bəzi rəsmi ədəbiyyatlarda “Əyrik” kimi yazılır. Toponim “Əkərək” adının fonetik formasıdır. Kəndin adı XIX əsrə aid ədəbiyyatda Əkərək (Aqaraq, Akarak) kimi qeyd olunmuşdur. Qafqazda geniş yayılmış qədim toponimlərdən olan “Aqarak” (Əkərək) keçmişdə “sahibkar mülkü, sahibkar təsərrüfatı”, “yaşayış yeri” mənalarında işlənmişdir. Mənşəcə şumer dilinə aid edilən aqar//akar (əkin yeri, əkilən sahə) sözü ilə əlaqədardır”* (6, 212).

Bədxah ermənilər Aqar//Akar//Əkər//Əkərək proformantlarını əlavə edərək işlətmişlər ki, bu da onların yaramaz əməllərini nümayiş etdirən linqvistik faktlardır. Bu fonetik tərkibə malik paleotoponimlərin indiki Ermənistan ərazisində coğrafi mövqeyinin, mənə və mənşəyinin, fonetik, leksik, semantik xüsusiyyətlərinin elmi faktlar əsasında düzgün və dəqiq şəkildə tədqiq edilib üzə çıxarılması erməni vandallarının iyrənc sifətlərinə tutarlı və güclü şəkildə vurulmuş silledir.

“Tur” və “keş” komponentli paleotoponimlərin etnogenezinə dair mülahizələr

Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş “tur” və “keş” komponentli paleotoponimlər haqqında onomas-

tıkaya aid əsərlərdə demək olar ki, az yazılmışdır. Həmin tayfaların miladdan öncəki dövrlərdə türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə məskunlaşması haqqında tarix kitablarında müəyyən məlumatlar öz əksini tapmışdır. “Tur” və “keş” türkmənşəli tayfaları miladdan öncəki dövrlərdə yaşayış yerlərini Ön Asiya və Qafqaza, hətta Avropaya qədər uzatmış, tarixin müxtəlif dövrlərində gah tərəqqidə, gah da tənəzzüldə olmuşlar. İnkişafda, tərəqqidə olma baxımından Turların (turanlıların, turukların) bəxti gətirmiş və onlar türk dünyasında Turan imperiyasını yaratmışlar. “Kiş//keş” türkmənşəli tayfaları öz adını sülalə, hökmdar adından almış, İkiçay ərazisindən tarixin müxtəlif dövrlərində türk xalqları yaşayan ərazilərə köç etmişlər. Ona görə də Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında mövcud olmuş Keşkənd toponiminin mənşəyini miladdan öncə İkiçay ərazisində yaşamış türksoylu Kişin adı ilə bağlı olaraq izah etmək, etimolojiləşdirmək olar. Kiş hökmdar, sülalə adı türkmənşəlidir və Şumer dövrünün yadigarı olan onomastik vahidlərdən biridir. Vaxtilə tarixin miladdan öncəki illərində Kişlər tayfa və nəsilərə bölünmüşlər və həmin tayfanın müəyyən qolları Azərbaycana gəlmiş, buradan isə indiki Ermənistanın Dərələyəz mahalına getmişlər, bu gəlmə və getmə coğrafiyası əksinə də ola bilər. Tarixən coğrafi yerləşmə baxımından, qədimlik cəhətdən kişlər türk xalqlarına çox oxşayan və həyat tərz, inkişaf tarixi ilə fərqlənən türk etnoslarından biri olmuş, bu gün gəlmə paleotoponimlərdə

öz irsini qoruyub saxlayan türk etnoslarından olmuşlar. Miladdan sonrakı yüzilliklərdə şumer dili Turani dil ailəsinə mənsub olmuşdur. Ari irqindən tamamilə uzaq olan Turan irqi monqoloid irqi ilə müəyyən cəhətdən bağlı olub, daha çox Ön Asiyaya aiddir. İlk bəşər övladının yaranması, insan kimi formalaşması Ön Asiyaya şamil edilməlidir. Uzun müddət Ön Asiyada Hökmranlıq etmiş troyalılar, etrusklar, skiflər, kimmerlər, iskitlər, sakalar və başqaları Turan nəslinin törəmələridirlər. Ön Asiya çox qədim zamanlardan rəngarəng mədəniyyətlərin qarşılaşdığı bir məkan olmuşdur. Cürbəcür mədəniyyətin qarşılaşdığı bir yerdə yaşayan Turanlılardan dünya xalqları müsbət mənada çox şeylər əxz etmiş, çox şeyləri öyrənmişlər. Dünya yazı mədəniyyətinin sirlərini, kəşfini turanlılardan öyrənmişlər. Turan oniminin yarandığı dövrlərdə bütöv forması Turkağan şəklində olmuş və “Tur” şəxs adını, “kağan” isə “Hökmdar titulları” bildirmişdir. Türk dil və ləhcələrinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq, sonrakı dövrlərdə “Turkağan” mürəkkəb struktura malik sözündən “kağ” hissəsi düşmüş, sadəcə olaraq “Turan” şəklini almışdır. Ona görə də, türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə mövcud olan paleotoponimlərdə “tur” sözündən istifadə olunaraq kənd, şəhər, çay adları yaradılmışdır. Tarixdə türk dövlətçilik ənənələrinə bərabər ikinci bir dövlət ənənəsini tanımırıq. Dünyada tarixin müxtəlif dövrlərində türklər qədər sayca çox imperiya yaradan dövlətə də təsadüf etmirik. Böyük Turan imperiyası həmin

ənənələrin qanuni davamıdır, müasir dövrdə türk dövlətləri tarixinin çox güclü bir həlqəsidir.

İndiki Ermənistanım Sərdarabad mahalında qədim türkmənşəli paleotoponimlərindən olan “turşalı” coğrafi adı iki etnonim əsasında formalaşmışdır. Birinci komponentdəki “tur” sözü qədim “turuk” xalq adının qısaldılmış şəklidir. “Turuk//tur” tarixdən bizə məlum olduğu kimi, türksistemli boylardan, tayfa birliklərindən birinin adı olmuşdur. Çağdaş türk etnoniminin ən qədim dövrlərdə “turuk//türük//tukyu//török” fonetikasi ilə işlənməsi də türkoloji əsərlərdə, ən qədim abidələrdə öz əksini tapmışdır. Qədim ərəb mənbələrində müasir türk xalq adı əksər məqamlarda “tur” fonetikasi ilə verilmişdir. “Qurani-Kərim” də “Tur” dağ adı kimi izah olunur və bu dağ qüvvətliliyin, qüdrətin, güclülüyün simvolu kimi xarakterizə olunaraq, ona xeyli sayda surə və ayələr həsr olunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, dağ məvhumu tarixin bütün dövrlərində istər şifahi, istərsə də yazılı örnəklərdə qüdrətin, qüvvətin, möhtəşəmliyin rəmzi kimi xarakterizə olunur, onda türk sözünün, yaxud da “tur” sözünün qüvvətli, qüdrətli dağ adamı mənasında izah etmək mümkündür. Tur etnonimi və yaxud da dağ adını ərəb sözü kimi izah edənlər yanılırlar. Klassik şərq ədəbiyyatının yazılı örnəklərinin dilində intensiv şəkildə işlənən “tur” dağ adını türkmənşəli söz kimi götürüb təhlil etmək, etimolojiləşdirmək daha düzgün olardı, çünki tur sözü yazını kəşfdən sonrakı dövrlərdə türkcədən ərəbcəyə

keçən xüsusi onimlərdən biridir. Tur dağına dair çoxlu sayda əfsanə və rəvayətlər Şərq folklorunda, mifologiyasında mövcuddur. Coğrafi yerləşmə baxımından Tur dağı Ərəbistan yarımadası ilə Misir arasındakı Sina yarımadasında yerləşən bir məkanın adıdır və əfsanəyə görə Musa peyğəmbər ilə Allah arasında ilk danışq yeri həmin məkan-dağ olmuşdur. Tur dağına aid əfsanələrdə ən çox adı çəkilən tarixi şəxsiyyətlərdən biri Əfrasiyab əl Tonqadır və bu tarixi şəxsiyyəti Mahmud Kaşğari “Divanilüğət-it-türk” ensiklopedik əsərində türk kimi qələmə vermişdir. Firdovsi “Şahnamə” əsərində Əfrasiyabı fars qəhrəmanı, Nizami isə öz poemalarında onu türk sərkərdəsi kimi təqdim etmişlər ki, burada Nizaminin mövqeyi daha düzgündür. Turuk xalq adının “tur” fonetikasi ilə işlənməsi ərəb dilinin türk dilinə güclü təsiri nəticəsində yaranmışdır. Turlar (türklər) miladdan öncə IV-II minilliklərdə ilk Turan imperiyasını yaratmışlar. Turan imperiyasının qədimliyinə paxıllıq edən qərb və Əhəmənilərin saxtakar tarixçiləri onun tarixini cavanlaşdırmağa çalışmış, onu türklərdən ayıraraq hind-Avropa mənşəli iranlıların, farsların kiçik bir tayfası kimi qələmə verməyə çalışmışlar ki, bu da obyektivlikdən daha çox saxtakarlığın, subyektivliyin bariz göstəricisidir. “Tursalı” toponimində türk qoxusunu duyan erməni vandalları onu xəritədən silmiş, yaşayış məntəqəsini yerlə yeksan edərək XX əsrin əvvəllərində dağıtmış, əhalisi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmişdir. Tarixdən o da yaxşı

məlumdur ki, Turan Mərkəzi Asiyada böyük bir ərazidə yerləşən imperiyanın adı olmuşdur. Əsl turanlılar türkün nəslindən, soyundan gələnlərdir. Turan coğrafi adı bu imperiyanın ilk xaqanı olan Tur Kağanın adı ilə bağlıdır. Tursalı paleotoponimi Tur Kağanın nəslindən olan Salı tayfasının yer-yurdu, məkan anlamıdır. Miladdan öncə 2020-ci ildə mənbəyini Türkiyədən götürən Turan və Turnat adlı çaylar Cənubi Azərbaycanda mövcud olan Urmiya gölünə tökülürdü. 1850-ci ildə rus çinovnikləri tərəfindən tərtib edilmiş xəritədə Turan böyük ərazini əhatə etmişdir. Onun coğrafiyası indiki Özbəkistan, Qazaxıstan, Əfqanıstan, Pakistanın şimal bölgələrini əhatə etmişdir. Dünyanın dil nəzəriyyəçiləri Turan dilləri qrupunun mövcudluğunu irəli sürmüş və həmin dillər qrupuna Ural-Altay dillərini, Siyan, Tibet, Cənubi Hind, Himalay arxipelaqı dillərini daxil etmişlər. Türk dillərini Turan adı ilə bağlamaq çağdaş dövrümüzdə özünü daha çox göstərir, məs: A.S.Kikovuna bu dilləri Altay və ya Turan-monqol dilləri – deyə səciyyələndirmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində mövcud olmuş türk mənşəli paleotoponimlərdən biri də Keşkənd yaşayış məntəqəsinin adıdır. “Kiş//keş” komponentli paleotoponimlər də türk xalqları yaşayan ərazidə geniş yayılmışdır. Təkcə Azərbaycan ərazisində “Kiş” komponentli 7-yə qədər kənd, çay, dərə, təpə, dağ adı bildirən coğrafi adlar qeydə alınmışdır. Şəki rayonunda kənd və çay adları, Xocavənd rayonunda kənd və dərə

adları, Quba rayonunda dağ və dərə adlarını buna misal göstərmək olar. Dərələyəz mahalındakı Keşkənd paleotoponiminə “kənd” coğrafi terminin artırılması son yüzilliklərdə baş vermişdir. Ən qədim tarixi mənbələrdə Keş leksik vahidi gah “kiş”, gah da “qış” fonetikasına ilə verilir ki, sözdə baş verən sait, samit əvəzlənmələri Azərbaycan türkcəsinin dialekt və şivələri üçün qanunauyğun hadisələrdən hesab olunur. Hətta “Keşkənd” paleotoponimi Dərələyəz əhalisinin dilində “Keşişkənd” şəklində, təhrif olunmuş formada uzun müddət işlədilmişdir. Eradan əvvəl 74-cü ildə ilk dini məbəddə Dərələyəz mahalının Keşkəndində tikildiyinə görə kəndin adı “Keşişkənd” kimi də çağırılmışdır. “Kis//kes//kiş” fonetik variantlarında çıxış edən arxaikləşmiş leksik vahid şumer dövründə hökmdar adını ifadə etmişdir. Kiş sülaləsinin hökmdarı nəsil və soyca türk olmuşdur. Kiş adlı hökmdar Şumerdə şəhər mədəniyyətinin formalaşmasında olduqca mühüm rol oynamışdır. Kişin yaratdığı Şumer şəhər dövlətləri içərisində xüsusilə seçilirdi və bu şəhər dövlətinin yaradılması miladdan öncə III minilliyin I yarısına təsadüf edir. Kiş sözü həmin dövrlərdə sadəcə olaraq hökmdar adı kimi işlənmiş, sonrakı dövrlərdə etnonimə, yəni Kiş şəhərindən çıxanlar, Kişdən olan qəbilələr, tayfalar anlamına transformasiya olunmuşdur. Erkən sülalələr dövründə, yəni miladdan öncə XXVIII-XXVI əsrlərdə Kiş şəhər dövləti siyasi üstünlüyü ilə digər sülalələrdə müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənirdi: Erkən Şumer dövlətlərinin

qurulmasında Kiş olduqca əhəmiyyətli mövqeyə malik olmuş və bu barədə Gilqamış adlı dastanda müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Şumer mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmət göstərən türkmənşəli qəbilələrin Azərbaycana gəlişi miladdan öncə XXVI əsrə təsadüf edir. Alban tarixçilərinin əsərlərində Kiş adı çəkilmiş, həmin tayfaların Azərbaycanın Şəki, Quba, İsmayilli, Xocavənd rayonlarında məskunlaşması barədə məlumatlar verilmişdir. Cənubi Qafqaz ərazisində ilk Alban məbədlərini Kiş tayfaları inşa etdirmişlər. Kiş türkmənşəli tayfalarının Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalına gedişi fikrimizcə, bu ərazilərdən ola bilər. O da ola bilər ki, tarixin ən qədim dövrlərində Kiş tayfaları İkiçayarası ərazidən Dərələyəz mahalına köç etsinlər, buradan isə Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrinə səpələnsinlər. Kiş etnonimi ilə bağlı paleotoponimlərə Cənubi Azərbaycanda (Keştan), Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində (Kiştan), Türkmənistanda (Kistan) areallarına rast gəlmək olur. Bu paleotoponimlərin əsasını, kökünü “Kiş//keş” arxaikləşmiş leksik vahidləri təşkil edir. Qədim türkcələrdə və onun dialekt arealında “keş” sözü “əkin yeri, şum yeri” deməkdir. Azərbaycanın Xocavənd rayonu ərazisindəki Qiş//Qişi kəndinin adı Kiş paleotoponimi ilə bağlı olaraq yaranmışdır.

Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərində paleodialekt və şivə elementlərinin linqvistik xüsusiyyətləri

Paleodialekt və şivə elementlərinin ən çox müşahidə edildiyi mənbə xalqın etnogenezini, qədim tarixini, coğrafiyasını, linqvistik özəlliklərini əks etdirən ən qədim yer-yurd adlarıdır, toponimlərdir. Minilliklərin arxasından boylanan toponimlərdə xalqın tarixi, coğrafiyası, dil resursları, etnoqrafiyası çox dəyərli bir şəkildə qorunub saxlanılır. Əbəs demirlər ki, hər hansı bir xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti, adət-ənənəsi, etnoqrafiyası və s. onun yaratdığı onomastik vahidlərdə daha keyfiyyətli və səmərəli şəkildə mühafizə olunub saxlanılır. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemində paleodialekt və şivə elementləri kəmiyyətə çoxluq təşkil edir, dilimizin, o cümlədən türkcələrin dil tarixini yaxından öyrənmək, tədqiq etmək işində araşdırmaçıya zəngin faktlar verir. Türk dillərinin, o sıradan Azərbaycan dilinin toponimlərində paleodialekt və şivə ünsürlərinin demək olar ki, daşlaşmış şəkildə, lokal vəziyyətdə, donuq şəkildə qalanları da var, lakin dialekt və şivələrin təsiri nəticəsində forma və məzmun, məna dəyişmələrə məruz qalanları da az deyildir. Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində müşahidə olunan dialekt və şivə elementləri daha çox qədim türk qəbilə və tayfa dillərinin dialektlərinin müxtəlif qatlarına aiddir. Qərbi Azərbaycanın xeyli sayda

toponimlərinin yaranma və formalaşmasında qohum türk qəbilə və tayfa ittifaqları hələ miladdan öncəki dövrlərdən çox mühüm rol oynamışlar. Qədim türk, protoazərbaycan mənşəli toponimlərin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Həmin yer-yurd adlarında iştirak etmiş paleodialekt və şivə ünsürlərinin fonetik, leksik, semantik istiqamətlərdə öyrənilməsi bizim bu qısa qeydlərimizin ana xəttini təşkil edir.

İndiki Ermənistanın toponimiyasının əsas fondunu türk-Azərbaycan mənşəli yer-yurd adları təşkil edir. Eradan əvvəlki dövrlərdən bu ərazilərdə yaranmış və yaxud da müxtəlif qədim türk, protoazərbaycan, digər qəbilə və tayfa ittifaqlarının özləri hazır şəkildə gətirdikləri paleotoponimlərin çoxu həm oğuz, həm də qıpçaq elementləri ilə zəngindir. Bu ərazidə rast gəlinən elə toponimlər var ki, onlarda həm oğuzlara məxsus, həm də qıpçaqlara aid elementlər mövcuddur. Ancaq tarixən Qərbi Azərbaycan Oğuz yurdu kimi məşhurlaşdığından burada oğuz dialekt parçalanması dövrünə aid fonetik, leksik, leksik-semantik elementlər daha çoxdur. Qədim dövrün türk-Azərbaycan oykonimik, hidronimik qatındakı paleodialekt elementlərin (xüsusən fonetik səviyyədə) Azərbaycan dilçiliyində onimoloji kontekstdə sistemli və fundamental şəkildə öyrənilməməsi təəsüf doğuran problematik məsələlərdəndir. Əlbəttə, Qərbi Azərbaycanın toponimləri ilə məşğul olan mütəxəssislərin məqalə və kitablarında paleotoponimlərdə dialekt və şivə elementlərinin mövcudluğu

müəyyən qədər işlənsə də bunlar lokal, epizodik, pərakəndə xarakter daşıyır. Bu baxımdan yanaşdıqda toponimlər paleodialekt və şivə elementlərinin hərtərəfli şəkildə cəlb olunması mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

“Paleodialekt” termininin mənası ən qədim fonetik leksik ünsürlər deməkdir və bu ünsürlər əsasında formalaşmış oronimlər Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində çoxluq təşkil edir. Qərbi Azərbaycanın paleotoponimik sistemində qədim savır-xəzər dil ittifaqları üçün səciyyəvi olan, müasir şivələrimizdə öz izlərini qoruyub saxlayan fonetik qanunauyğunluqlara, daha dəqiqi, samit səs əvəzlənmələrinə rast gəlmək olur. Paleooronimik vahidlərdə özünü göstərən samit səs keçidlərinin oğuzlara, yaxud qıpçaqlara məxsusluğunu ayırd etmək bir qədər çətin olsa da, mənbələr əsasında bunları az da olsa fərqləndirmək olar. Məsələn, toponim yaradan coğrafi termin bildirən leksik vahidin əvvəlində d əvəzinə t samitinin çıxış etməsi türk dillərinin qıpçaq tipini oğuz tipindən fərqləndirən fonetik hadisələrdəndir. Dərələyəz mahalının Keşişkəndinin ərazisində mövcud olan Tapantağ oronimində bu fonetik tipləri görə bilirik və bu paleodialekt faktıdır. Başqa sözlə, Tapantağ oronimi arxaikləşmiş, lakin Dərələyəz şivəsində öz irsini qoruyub saxlayan t şivə ünsürünü coğrafi adda saxlamış bir fonetik elementdir. Tapantağ oronimi mürəkkəb struktura malik olub, “tapan” və “tağ” komponentləri əsasında formalaşmışdır (42.301). Bir sıra qədim və çağdaş türkcələrdə “tapan” leksik vahidi

aşağıdakı mənaları bildirir: 1) dib, ətək (dağ, dərə, təpə, yol v s.-də); 2) aşırım, dağ aşırımı; 3) düz, hamar yer; 4) dağ çökəkliyi, yoxuş. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz şivəsində daban//tapan fonetikasi ilə çıxış edən bu leksik vahid coğrafi termin ifadə etməklə bərabər alət adı bildirən söz qismində də işlənir. Belə ki, “tapan” şivə sözü “əkin yerini, torpağı yumşaltmaq üçün istifadə edilən kənd təsərrüfatı aləti, dırmıq” anlamını ifadə edir. Çoxanlamlı söz kimi “tapan” leksemi Sisyan rayonunun şəhərcik kənd şivəsində “qoyun, quzu saxlanılan yer” mənasını ifadə edir. Çağdaş türkcələrdə tuban sözü həm t səsi ilə, həm də d samitilə işlənir. Belə ki, bu söz Türkiyə türkcəsində, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində “t” samiti ilə (söz əvvəli mövqedə tapan), Azərbaycan, türkmən, qaqauz dillərində d samiti ilə (daban-ayağın bir hissəsi) çıxış edir. Oronimik vahidlərdə metaforikləşmiş termin səciyyəli bu leksik vahidin taban fonetik variantında Türkiyə türkcəsində işlənməsi türk dilini qıpçaqcaya yaxınlaşdırır, halbuki Türkiyə türkcəsi qıpçaqcadan deyil, oğuz qrupu türk dilləridir. Çağdaş türk dillərində Azərbaycan dilinin dialekt və şivə arealında taban sözü çoxmənalı söz qismində çıxış edir. Bina üçün istifadə edilən “döşəmə” mənasında işlənən “taban” sözü müxtəlif formalarda işlənsə də, semantik baxımdan həm qıpçaq, həm oğuzcalar üçün ortaq leksik vahidlərdən hesab olunur. Taban sözü Qərbi Azərbaycanın Qafan şivəsində “tavan” (söz ortası mövqedə b-v əvəzlənməsi ilə) fonetik

tərkibində işlənərək “binanın döşəmə hissəsi” mənasını bildirir. Beləliklə, çoxmənalılığı kənara qoyub deyə bilərik ki, Dərələyəz ərazisində Tapantağ paleotoponiminin söz əvvəli mövqeyində “t” samiti qıpçaq ünsürü, d samiti isə oğuz elementidir və onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, t-d samitləri bir-birinə qohum səslər olduğuna görə onların bir-birini əvəz etməsi həm qıpçaq, həm oğuzcalar, həm də bu qohum dillərin dialekt və şivələri üçün qanunauyğun fonetik hadisələrdəndir.

Paleooniminin ikinci komponentində “tağ” coğrafi terminini də müasir türkcələrlə müqayisə etsək, müəyyən linqvistik (fonetik səviyyədə) mənzərə gözlərimiz önündə canlanacaqdır. Tapan coğrafi termin səciyyəsi daşıyır. Bu sözdə olduğu kimi “tağ” sözündə də t-d samit əvəzlənməsi baş vermişdir. “tağ” fonetik variantında Azərbaycan dilinin Qərb şivələrində söz işlənmir, yəni “dağ” sözü azərbaycan ədəbi dilinə məxsus coğrafi relyef bildirən leksik vahiddir. “Tağ” fonetikasi ilə çağdaş türkcələrdə saysız – hesabsız toponimik qruplar işlənməkdədir. Bunların əksəriyyətinin yaşı minilliklərə söykənir. Orxon yazılarında çağdaş “dağ” sözü “tağ” fonetik variantında işlənməmişdir: “*Men pertuğ tağ*” (9.302). Maraqlı cəhət budur ki, oğuzcalara məxsus azərbaycan, türkmən, qaqauz dillərini çıxmaq şərtilə, qıpçaq dillərinə məxsus türkcələrdə bu coğrafi termin “tağ//tan//taq” fonetikasi ilə çıxış edir. Bir sözlə, Tapantağ paleooniminin hər iki komponentində

özünü göstərən d-t samit əvəzlənməsini ən qədim dialekt və şivə elementi kimi səciyyələndirmək olar.

Qərbi Azərbaycanın oronimik sistemində Sovsırt adlı orotoponim D.D.Paqirevin əsərində qeydə alınmış, onun yerləşmə coğrafiyasının İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzası olması göstərilmişdir. Mürəkkəb quruluşa malik Sovsırt orotoponimi (dağ adı) “sov” və “sırt” komponentləri əsasında formalaşmışdır. Qədim türk dillərində, daha dəqiqi, başqırd dilinin dialektal arealında “sov” sözü “zov” fonetik tərkibində işlənərək “dərənin başlanğıcında “qaya, sıldırım” anlamını ifadə edir. Deməli, leksik cəhətdən bu söz qıpçaq mənşəlidir, qıpçaq elementi kimi dəyərləndirilməlidir. “Sırt” sözü Azərbaycan dilinin qərb şivələrində “bel” (insana aid) mənasında işlənir. Qıpçaq dillərindən fərqli olaraq oğuzcalarda (Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində) bu söz işlənməkdədir. Tatar dilində “sırt” sözü “arka” (arxa) sözü paralel işlənərək sinonim variantlılıq yaradır. “Sırt” sözünün digər qohum türkcələrdə sinonim dubletlər şəklində işlənmənin mənzərəsi belədir: *arka, sırt (başqırd dilində)*; *arka, art (qazax dilində)*; *bel-arka (qırğız dilində)*; *arka (özbək dilində)*; *arka (türkmən və özbəkçələrdə)* (78.403). Bu göstərdiklərimiz insana aid edilən “bel” mənasındaki “sırt” sözüdür. Cansız varlıqlar üçün, yəni dağ, dərə, təpə, qayalara aid “sırt” sözü istər oğuzcalar, (türk, Azərbaycan, türkmən, qaqauz dilləri) istərsə də qıpçaqcalar cüzi fonetik variantlarda işlənərək semantik

cəhətdən universallıq yaradır. “Sırt” metaforikləşmiş coğrafi termini Azərbaycan dilinin paleodialekt faktı olduğu halda, digər qohum türkcələr üçün ədəbi dil faktıdır. “Sırt” sözünün orotoponimlərdə birinci və ikinci komponentlərdə işlənilməsi baxımından Azərbaycanın digər bölgələrində Qəbələ, Quba, Zaqatala, Qax rayonlarında 10-a yaxın yer-yurd adları, mikrotoponimlər qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin keçid şivələrində “sırt” sözü əsasında geyim əşyasının adını bildirən “pencək” anlamında “sırtov” şivə sözü də yaranmışdır. Həsən Mirzəyevin topladığı şivə materialları içərisində keçid şivələri üçün səciyyəvi olan “sırtov” sözü Dərələyəz şivəsində “sortux” fonetik tərkibində işlənərək “pencək” anlamını ifadə edir (42.401).

Qərbi Azərbaycanın paleotoponimik sistemində s-z samitlərinin bir-birini əvəz etməsi faktı ən qədim fonetik elementlərdən biri olub qədim s səsi ilə başlanan coğrafi adlarda özünü göstərmir. S-z samit uyğunluğuna ən qədim dövrlərin yadigarı olan Sallı paleotoponimində tarixi dövənlərdə təsadüf edirik (20.241). Dərələyəz mahalında mövcud olmuş Sallı kənd adı mənşəcə Hun tayfalarından çıxmış sal etnosunun adını əks etdirir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən tədqiqatçılar göstərirlər ki, ən qədim dövrlərdə Ağ hunların tərkibində Qafqaza gəlmiş sal tayfaları burada daha çox avarlarla qarşılaşmış, onlarca Qafqaz çöllərində müharibələr etmişlər. Qərbi Azərbaycan ərazisinə, o sıradan Dərələyəz mahalına sal tayfalarının

gəlişi xəzərlərin, yaxud da avarların tərkibində ola bilərdi. Sal etnonimində sözün başlanğıc mövqeyində s samitinin z samitinə uyğunlaşması prosesi V-VI əsrlərdə özünü göstərmiş, sal etnonimi fonetik cəhətdən zal formasına düşmüşdür. Zal forması orta əsrlərə qədər davam etmişdir. Daha doğrusu V əsrdən başlayaraq sal//zal səs uyğunluğu yaratmış etnonim paralel və müvazi şəkildə işlənmişdir. Fikrimizcə, Rüstəm Zal antroponiminin təxəllüs yerində çıxış etmiş Zal onimi Sal tayfa adının fonetik dəyişikliyə məruz şəkli olub, “sal tayfasından çıxmış Rüstəm” anlamını bildirir. Rüstəm Zalı tarixi şəxsiyyət və yaxud da əfsanəvi qəhrəman kimi farslaşdırmaq meyilləri tarixən olmuş və ədəbiyyatşünaslığa aid mənbələrdə də belə yanlış fikirlərə rast gəlmək olur. Ən qədim dövrlərdə Sal etnonimi heç bir morfoloji göstərici qəbul etmədən işləndiyi halda, tarixin müxtəlif dövrlərində bu etnonimin Sala, Salar, Sallı morfoloji tərkibləri mövcud olmuşdur. Bu gün də türk xalqarı yaşayan ərazilərdə Sal paleotoponiminin morfoloji göstəricilərlə işlənən formaları geniş şəkildə yayılmışdır. Bu gün Azərbaycan antroponimik sistemində “Salman” şəxs adı işlənir və bu adın birinci komponentində çıxış edən “sal” sözü nə ərəb, nə də fars sözüdür və o, qədim türk dillərində “çılğın, qızğın” mənalarını bildirmiş, “man” komponenti isə qədim türk-cələrdə “adam, insan” anlamı ifadə etmişdir. Deməli, Salman antroponimi qədim türk dillərinə məxsus arxaikləşmiş leksik vahidlər əsasında düzəlmiş şəxs adının çağ-

daş dövrə də daşıyıcısıdır. Azərbaycan antroponimik sistemində “Zal” onimi kişi cinsindən olan şəxslərə qoyulur və bu söz də “çılğın, qızgın, möhkəm adam” anlamını bildirir. Sal tayfa adındakı söz paleotoponimlərdə bir qədər mənalarını genişləndirərək işlənir. Belə ki, bu söz (sal) toponimlər üçün həm də “möhkəm, hamar, od, ocaq, od yandırılan yer, iri, bütöv” anlamlarını da ifadə edir. Həsən Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın paleoykonimik sistemində Sal//Sallı etnonimi ilə bərabər, Salqaya, Saldaş, Salar, Salyurd, Salyoxuş oronimlərini də qeydə almış və onların Sal etnonimi əsasında formalaşdığını göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycanda mövcud olan Zəngəzur mürəkkəb struktura malik etnotoponimi əksər mənbələrdə səhv şəkildə etimologiləşdirilmişdir. Fikrimizcə, Zəngəzur oykoniminin ikinci komponentindəki “zur” sözünü erməni mənşəli hesab etmək tam şəkildə özünü doğrultmur. “Zur”u ermənicə “azor” sözü ilə bağlayan Azərbaycan tədqiqatçıları erməni dəyirmanına su tökmüş olurlar. Bizim nəzərimizcə, “zur” sözü “sur” türkmənşəli tayfa adının dialekt və şivələrdə dəyişikliyə uğramış formasıdır və s-z uyğunluğu ta qədimdən türkcələrdə, o sıradan Azərbaycan dilinin şivə areallarında baş verən paleodialekt faktıdır. Qərbi Azərbaycanın paleotoponimik sistemində ən çox müşahidə edilən s-z-ş paleodialekt ünsürləridir. Dərələyəz mahalının Amağu kəndində 9 km uzunluğundakı Zəngəzur dərəsinin adı da Zəngəsür (s-z) fonetik tərkibində oxunmalıdır. Paleodialekt elementi kimi s-ş

samit əvəzlənməsinə, yaxud da samit uyğunluğuna Sisyan rayonu ərazisindəki Şəki kənd adından rast gəlirik. Belə ehtimal olunur ki, kənd öz adını erkən orta əsrlərdə Sisakan qala adından almışdır. Toponimi türkmənşəli saka//saqa//şaq etnoslarının adı ilə bağlayanlar da az deyildir. Şəki paleotoponimi saqlar//sakalarla bağlayanların biz də tərəfdarıyıq, çünki araşdırmalarda da aydınlaşdırılır ki, saq dilində ən çox işlək olan türk, o cümlədən əski Azərbaycan sözləri olmuşdur. Saqlardan bu günümüzə çox az sözlər gəlib çıxmışdır ki, onların da çoxu türkmənşəlidir. Şəki toponimi yakut dilində ş samiti ilə deyil, s səsi ilə işlənir. Həmin qohum dildə paleotoponimin s samiti ilə çıxış etməsi daha qədim fonetikanı qoruyub saxlamışdır. Nəzərə alsaq ki, Əfqanıstan ərazisində hazırda Səki adlı yaşayış məntəqəsi həm s, həm də ş samiti ilə işlənir. Deməli, burada ən qədim forma qorunub saxlanılmışdır. Şəki paleotoponiminin Azərbaycanda Alban dövründə Sakaşen fonetik tərkibində işlənməsi həmin etnonimin sakaların yeri, yurdu anlamında izah etməyə əsas verir. Sisyan oykonimik vahidini “sisli, dumanlı, çənli yer, məkan” mənasında da etimolojiləşdirmək də özünü doğrultmur. Fikrimizcə, bu paleooykonim erkən orta əsrlərdə mövcud olunmuş Sisakan qala adının təhrifə uğramış, qısaldılmış formasıdır. Sisakanın (Albaniyadakı əyalət adının) Sisyan fonetikasına uyğunlaşması dialekt və şivə elementləri kimi dəyərləndirilməlidir. Sisakan//Sisyan toponimlərindən əski Azərbaycan

qoxusu gəldiyindən ermənilər həmin qədim yer-yurd adını dəyişərək Hatsavan adlandırmışlar ki, bu ermənilər necə vandal, rəzil qəbilə olduğunu təsdiqləyən faktlardandır.

***Türk - Azərbaycan mənşəli “Qafan” toponiminin
paleotoponimik istiqamətdə etnolingvistik təhlili***

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində mövcud olan yer – yurd adlarının türk-Azərbaycan mənşəli olmaqla yazıdan əvvəlki dövrlərdə müəyyən leksik vahidlərin köməyi sayəsində formalaşması və yaranması Azərbaycan dilçiliyində və tarixşünaslığında geniş və əhatəli şəkildə, təqzibedilməz faktlar əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir. Tədqiq və təhlil edilən paleotoponimlər sırasında “Qafan” toponimi də vardır və bu coğrafi adın eramızdan əvvəl I minillikdə yaranması barədə qədim mənbələrdə müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Qafan yaşayış məntəqə adı çox qədim tarixə malik olub, antik formasının, yazıdan əvvəlki şəklinin “kap” və “as” tərkibləri əsasında yaranmasını burada faktlaşdırmağa çalışmışıq, ona görə ki bu paleotoponimin müəyyən strukturu və mənası yaxınlıqda mövcud olan Qafqaz (Qapkas) toponimi ilə oxşarlıqlar yaradır. İstər Qapas, istərsə də Qapkas toponimi qədim türk tayfalarının adı əsasında yaranmışdır. Azərbaycan toponimiyasında “kap” tayfasından uz, “qas və as” tayfa adlarından geniş şəkildə tədqiqat əsərlərində danışılmışdır. İstər Azərbaycan, istərsə

də dünya coğrafiyasında “kap” və “as” komponentli yer-yurd adlarına kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Antik dövrün linqvistik göstəricisi olan kapas sözünün “Qafan” toponiminə inteqrasiyası minilliklər ərzində baş vermişdir ki, burada bu problemlər yeni bucaq altından saf-çürük edilir.

Tədqiqatlar birmənalı şəkildə sübuta yetirir ki, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olan “Qafan, Qapan” fonetik tərkibinə malik olan coğrafi adı erməni dili əsasında yaranmamış, hələ eradan əvvəlki minillikdə türkmənşəli “kap” və “as” tayfaları bu yerlərin aborigen sakinləri olduğuna görə onların adları ilə belə adlandırılmışdır. Qədim türkdilli “kap//kaf//qaf” tayfası aslardan törəmiş və qəbilə adı kimi hər iki tayfa və xalq adı birləşərək antik dövrlərdə, ola bilsin ki, bu dövrlərdən sonrakı mərhələlərdə Kapus toponiminə transformasiya olunmuşdur. Antik dövrlərdə “kap//kaf//qaf” fonetik tərkibli sözlər fikrimizcə, müəyyən mifoloji inamla da bağlı yarana bilərdi. Belə də fərziyyə irəli sürmək olar ki, qədim “kaf//qaf” sözləri tarixi inkişaf nəticəsində “kuh” (dağ” mənasında - M.H.) leksik vahidinin assimilyasiya edilmiş formasıdır və Ə. Dəmirçizadə “50 söz” əsərində bu sözü “dağ” anlamında etimolojişdirmişdir (14.101). Bu etimolojişdirmənin doğruluğuna inansaq, şübhəsiz ki, Kafan Toponiminin birinci komponentindəki “qaf” sözünü, “daq” mənasında etimolojişdirmək ağlabatan görünür, lakin bir məsələdə də reallığı əks etdirir ki, antik dövrlər-

dəki paleotoponimlərin əksəriyyəti coğrafi terminlər əsasında yaranmış və çox sonralar onlar etnotoponimə çevrilmə xüsusiyyəti qazanmışlar. Bu aspektdən yanaşsaq, müasir “Qafan” toponimi “uca, hündür dağda yaşayanlar” anlamında da etimolojiləşdirmək olar. Həqiqətən mifoloji anlama görə, Azərbaycan türklərinin ulu əcdadları tarixən dağa, qayaya tapınmış, onlar inanmışlar ki, dağ onların ulu babalarını, analarını yaratmış, insanı pis ruhlardan, şər qüvvələrdən qorumuş, insana müqəddəslik bəxş etmişdir. Bunun izlərinə Azərbaycan və o sıradan türk xalqlarının son vaxtlara qədər yaşayan miflərində, inam-inanclarında da aydın şəkildə görə bilirik. Belə bir mifik görüşlə yaşayan əski qəbilə birləşməsi özünə inandığı dağın adını qoymuşdur. Ola bilər ki, Qafan paleotoponimi antik dövrlərdə (yəni yazıdan əvvəlki dövrlərdə) “kap+as+an” tərkiblərindən ibarət olsun, “dağda yaşayan kapaslar, kafaslar” mənasını bildirsən, lakin yazılı mənbələrdə bu barədə heç bir məlumata rast gəlməsək də, mifik təfəkkürün gücü ilə həmin sözün arxaik forma və mənasını aydınlaşdırmaq bir o qədər də çətinlik törətmir. Mifoloji təfəkkürlə yaranışını nəzərə alsaq, müasir Qafan toponimini “ilahi, yaradıcı dağda yaşayan əski türk xalqı” mənasında izah etmək olduqca ağlabatan görünür və reallıq bir də onunla şərtlənir ki, nə müasir, nə də qədim ermənilərdə dağa, daşa, qayaya sitayiş, inam onların mifoloji baxışlarında mövcud olmamışdır. 1813-1828-ci illər arasında torpaq iddiasına düşən ermənilər qonşu

ölkələrdən Qərbi Azərbaycana, Qarabağa sürülmüş, bu ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonrakı dövrlərdə yerli azərbaycanlılara qoşularaq yaltaqcasına və müticəsinə onların ziyarət etdikləri müqəddəs dağ, ocaq, pirləri, inanc yerlərini and yerlərinə çevirməyə başlamış və hətta özlərinin mifoloji görüşlərini də Azərbaycan əski inancları zəminində özününküləşdirməyə çalışmışlar. Mifoloji təfəkkür plagiatlığını da həyasızcasına reallaşdırmağa cəhd etsələr də, buna nail ola bilməmişlər. Saxtakar erməni tarixçilərinin vandal münasibətləri daha çox əski türk-Azərbaycan toponimlərinə yönəldilmişdir.

Son iki əsrdə saxtakar ermənilərin əsas hücumu Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş xalqın tarixini öyrənmək işində misilsiz rol oynayan türk mənşəli paleotoponimlərə - qədim yer-yurd adlarına olmuşdur. Yaxın 2 əsr ərzində saxtakar erməni ideoloqları özlərindən anonim tarixçilər uydurmuş, guya indiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli paleotoponimlərin onlara məxsusluğunu əsaslandırmağa çalışmış, əraziyə məxsus qədim coğrafi adları vəhşicəsinə təhrif etmiş, tarixi-mədəni irsi darmadağın edərək yer üzündən silməyə çalışmışlar, hərçənd ki, buna nail olmasalar da azərbaycanlılar min illərlə yaşadıkları öz dədə-baba yurdlarından didərgin salaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qoymuş, xalqımıza məxsus mədəni irsi viran etmişlər. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan icmasının inzibati binasının açılışında Qərbi

Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə qeyd etdiyi kimi, *“Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidlərimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq əminəm ki, icma bu işləri daha məqsədyönlü və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır”* (26). Göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) olan soydaşlarımızın öz tarixi yurdlarına, dədə-baba torpaqlarına qayıdış konsepsiyası hazırlanarkən cənab prezidentimizin nitqində göstərdikləri Azərbaycan-türk mənşəli paleontoponimlərini tarixi faktlar əsasında, hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyi vacib və aktual problem kimi qarşımıza qoyur. Aydın məsələdir ki, iki əsrlik zaman kəsiyində ermənilərin İrandan və digər şərq ölkələrindən Qərbi Azərbaycana qovulduqdan sonrakı müddət ərzində ən çox erməni

terroruna məruz qoyulan türkmənşəli-Azərbaycan paleotoponimləri olmuşdur və buna misal olaraq Qafan qədim yaşayış məntəqəsi adını göstərə bilərik. Q.Qeybullayevin və B.Budaqovun tərtib etdikləri toponimik lüğətdə bu paleotoponim barədə belə bir paleooykonimik oçerk təqdim olunur və onu olduğu kimi verib, etimoloji münasibətimizi bildirmək istəyirik: *“Zəngəzur qəzasında (indiki Ermənistanda rayon mərkəzi) kənd adı. 1930-cu ildən Qafan rayonunun mərkəzidir. 1988-ci ildə azərbaycanlı əhali qovulmuşdur. Kığı və Oxçu çaylarının birləşdiyi yerdə Zeyvə kəndinin yaxınlığında, dağın başında qədim Qafan qalasının adındandır. XIX əsrdə qala həm də “Qotur qalası” adlanırdı. X əsr ərəb müəllifi Əbu Dulafın əsərində Quban, 1024-cü ilə aid hadisələrdə erməni mənbələrində Kupan, XIII əsrə aid mənbədə Kufan kimidir. XVII əsrə aid erməni mənbəyində Kufan kimi yazılmışdır. Mənşəcə erkən orta əsrlərdə Albaniyada və indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış qədim türk mənşəli peçeneqlərin Kupan tayfasının adını əks etdirir. 1588-ci ilə aid arxiv sənədində Tovna nahiyəsində Kupunlu tayfasının və hazırda Azərbaycanda Qapanlı kəndlərinin adları ilə mənşəcə eynidir”* (9,196). B. Budaqovun və Q. Qeybullayevin birgə yazdıqları “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti”ndə “Qafan” toponiminin mənası, onun yayılma arealları, hansı xalqın dil faktı əsasında formalaşması təxminən düzgün izah olunsada, həmin toponimin arxaik forma-

sının tərkib hissələrinə diqqət yetirilməmişdir. Başqa sözlə desək, lüğət müəllifləri təxminən 20-dən çox mənbəyə istinad edərək, müasir Qafan toponiminin yazıdan sonrakı forma və mənalarını etimolojiləşdirməyə cəhd etsələr də, yazıdan əvvəlki dövrlərdəki forma və mənalarını unutmuşlar. Fikrimizcə, müasir Qafan sözü yazıdan əvvəlki dövrlərdə “kapan//kafan” fonetik tərkiblərində deyil, “kapas” şəklində türk dillərində işlənmişdir, yəni həmin söz “kap” və “as” müstəqil sözləri əsasında təşəkkül tapmışdır. Təşəkkültapma dövrünə qədər “kap” və “as” sözləri ayrı – ayrı leksik vahidlər kimi türk dillərində fəaliyyət göstərmişdir. Qədim “kap” və “as” sözlərinin birləşərək toponimə transformasiyası bəlkə də, minilliklərin məhsuludur, bu proses yazının kəşfindən əvvəlki dövrləri əhatə edə bilər. Müasir Qafqaz toponiminin keçdiyi yolu “Qafan//Kapas//Kapan” paleotoponimi də keçmişdir. Belə ki, hər iki toponimin forma və mənasında qədimlik və müasirlik nöqteyi-nəzərindən oxşarlıqlar özünü təzahür etdirir. Belə ki, hər iki toponimin birinci komponentində “kap//qaf” oxşarlıqları və ikinci komponentlərində də “qas//as” eynilikləri özünü göstərir. Müasir Qafqaz paleotoponiminin antik dövrlərdəki formalarının Kapkas-Kapkas-Kavkaz fonetik tərkiblərində işləndiyini nəzərə alsaq, onda müasir Qafan sözünün də “Kapas” şəklində yazıdan əvvəlki dövrlərdə türkcələrində fəaliyyət göstərdiyi qənaətinə gələ bilərik. İstər Qapqasın, Kapasın antik dövrlərdə əsl sahibləri qapaslar, yaxud kap

aslar olmuşlar. Hər iki sözün toponimin yaranmasındakı rolu eramızdan əvvəlki dövrlərdə unudulduğuna görə, Miletski, Strabon kimi qədim tarixçilərə və coğrafiyaşünaslara bəlli olmamışdır. Sovet təpkişi altında vaxtilə fəaliyyət göstərmiş bir sıra tədqiqatçılar “as” komponentli toponim və etnonimləri mənası məlum olmayan coğrafi adlar kimi dəyərləndirmiş, nəticədə, uzun illər erməni dəyirmanına su tökmüş olmuşlar. Sovet ideoloqları “as, sak, saka, az” komponentli etnonimləri özgələşdirməyə çalışsalar da, qardaş Türkiyə araşdırmaçıları bu sahədə xeyli işlər görmüş və həmin komponentli toponim və etnonimlərin türkcələrə məxsusluğunu hərtərəfli və dərin faktlarla sübuta yetirmiş və bu sahədə Azərbaycan tədqiqatçıları da misilsiz işlər görmüşlər. Qədim yazılı mənbələrdə müasir “qapan” sözü “Kap+as” tərkiblərində verilir və həmin söz bu formada təqdim edilsə də, “kapas”dan “kafan”, “qafan”-adək müəyyən dəyişikliklə məruz qalaraq, uzun bir məsafə ilə ölçüləcək dərəcədə yol keçmiş, ərəb və fars mənbələrində, anonim ermənilərin yaratdığı saxta mənbələrdə “as” komponenti “an” kimi dəyişikliklə məruz qoyulmuşdur. Yunan tarixçisi Eratosfen “kapas” sözünün (Qafqazı nəzərdə tutur-M.H.) “kafkas”la “Kapios” sözlərinin bir kökə bağlandığını söyləmiş və biz də bu fikrə əsaslansaq, müasir Qafan// Qapan//Kafan sözlərinin “kapas” tərkibindən-sözündən törəndiyi qənaətinə gəlmiş olarıq (10,45). Cəfər İsmayıloğlu “Qafqaz nə deməkdir?” məqaləsində Qafqaz sözünün birinci kom-

ponentindəki “qaf” tərəfinin etimologiyası üzərində geniş dayanır və bu barədə türkoloqların yazdıqlarını da safçürük edərək göstərir ki, “Qafqaz”ın etimologiyası barədə davam edən bu cür yanlış mülahizələr eradan əvvəlki minilliklərə aid türk dillərinin bu ulu və doğma faktının başqa dillərdən alındığını da söyləməyə imkan yaratmışdır. B.Qroznu “kaf”ın slavyan mənşəli “kovat”dan, “kas”ın isə naməlum tayfa adından götürüldüyünü demişdir. Ə.Dəmiçizadə yazdığı “Qafqaz” oçerkində isə “qaf”ın pəhləvicədəki “quufa”nın qısa forması olduğunu, nəhayət yeni farsdakı “kuh” (dağ) ilə birləşdiyini də güman etmişdir”(10,46). Ə.Dəmiçizadənin bu fikrinin yanlış olduğunu vurğulayan C.Cəfərov onu da qeyd edir ki, *“uzun illər “kap” (yurd, vətən, beşik) sözünün türk mənşəli olduğu tədqiqatçılara aydın olmamışdır. S.Əlizadə bu sözün türk dillərindən İran, Slavyan, roman, german, daha sonra digər dünya dillərinə keçdiyini deyərəkən ədalətli nəticəyə gəlmişdir”* (10,46). Müasir “Qafan” sözünün birinci komponentini “kap” şəklində arxaik formasını təyin edən Q.Qeybullayev, B.Budaqov, C.Cəfərov düzgün mövqe tutmuşlar. Fikrimizcə, qədim “kap” sözü tayfa adı bildirmiş, həmin tayfa “as”lardan törəmişdir, yəni Qafan toponiminin mənası as tayfasına məxsus “kap”ların yurdu, vətəni anlamını bildirir. Antik dövrlərdə “kapan” sözünün ikinci komponentində “an” şəkil-çisi türk dilindən şumerçəyə keçmiş, oradan isə fars dilinə transformasiya edilmiş, çox sonralar, yəni orta

əsrlərdən tez olmayaraq ermənilər bu şəkilçini mənimsəmişlər. Arxaik “kap//qap” fonetikasi ilə formalaşmış və ikinci komponentini “as” sözü təşkil edən toponim paralellərinə türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə külli miqdarda yer-yurd adlarına rast gəlmək mümkündür. Yazıdan sonrakı dövrlərdə “an” komponentli (kapanlı//kapunlu) coğrafi adlara Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində də tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, *“Azərbaycan toponimləri Ensiklopedik lüğəti”ndəki Qapunlu toponimlərinin yayılma arealları, formalaşma və yaranma tarixi ilə bağlı oçerkə nəzər salaq: “Tərtər rayonunda “Kapunlu” komponentli dörd kən adı mövcuddur. 1) Aşağı Qaraqoyunlu inzibati ərazi vahidliyində; keçmiş adı Qarakötük Qapanlısı; 2) Qaytaq inzibati ərazi vahidliyində: Toxmaq adlı təpənin yanında salındığı üçün Toxmaq qapanlısı da adlanır; 3) Qarağac inzibati vahidində: keçmiş adı Məmmədtova Qapanlısı; 4) Soyulan inzibati - ərazi vahidində: Alısar Qapanlısı kəndləri indiki Ermənistanın Qafan (Qapas, Qapan, Qapanat adlanırdı) mahalından gəlmiş nəsil saldığına görə belə adlandırılmışdır. Peçeneqlərin kapan tayfasının adını əks etdirən bu toponimlər onların hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə Albaniyada yaşamaları barədə tutarlı məlumatlar vardır. Şəmkir çayının sağ sahili ilə Kür arasında Qapanlı adlı xarabalıq-Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda) XII əsrdən məlum olan Qapandağ və s. toponimlər “Kupan” türk tayfasının adını əks etdirir” (5,122).*

Erməni saxtakarlarının özlərinəməxsus leksik vahidlər əsasında yalandan iddia etdikləri “Qafan” toponimi vasitəsilə onların uydurma iddialarını al-üst etmək çox da çətin deyil, çünki paleotoponimin həm strukturu, həm də mənası onun əski türk dili əsasında formalaşmasını sübut edən tutarlı dil faktlarından olub, onun hansı boy, soy, qəbilə birləşməsi, etnosa aidliyi barədə canlı tarix danışır, antik və erkən yüzilliklər dövründəki azərbaycanlıların kimliyi haqqında dolğun informasiyanı əks etdirməklə erməni saxtakarlığını hərtərəfli şəkildə ifşa etmiş olar. Qafan//Kapan paleotoponimi, eyni zamanda, təkcə Azərbaycan xalqının soykökü barədə deyil, dünyada yaşayan çağdaş türk xalqlarının etnogenezisi haqqında bir sıra məsələlərin aydınlaşmasına yardım edən qədim coğrafi adlardan biridir.

İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin paralelləri

Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin omonimliyi böyük böyük bir lay, təbəqə, sistem təşkil edir. Omonim toponimlər dilçilik əsərlərində çox vaxt təkrarlanan paralel yer-yurd adları kimi lingvistik təhlil süzgəcindən keçirilir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə bu tip toponimləri, yəni eyni cür səslənib, müxtəlif məna verən yer-yurd adlarını omonim toponimləri akademik Ağamusa Axundov tədqiq edib, öyrənməyi təklif etmişdir. Toponimik izahlı lüğətlərdə 2 omoqrafik

Arpava və Arpavur oykonimləri qeydə alınmışdır. Dərələyəz mahalı ərazisindəki Arpava oykonimi “Arpa” və “va” komponentlərindən ibarət olub, “Arpa obası” mənasını verir. Qədim türkcələrin, o sıradan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “oba” sözü, “ova” (v-b) fonetik tərkibində işlənmişdir. “va” topoformantı öz qədim izlərini müxtəlif sistemli dillərin toponimiyasında da qoruyub saxlamışdır və bu cəhətdən Moskva, Poltava, Varşava şəhər adları ilə omonimlik yaradır və bu toponimlərdə yer, məkan mənası bildirən -lıq⁴ şəkilçilərinin funksiyalarında çıxış edir. Bu baxımdan Moskva “bataqlıq yerdə salınmış şəhər, yer, yurd” deməkdir. Poltava oykonimi “böyük bataqlıqda salınmış oba” anlamında, Varşava toponimi isə “yaşayış yeri, hasarlanmış məkan” mənasını bildirir. Dərələyəz mahalının “Arpava” oykonimi “arpa tayfasının yeri məskəni” anlamını verir. Omoqrafik digər “Arpavar” toponimi də iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponentdəki “arpa” sözü bitki adını bildirir. Fikrimizcə, qədim dövrlərdə yabanı bitki növü olan arpanı Arpavar tayfaları mədəni növə çevirdiklərindən toponim bu cür adlandırılmışdır. “Var” komponenti qədim türk dillərində çoxmənalı söz qismində çıxış etmişdir. Belə ki, bu arxaikləşmiş söz həm “hasar”, “qala”, “divar” anlamında, həm də “yaşayış yeri, yurd, məskən” mənalarında qədim türkcələrdə işlənmişdir. Müasir Azərbaycan toponimlərinin ikinci komponentində də həmin sözə rast gəlirik və bu cəhətdən Əmirvar (əmirin

yeri, yurdu, məskəni) Sotavar (sota tayfasının məskəni), Gilavar toponimləri xarakterikdir. Arpa toponimlərinin omonimliyini səciyyələndirən cəhətlərindən biri də onların həm çay, göl, həm də yaşayış məntəqə adlarını bildir-məsidir ki, bu baxımdan Qərbi Azərbaycanda həm Arpa-çay, həm Arpa göl, həm də “Arpakənd” oykonimləri xarakterikdir (9,128). Bu tip oronim, hidronim, oykonim-lərin adı vandal ermənilər tərəfindən sovet dönəmində demək olar ki, dəyişdirilmişdir. Arpa oykonimi 1946-cı ildə ermənicə Arcəni, Arpavar toponimi 1945-ci ildə er-mənicə Lyusakert, 1968-ci ildə isə İsavak adlandırılmışdır ki, bunlar da qeyri-milli etnik siyasətin nəticəsi kimi bağışlanılmazdır.

“Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğətində Arpa komponentli yer-yurd adlarında “arpa” sözünün müxtəlif mənə çalarları bildirməsi aşağıdakı kimi verilmişdir: 1) Orta əsrlərdə becərmək üçün mülkədarlara verilmiş əkin sahəsi; 2) Arpa tayfasının dayanacaq yeri, köç yeri; 3) “Xeyir verən”, firavan yaşa-mağa səbəb olan; 4) tayfa adı” (9,128). Antik dövrlərdə Arpa tayfaları orta Asiyaya köç edərək Qərbi Azər-baycana, o cümlədən Türkiyə ərazisinə gəlmişlər. indiki Ermənistan ərazisində mikro və makro tərkibli 40-dan çox oronim, oykonim, hidronimlər qeydə alınmışdır.

İndiki Ermənistanda toponimlərin omonimliyinin yaranması uzun bir tarixi prosesin, təkamülün nəticəsində meydana çıxmış və bu dil hadisəsi ya canlı danışiq dilinin,

ya da yazıya alınan yad dillərin transkripsiyasına uyğunlaşdırıldığından baş vermişdir. Omonim toponimlərdə bəzən birinci komponent, ya da ikinci komponent eyni cür səslənərək müxtəlif mənalar ifadə etməyə xidmət göstərmişdir. Məsələn, Abaran toponimi eramızın II-III əsrlərində tayfa adı kimi yaranmış, sonralar isə semantik cəhətdən transformasiya olunaraq həm dağ, yaylaq, həm də çay adlarına keçid almış, omonimliyi təmsil edən yer-yurd adları kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində 6 yerdə təkrarlanan avarların yeri, avar tayfası, avarların çayı, avarların dağı, düzü Qafqazın digər toponimlərində də paralellik yaratmışdır. Qədim forması olan Obaren tayfa adı Avaran fonetik tərkibinə uyğunlaşması türk dillərində dialekt və şivə faktıdır, həmin tayfaların Qafqaza gəlişi eramızın II əsrinə təsadüf edir (77,97).

İndiki Ermənistanda 3 yer adının, Qafqazda 18, Türkiyədə 60-dan çox toponimdə əksini tapmış Avşar etnonimi də kənd, dərə, təpə, düz, dağ, su, çay, bulaq adlarında işlənərək semantik cəhətdən tarixi omonimlik yaratmışdır. Əksər mənbələrdə ən məşhur oğuz tayfalarından biri kimi təqdim edilən əfşarların məşhur oğuz tayfalarından Nadir şah dövründə Cənubi Azərbaycanda, Əfqanıstanda, Türküstanda, Rusiyanın türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərində məskunlaşması, türk tayfaları içərisində XI əsrdən ən mühüm yerlərdən birini tutması argumentləşdirilmiş tarixi faktlarla izah edilmişdir (70,111).

Tarixin müxtəlif dövənlərində omonimləşən toponimlərdən biri də Qaşqa yer-yurd adlarıdır. Bu xüsusi adlar Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində mənə baxımından həm yaşayış məntəqə adını, həm də dağ adını bildirərək diferensiallaşmışdır. Bəzi yerlərdə paralellik yaradan Qaşqa toponimlərini diferensiallaşdırmaq üçün yer adlarının əvvəlinə və sonuna müəyyən leksik vahidlər artırılmışdır. Belə ki, Qaşqa oykoniminə “kənd” coğrafi termini, eynimənalı oronimə isə “dağ” relyef bildirən söz artırılaraq müxtəlif anlamlar ifadə edən yer-yurd adları formalaşmışdır.

Mənbələrdə sintaktik üsulla təşəkkül tapmış 9 Qızqala toponimi qeydə alınmış və onların semantik cəhətdən həm oykonim, həm oronim, həm də patronim kimi işlənməsi göstərilmişdir. Belə paralelliklərdən aydın olur ki, müxtəlif makro və mikro areallarda təkrarlanan eyniadlı toponimlər “kənd, qala, qaya” coğrafi terminləri ilə bir-birindən fərqləndirilmişdir. Zəngəzur qəzasının Sisyan nahiyyəsində mövcud olan “Qız qalası” toponimində “qız” sözü arxaik mənə çalarına görə “günəş” mənasında işlənməmiş, “günəşə sarı qala” mənasını bildirmişdir (19,38). İrəvan qəzasının Qırxbulaq nahiyyəsindəki “Qızqala” toponimində “qız” sözü namus, qeyrət simvolunu bildirir (2,41). Azərbaycanda antik dövrlərdən üzü bəri anaların, bacıların, sevgililərin, bir sözlə qadınların, o cümlədən, müqəddəs sayılan varlıqların – günəşin, suyun, ulduzların şərəfinə 60-dan çox Qız qalası tikilmişdir. Bu

qalalar sonralar müdafiə istehkamlarına çevrildiklərindən VII əsrdən sonrakı dövrlərdə işğalçı ərəblər tərəfindən məhv edilsə də, 20-dən çoxu bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Qərbi Azərbaycanda bu tip qalaların 8-i qalmaqdadır ki, onların müəyyən bir qismi ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir.

İndiki Ermənistan ərazisində “qızıl” fərqləndirici sözləri ilə formalaşdırılmış 5-dən çox toponimə rast gəlmək olar. Həmin toponimlərin arxaikliyini, qədimliyini “qızıl” sözünün mənə çalarları ilə müəyyənləşdirmək olur. Belə ki, “Qızılvəng” təkrarlanan türkmənşəli toponimlərinə “qızıl” sözü həm qırmızı, həm sarı, həm də günəş mənalarını ifadə etmişdir. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərdə göstərilən fərqləndirici əlamətlərlə işlənən yer-yurd adlarının meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri eyniadlı yaşayış məntəqələrinin tarixən yaranması və parçalanmasıdır, yəni tarixən bir ərazidə yaşayan türk-Azərbaycan etnosunu digər bir əraziyə köçərkən özləri ilə həmin eyniadlı toponimi də aparmalı olmuşlar ki, belə ekstralingvistik məqamlarda coğrafi relyef bildirən oronimik toponimlər etnotoponimə transformasiya olunmuşdur.

Tarixən indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş “qotur” leksik vahidi əsasında təşəkkül tapmış 9 oronimik, oykonimik, hidronimik vahidləri qeydə alınmışdır. Oronimlərdə “qotur” sözü, xüsusən də dağ adlarında “dalğavari” anlamını bildirmiş, su obyektlərinin

adlarında isə xəstəlik anlamını ifadə etmişdir. Fikrimizcə, oykonimlər bu komponentli toponimlər oronimik və hidronimik çalar əsasında keçmiş söz tarixi dönmədəki formasını dəyişərək paralellik yaratmışdır. S. Atuniyazov doğru olaraq göstərir ki, “Qoturdağ” oronimi “dağda seyrək bitkinin olmasını” digərlərində “dalğavari yüksəklik”, sular da isə “xəstəlik” mənasını ifadə edir (3,82). Azərbaycanda və digər türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə mövcud olmuş Qotur bulaqlardan müalicə məqsədilə istifadə olunmuşdur. Xəyanətkar ermənilər 1935-ci ildə Qotur kənd adını dəyişərək “Qıtapanı” adlandırmışlar. “Qotur” leksik vahidinə “kənd” kənd coğrafi termini XIV əsrdən qoşularaq işlənməyə başlamışdır. XIX əsrdə Qafqazda türkmənşəli 4 Qoturkənd, 6 Qoturdağ, 11 Qotur-bulaq hidronimi mövcud olmuşdur.

İndiki Ermənistan ərazisində 15 toponimdə paralellik yaradan türkmənşəli Əkərək adları əsasında formalaşmış, tayfa, oronim, hidronim mənşəli yer-yurdların sayı 10-dan çoxdur. “Əkərək sözünün şumer dönməindən üzü bəri türk dillərində qazandığı mənaları mənbələrə istinadən belə qruplaşdırmaq olar: 1) əkər yeri; 2)əkinçi tayfaları; 3) mülk, malikanə; 4) Əkərək kənd adı kimi; 5) Əkərək çay adı kimi; 6) Əkərək təpə adları kimi. Semantik cəhətdən bu cür transformasiyalar tarixin müxtəlif dönmələrində baş vermiş və həmin komponentli toponimlərə türk-xalqları yaşayan əksər bölgələrdə rast gəlmək olur.

Ermənilərin dəyişdirdikləri “Əkərək” adlı yer-yurd adları xəyanətkarlıqdan başqa bir şey deyildir.

Vaxtilə ərəb dilindən azərbaycancaya keçmiş leksik vahidlər əsasında formalaşmış paralel toponimlər də indiki Ermənistan ərazisində xeyli saydadır və tip yer-yurd adlarının əsasını ərəbcədən alınmalar təşkil etsələr də, onlar morfoloji tərkib etibarilə Azərbaycancaya uyğunlaşdırılmış və dini məzmunlu anlayışları özlərində inikas etdirir. Bu baxımdan yanaşdıqda XIX əsrin sonlarına qədər mövcud olmuş Zeyvə toponimi olduqca xarakterikdir. Ərəb mənşəli “Zeyvə, Ənviyyə” sözü əsasında təşəkkül tapmış toponimlərin sayı bu regionda 10-dan çoxdur. Paralel toponimlər silsiləsindən olan Zeyvə oykoniminin etimoloji təhlili ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda və Ermənistanda inqilabdan əvvəl mövcud olmuş və D.D. Paqiranın tərəfindən yazıya alınmış 10 Zeyvə adlı yaşayış məntəqə adlarından yalnız 5-i qalmışdır. Zeyvə ərəb dilindəki sözün Azərbaycan dilinə transkripsiya şəklidir. Bu söz istər ərəb dilində, istərsə də keçdiyi dillərdə islamıyyətlə bağlı olduğundan, demək olar ki, fars dilindəki “xanagah” sözü ilə sinonim dubletlər, variantlar yaratmışdır. Məlumdur ki müəyyən dövrlərdə, xüsusən də Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə imtiyazlı zümrələr içərisində feodallardan sonra ikinci yeri ruhani zümrəsi tuturdu. Bu zümrəyə hər vilayətdə olan şeyxüliaslamlar, vaizlər və nəhayət dərviş malikanələrin-

dəki şeyxlər daxil idi. Bu toponimlərin hər birinin mənası “şeyxlərə, dərvişlərə məxsus məkan” deməkdir.

Paralellik yaradan toponimlərin əksəriyyəti müəyyən region çərçivəsində bir semantik cərgədə diferensiallaşır. Müxtəlif areallarda, yəni Qərbi Azərbaycanın makro və mikro böğələrində eyni və oxşar səciyyəvi cəhətlərə malik olan yaşayış məntəqə adları, su mənbələri, relyef quruluşlu obyektlərin dilin eyni vahidləri ilə bir-birindən xəbərsiz işarələnməsi nəticəsində yaranıb formalaşmışdır.

***İndiki Ermənistanda Azərbaycan mənşəli
paleotoponimlərdə baş vermiş fonetik hadisələrin
lingvistik xüsusiyyətləri.***

Tarixi mənbələrdə indiki Ermənistanda Azərbaycan – türk mənşəli paleotoponimlərin fonetik baxımdan tipoloji təhlili dilçilikdə xüsusi önəm kəsb edən problemlərdən biridir, çünki bütün tədqiqat əsərlərində hər hansı bir paleotoponimik vahidin eyni bir dilin malı olması inkar edilir və türk dillərinə aid olan, minilliklə yol gələn, fonetik dəyişmələrə məruz qalan toponimlər tədqiqatçıları çaşdırdığından, yaxud da həmin xalqın nümayəndələri – araşdırmaçıları qəsdən və bilərəkdən həmin yer-yurd adlarını özününküləşdirməyə cəhd etdiklərinədən yanlış nəticələrə gəlib çıxmışlar. Nəticədə, tarixən, daha doğrusu, antik dövrlərdən yol gələn və türk dillərinin fonetik, leksik, semantik, qrammatik quruluşu əsasında

formalaşmış və təşəkkül tapmış paleotoponimlər ya fars, ya ərəb, ya yunan, ya da erməni dilinə aid edilmişdir. Bu işdə ən çox fitnəkar siyasəti – paleotoponimləri mənəvi soyqırırma məruz qoyan şovinist ermənilər olmuşlar. Azərbaycan mənşəli paleotoponimlərin tərkibində tarixən baş vermiş fonetik hadisələri nəzərə almadan onları fonetik cəhətdən erməniləşdirməyə çalışmışlar ki, burada həmin paleotoponimlərdə baş vermiş sait, samit keçidlərinin türk dillərinə məxsus özəl xüsusiyyətlərindən danışılır.

Antik dövrlərdən Azərbaycan mənşəli paleotoponimlər mənbələrdə həm yazılı dil normalarına, həm də şifahi ədəbi dil qaydalarına uyğunlaşdırıldığından onlarda spesifik fonetik hadisələr müşahidə edilir. Paleotoponimlərin fonetik tərkibinin tədqiqi dəqiqlik tələb edir. Belə ki, ən qədim türkmənşəli toponimlərin əksəriyyəti yunan, roma, ərəb, fars, türk mənbələrində yazıya alındığından həmin dillərin transkripsiyasına uyğunlaşdırıldığından bəziləri tanınmaz şəkil almışlar. Türk-Azərbaycan dilinə məxsus paleotoponimlərə aid mənbələr, yazıya alınmış yer-yurd adları vaxtilə yadelli işğalçılar tərəfindən, daha çox ərəblər tərəfindən yandırıldığından, biz onların ən qədim formalarını daha çox yunan səyyahlarının sənədləri əsasında müəyyənləşdirməyə çalışırıq ki, bunlara da həmin dilin transkripsiyası öz möhürünü qoymuşdur. Aydın məsələdir ki, tarixi dövrlərdə təşəkkül tapmış paleotoponimlərə yad dilin təsiri artdıqca həmin xüsusi adların fonetik tərkibini və qrammatik quruluşunu korla-

yır, onu ağırlaşdırır, tanınmaz şəkklə salır. Buna görə də belə ağırlaşmalar tanınmaz şəkklə salınmış paleotoponimlərin fonetik tərkibi, etimoloji cəhətləri araşdırılarkən ana dilinin daxili qanunauyğunluqları, tələb və xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan onomastikasının paleotoponimik vahidlərin yaranması, təşəkkülü, fonetik dəyişikliyə məruz qalması bir problem kimi dilçilikdə fundamental tədqiqini gözləyən qlobal məsələ olduğundan indiki Ermənistan ərazisində onların fonetik tərkibinin öyrənilməsini vacib hesab edirik, çünki ən qədim dövrlər ərzində ərəb-fars, yunan, son iki əsrdə rus, erməni dillərinin təsirinə məruz qalmış belə toponimlərin tədqiqi məsələsinin aktuallığını kifayət qədər şərtləndirir. Faktlara müraciət edək. Məlumdur ki, İndiki Ermənistan ərazisində təkrarlanan 5 Abaran adlı oykonimik vahid qeydə alınmış və onların etimoloji təhlilinə də diqqət yetirilmişdir. Abar etnonimi türkmənşəli olmaq etibarilə eramızdan əvvəl II-III əsrlərdə formalaşmış və “kök+kök” modeli əsasında təşəkkül tapmışdır. Abar tayfasının adı müəyyən hadisələrlə əlaqədar olaraq yazılı mənbələrdə çəkilmişdir. Belə ki, V əsr müəllifi Prisk Paniyski 463-cü ildə abarların Cənubi – Şərqi Avropa çöllərində hunların tərkibində yaşadığını göstərmişdir (40,35). Mənbələrdə o da qeyd edilir ki, 555-ci ildə Qərbi Türk Xaqanlığının sərkərdəsi İstəmi Dərbənd keçidi ilə Arrana (Azərbaycana) gəldikdə burada albanlarla toqquşmuşdur (54,83). X əsrdə xəzərlərin tərkibində abar etnosları da mövcud idi. Fikrimizcə,

ab+ar modeli əsasında formalaşmış bu etnonimin birinci komponentindən “ab” sözü qədim türk dillərində arxaikləşərək “şərq” coğrafi cəhət anlamını ifadə edir. “Ab” sözünün fonetik tərkibində dialektlərin parçalanması ilə bağlı olaraq b-v samit əvəzlənməsi də baş vermişdir ki, bu da Azərbaycan, o sıradan qədim və çağdaş türkcələrdə qanunauyğun fonetik hadisələrdəndir. Bizim nəzərimizcə, etnonimin birinci komponentində “av” fonetik tərkibi “ab” variantı ilə müqayisədə daha qədimdir və belə olduğu halda, sözdə “v-b” samit əvəzlənməsinin ilkin olduğu qənaətinə gələ bilərik. “Av” sözü türkcələrə latın dilindən keçmişdir ki, etimoloji lüğətlərdə Avstraliya toponiminin birinci komponentində olan “av” sözü “şərq” mənasında izah olunur (18,29). Paleotoponimin ikinci komponentindəki “ar” sözü qədim türklərdə, şumercədə işlənən “er” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir və çağdaş anlamda “yer” mənasını ifadə edir. Həqiqətən də abarlar // avarlar ta qədim dövrlərdən dünyanın şərq hissələrində yaşamağı sevmişlər və belə güman etmək olar ki, həmin etnonimin mənası “şərqdə yaşayan əhali, kütlə” deməkdir və həmin toponim iki coğrafi termin əsasında yaradılmışdır. Reallıq bir də ondan ibarətdir ki, ya təsadüf, ya da zərurət nəticəsində Avropanın şərqində Kuban çöllərinin şərqində, Anadolunun şərqində yaşayan avarlar bu coğrafi cəhəti daha üstün tutsunlar. V əsr erməni tarixçisi Abaran toponimini “Oberan” şəklində yazıya almış, onları eramızın II-III əsrlərində Kür sahilində yaşa-

masını qeyd etmişdir ki, həmin dövrdə Azərbaycanın adı Arran adı ilə tanınırdı (61,97). Ermənilərin Abaran // Avaran türkmənşəli yer-yurd adlarının Aparın//Aparan fonetikasını ilə verilmələri və saray mənasını ifadə etmələri qondarma uydurma etimologiyadan başqa bir şey deyildir (9,97).

XIX əsrin sonlarına kimi indiki Ermənistanın Zəngəzur qəzasının Sisian rayonu ərazisində türkmənşəli Ağadi yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Ermənistanda ən qədim türkmənşəli paleotoponimlərdən sayılan bu yer adı eradan əvvəl Urartu mənbələrində Aktuaki kimi çəkilmişdir. D.D.Paqirevin əsərində Aqudi toponimlərinin Kiçik Qafqazda yayılma arealları və fonetik tərkibi aşağıdakı kimi verilmişdir: XIX əsrdə Qars əyalətinin Oltin dairəsində Aqatkom (kənd və yaylaq adı) (69,6), Kutaisi quberniyasının Zuqdadi qəzasında Axuti (kənd adı) (69,24), Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Akutqaya (dağ adı) (69,10), Naxçıvan qəzasında Aquit-ir (kənd adı) (69,6), Azərbaycanda Quba qəzasında Oqudi (qışlaq adı) (69,122) toponimləri ilə mənşəcə eynidir. Azərbaycanda Şəki rayonunda Öhüt oykonimi də, şübhəsiz ki, Ağut paleotoponiminin fonetik dəyişikliyə uğramış forması ola bilər. Bu toponimik adların strukturundan da aydın şəkildə görsənir ki, tarixən türklər Kiçik Qafqazın bir çox ərazilərində yaşamış və yer-yurd adlarında yerli əhalinin dialekt xüsusiyyətinə uyğun olaraq ğ-k; q-x; x-k samit əvəzlənmələri və “a-o” sait əvəzlənməsi fonetik

hadisələri baş vermişdir. 1918-ci ildə azərbaycanlı əhali ermənilər tərəfindən qovulduqdan sonra onlar kəndin adını Akutaini şəklində işlətməmiş, yəni adın morfoloji hissəsində dəyişiklik edərək işlətməmişlər ki, -ini şəkilçisi türk dillərində ikikomponentli olub “-in” mənsubluq bildirən funksiya daşıyır. Həmin şəkilçiyə qoşulan “i” hissəciyi də tarixən fars dilinə türkcədən keçərək aidlik bildirmişdir. Akuri paleotoponimində “k-q” samit əvəzlənməsi türk dillərinin ən qədim çağlarına gedib çıxır. Kitabı – Dədə Qorqud dastanlarının dilində qədim Akuri kənd adı Arquri kimidir: Arquri yatan ala tağ. Bu kənd adı ən qədim formasını Dərələyəz mahalında bir yaşayış məntəqəsi adında qoruyub saxlaya bilmişdir. Dərələyəzin bəzi kənd şivələrində Aquri toponimi Axura şəklində də deyilir. XVII əsrin əvvəllərinə kimi yazılı mənbələrdə kəndin adı Arqaruri kimi yazılmışdır (75,53). Arquri toponimi türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə Arkuri, Arxuri, Arğuri fonetik tərkibi ilə də işlənir ki, belə səs əvəzlənmələri sözün semantikasına da təsirsiz ötüşmür. Belə ki, ümumilikdə bu fonetik tərkibdə işlənən toponimlər “dağlar arasında yerləşən vadidə salınmış yaşayış məntəqəsi” və yaxud da “dərələrə şaxələnmiş dağ” mənası ifadə edir(9,117).

İndiki Ermənistanda türkmənşəli olmaq etibarilə 5 Alagöz adlı toponim mövcud olmuşdur və həmin toponimlərdə Azərbaycan türk dillərinin fonetikasına uyğun olaraq səs əvəzlənmələri baş vermişdir. Belə ki, əslində

adın, toponimin ən qədim forması “ala” və “kəz//gəz” komponentlərindən ibarət olub, tayfa adını bildirir. “Ala” və “kəz//gəz” komponentləri türk xalqları yaşayan ərazilərdə oronimik, oykonomik, hidronimik adların formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Türk-Azərbaycan dilinin tarixi təkamülü nəticəsində ala sözündə əsaslı fonetik hadisələr baş verməyə də “kəz//gəz” sözlərində “k-g” əvəzlənmələri özünü göstərmişdir, hətta bəzi toponimlərdə “kəz//gəz” komponentləri “qəz-qız-gəz” fonetika ilə də çıxış edir. Toponimin sait səs tərkibində də “a-ə”, “a-ö”, “ə-ö”, “ö-ı” spesifik fonetik hadisələr dialekt və şivə xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq baş vermişdir. Ermənistan ərazisində paralel, yaxud da təkrarlanan paleotoponimik sistemdən olan Alagöz yer-yurd adlarının areallarına Azərbaycanın Qax rayonunda Alaözən kənd adında, Naxçıvanda Alaqız dağ adında, Laçın rayonunda Maqqız dağ adında, Şamaxı rayonunda Kəlgəz oronimində rast gəlik ki, bu toponimlərin ikinci komponentindəki sözlər “g-k, q-ğ” samit əvəzlənmələrinin təzahürü nəticəsində baş vermişdir.

XX əsrin ortalarına kimi Ermənistanda mövcud olmuş kəndlərdən biri Qerqer adlanırdı. Erməni mənbələrində yaşayış məntəqəsinin adı ermənicə Qırqor, Kıyerqir, Kyurqir kimi qeyd edilərək tanınmaz şəkllə, formaya salınmışdır. K.F.Qan yazır ki, Qerqer guya erməni sözüdür və o kar sözünün təkrar üsulu əsasında təşəkkül taparaq “Karkar” sözünün qoşalaşmasından

yanarmışdır (58,36). Fikrimizcə, tədqiqatçı toponimi izah edərək onun formasına aldanmışdır. Əslində, Qerqer toponimi türkmənşəli Herher, Xerxer, Qarqar, Kərgər toponimlərinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Toponimdə tarixən türk dillərinin dialekt arealında özünü göstərən q-x; q-h; q-k; q-g samit əvəzlənmələrinin nəticəsi olaraq toponimin müxtəlif ərazilərdəki paralelləri bu formanı almışdır. Tədqiqatçılar birmənalı şəkildə elmi mənbələrə istinadən Qerqer toponimini Strabonun qeydə aldığı Qarqar etnonimi əsasında formalaşdığını göstərirlər (9, 108; 18, 201 və s.). Qarqarların Qafqaza köçürülməsi makedoniyalı İskəndərin dövrünə təsadüf edir (31,32). Qerqerlərin // Qarqarların// Xarxarların// Kərgərlərin // Herherlərin ən qədim türk tayfaları olmasını ilk dəfə Q.Qeybullayev əsaslı faktlarla sübuta yetirmişdir (37, 78-83). R.Yuzbaşev göstərir ki, *“Miladdan 1200 il əvvələ aid Assoriyananın mixi yazılarında qədim Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlardan biri Qerqerlər // Qarqarlar// Xarxarlar// Ğırğırlar olmuşdur”* (52,33). Ümumiyyətlə, ən qədim dövrlərdən bu türkmənşəli etnonimin tərkibində baş vermiş sait-samit keçidlərini ardıcılıqla aşağıdakı kimi sıralamaq fikrimizcə doğru olardı: Qerğər→Qarqar (e-a sait əvəzlənməsi) → Qarqar → Xarxar (q-x samit əvəzlənməsi) → Xarxar → Ğarğar (x-ğ samit keçidi) → Ğarğar → Herher (ğ-h samit keçidi). Türkmənşəli Qarqar tayfaları Azərbaycan, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinə bizim eramın əvvəlində gəlmişlər (7,179).

Azərbaycanda, o sıradan indiki Ermənistan ərazisində peçeneqlərin geyərçi tayfasının adı ilə bağlı çoxlu sayda yer-yurd adlarına rast gəlmək olur. Çağdaş dövrdə əksər etnotoponimlərdə “Göyərçin” şəklində işlənən yer-yurd adlarının qədim forması “Güyerçi” etnonimidir. Müasir tədqiqatçılardan belə aydın olur ki, Güyerçi tayfaları yeni eranın əvvəllərində cənubi-şərqi Avropadan peçeneqlərin tərkibində Azərbaycana gəlmiş və xeyli sayda etnonimlərdə adlarını əbədləşdirmişlər. Müxtəlif tarixi dövrlərdə qədim Güyerçi etnonimində u-ö; ə-e sait əvəzlənmələri və “n” samitinin artımı hadisəsi baş vermiş, qədim söz (göyərçi) Göyərçin şəklini almışdır. Hazırda Karvansara ərazi inzibati vahidliyinə daxil olan Göyərçin türkmənşəli yaşayış məntəqəsinin fonetik tərkibcə daha da qəlizləşdirərək Georquçin, Giyeravçin, Georqarçinli, Georqarçin formalarında qeyd edilir (39,30).

İndiki Ermənistan ərazisində güclü fonetik dəyişikliyə məruz qalan etnotoponimlərə Ələyəz və Ələgəz yaşayış məntəqə adlarını da nümunə göstərmək olar. Belə ki, etnotoponimlərin fonetik cildində güclü səs əvəzlənməsi hadisələri özünü göstərir. Toponimin çağdaş formasını götürüb tarixin qaranlıq səhifələrinə vardırıqca çox şeylər açılmış olur. Əksər tədqiqatlarda çağdaş Ələyəz toponiminin qədim forması Alagöz kimi xarakterizə olunur. S.Sadıqova yazır ki, *“adın ikinci komponenti olan “ala” sözü türk dillərində “böyük, ulu” mənalarında işlənir. Sözü ikinci komponenti isə “gəz//qəz// -*

yəz//kəz//xəz//ğuz//uz//az//as” fonetik variantlarında işlənən tayfa adıdır. Deməli, Ələyəz etnotoponimi Alagöz, Alağuş, Ələyəz, Ələqüz, Ələoğuz variantlarında işlənmiş və “böyük kazlar, böyük xəzlər, böyük quşlar, böyük azlar...” mənasını bildirmişdir” (47, 20-21). Qədim Ərgər etnotoponimində baş vermiş fonetik hadisələrin miqyası fikrimizcə, Ələyəz yer adının ikinci komponentində olduğu kimidir. ən qədim dövrlərdən üzü bəri Ələyəz və Ərgəz etnotoponimlərin birinci və ikinci komponentlərində səs keçidlərini ardıcılıqla belə sistemləşdirmək olar: a→ə Alagöz//Ələyəz//Əlgəz; as//az (s-z); uz-quz (q səsinin artımı); ğuz-xəz-kaz (ğ-x-k samit keçidləri); gəz//yəz (g-y). Bütün bu silsiləvari səs keçidləri tarixin müəyyən dövrlərində baş vermişdir.

İndiki Ermənistanda Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk (paleoazərbaycan) fonetik hadisələri ilə də zəngindir və fonetik hadisələrin əksər tiplərinə bu regionda rast gəlmək olur. Belə fonetik hadisələrə məruz qalmış toponimik vahidlərin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilərək tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

***İndiki Ermənistan ərazisindəki paleotoponimlərin
Mahmud Kaşğari “Divan”ında izləri.***

XI əsrdə Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı 24 Oğuz tayfasının hamısının adı ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində tarixən xeyli toponimlər olmuşdur ki, bu da ərazinin qədim Oğuz yurdu olduğunu aydın şəkildə xarakterizə edir. Bu qədim Oğuz yurdunda eramızın IV əsrindən yaşamağa başlayan türk tayfalarından biri Kəngərlər olmuşdur. Peçeneq etnoslarının törəmələrindən olan Kəngərlər “Divan”da etnoantroponim kimi qeydə alınmış, qıpçaq şəxs adı kimi göstərilmişdir (32,379), yəni qıpçaqlarda oğul övladlarından birinin adı Kanğlı olmuşdur. Ən azından 4-5 min il yol gələn gələn kanqar etnonimi Kaşğari dönəmində antroponimə transformasiya olunmuş və hazırda etnos adının şəxs adına çevrilməsi ənənəsi türkdilli xalqlarda davam etməkdədir. “Divan” da qıpçaq şəxs adı kimi təqdim edilən Kanğlı antroponimi Kanğlı etnonimindən törəmişdir. Çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, müasir türk xalqlarının bir çoxunun, o cümlədən azərbaycanlıların etnogenezisində iştirak edən qədim etnoslardan biri kimi kəngərlilərin adı mənbələrdə rəngarəng fonetik tərkiblərdə yazıya alınmışdır. Qədim şumerlərdə “Kanqar” adlı əfsanə mövcud olmuşdur. Kanqar etnonimi Çin mənbələrində Kanqkin, ilkin orta əsr Suriya mənbələrində kanqar, qədim türk yazılı abidələrində Kengeres, “Oğuznamə”də “kanqa”, Rəşidəddində

“Kanqaras”, qədim rus salnamələrində peçeneqlərin ulu əcdadları kimi Kanqar, bəzən Kanqlı kimi qeyd edilmişdir (30, 63). A.Qasimovun nəzərinə, kanqar // kenqeres sözlərinin kökündə dayanan kanq // kenq sözü hun // gun // qun // xun sözü ilə bağlı olub “gün” deməkdir. Buna görə də biz qədim və orta əsr mənbələrinə əsaslanaraq bu sözün müxtəlif fonetik tərkiblərdə işləndiyini göstərməklə onu kanq // kanqar // kanqeres // kanqlı şəklində türk mənşəli etnonim və ya etnotoponim kimi qəbul edirik (34, 89-91). Qədim türk tayfalarından olan kəngərlər əsasən Ağsu vadisində, indiki Ermənistanın Gürcüstanla sərhədlərində yaşamışlar. Gəngərli tayfasının adı Ağbaba mahalındakı Gəngər dağının adında özünü qoruyub saxlamışdır (7, 21). Bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq minik arabasını kanqar türkləri kəşf etmiş və ata qoşaraq ikitəkərli və dördtekərli bu minik vasitəsilə dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişlər. Eradan əvvəl III əsrdə qədim türklər arabanı düzəldərkən iş prosesində kanqa-kanqa deyə səs çıxarmış, mahnı oxuyarmışlar. Bu səbəbə görə arabanın adı “kanqa” adlandırılıb, tayfanın adı kanqar kimi çağrılıb. Deməli, kanqar sözünün, yaxud da tayfa adının hun // kun sözlərindən törəməsi fikri özünü doğrultmur. Müsir rus dilində konka // konki fonetikasına ilə söz işlənir ki, həmin söz rus dilinə türklərdən keçmişdir. İndiki Ermənistan ərazisində qədim türk tayfalarından peçeneqlər də yaşamışlar, həmin tayfalar da qədim hunlardan törəmişlər. Kaşğarişünas R.Əskərin qeydlərindən

aydın olur ki, peçənəklər orta əsrlərdə Cim (Emba) ilə Yuyuk (Ural) çayları arasında yaşayırdılar. Onların bir qolu isə Qara dənizin şimalındakı torpaqlara hakim idi. Peçeneqlər X əsrdə dəfələrlə ruslarla savaşımlar. 972-ci ildə peçeneq başbuğu Kürə Kiyev knyazı Svyatoslavı məğlub edərək öldürülmüşdür. 1036-cı ildə ruslar onlara qalib gəlmiş, peçeneqlər Aşağı Dunay sahillərinə enmişlər. 1048-ci ildən sonra onların bəzi layları Bizans ordusunda xidmət etmiş, Anadoluya yerləşmişlər. 1050-ci ildən etibarən peçeneqlər bütün Balkarları və Trakyanı tutmuş, bu üzdən 1081-91-ci illərdə Bizansla savaşımlar. 1091-ci ildə Bizansın müttəfiqi olan qıpçaqlar (kumanlar) peçenqləri Meriç çayı sahilində darmadağın etmiş və onlar bir daha özlərinə gələ bilməmişlər (32, 748). Peçeneqlər eramın əvvəllərində həm hunların, həm də kəngərlərin tərkibində Azərbaycana gəlmiş, onların bir qismi kəngərlərin tərkibində indiki Ermənistanın Sisyan rayonunun ərazisində məskunlaşmışlar. Mahmud Kaşğari peçenek // beçənək fonetik variantlarında qeydə alaraq onların Rum ölkəsinin yaxınlığında oturan türklərin bir bölüyü kimi göstərmişdir (32, 488). Etnonimlərin etimoloji izahında Mahmud Kaşğarinin “Divan”ı xüsusi önəm daşıyır, çünki müəllif bu qədim tayfa adlarına özünün realist münasibətini bildirməyi məharətlə bacarmışdır. Böyük ensiklopedik biliyə malik Mahmud Kaşğarinin əsərində adını çəkdiyi türk boylarından biri də qıpçaqlardır. Lügətçi bu tayfa adını 2-ci sırada vermişdir və onun etimoloji

arayışlarından aydın olur ki, qıpçaqlar Bizans – Rum ölkəsinə yaxın bir ərazidə məskunlaşmışlar. Lüğətin digər bir yerində Qıpçaq türklərinin Kaşğar ətrafında yaşadıkları göstərilir. Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində müxtəlif ərazilərdə 4 Qıpçaq toponimi qeydə alınmışdır. Həmin toponimlərin izahında müəyyənləşdirilmişdir ki, Qıpçaq İrəvan əyalətinin Sırakel nahiyyəsində kənd adı olmuşdur, XVII əsrin əvvəllərində adı çəkilir. Şirak əyalətində Qıpçaq monastırı da 895-ci ildə tikilmişdi. Kilsə şübhəsiz, qədim türkmənşəli Qıpçaq tayfasının adını əks etdirir. 1878-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1996-cı ildə kənd ermənicə Haric adlandırılmışdır. Qıpçaqların Cənubi Qafqazda məskunlaşması müxtəlif dövrlərə aiddir. İlk dəfə onlar eranın əvvəllərində Cənubi Qafqaza gəlmiş, indiki Ermənistanda bir sıra toponimlərdə öz izlərini əbədiləşdirmişlər (9, 208). Qıpçaq türk – Azərbaycan mənşəli etnonimini “sərt, amansız, bədbəxt, uğursuz, möhkəm” anlamlarında etimologiləşdirən Roza Eyvazova onu da qeyd edir ki, bu ad nəinki Mərkəzi və Orta Asiyada, hətta Şərqi Avropada türk xalqları arasında özünü göstərir. Qıpçaqlar türk dilləri arasında ən böyük etnik türk qruplarından birini təşkil edir. Qıpçaq etnoniminə hələ yeni eradan əvvəl I minillikdə Mərkəzi Asiya tarixi salnamələrində rast gəlinir (17, 73). Qeyd etməliyik ki, Qıpçaq etnonimi hazırda Qax rayonunda həm kənd adı, həm də çay adı kimi qorunub saxlanılır.

“Divan”da oğuz boylarından 21-cisi çəpni etnonimidir və bu tayfa üç oğuz nəslindən ibarət olmuş, damğası Ağ sunqur quşu olmuşdur. Çəpnilər xarakter cəhətdən düşüncəylə, qətiyyətlə, inadkarlıqla mübarizə aparan bir türk-oğuz tayfaları idilər. (46, 66). İndiki Ermənistanda Çəpni adlı 2 yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur: *“Zəngəzurun Qafan rayonundakı kənd öz adını orta əsrlərdə Anadoluda Ulu Yörük tayfa ittifaqının bir qolu Çəpni etnonimindən almışdır. XVI əsrdə Qızılbaşların çəpni tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır, məənşəcə Səlcuq oğuzlarının çəbni (çəpni) tayfalarının adını əks etdirir. 1828-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi erməni idi. Türkiyədə Çəpni kənd adı ilə eynidir”* (9, 421).

Mahmud Kaşğarının qeydə aldığı səlcuq-oğuz tayfalarının birinin adı xalaclardır. Bu tayfa adı Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisində “xələclər yurdu” sintaktik üsulla yaranmış etnonimdə qalmışdır. H.Mirzəyev yazır ki, *“xalaclar yurdu – Dərələyəzin Qovuşuq kəndi ərazisindədir. Soğanlı yaylağında olan bu yurd adı qədim türk tayfalarından birinin adından götürülmüşdür. Məlum olduğu kimi Azərbaycan ərazisində Xələc//Xalac tayfasının adını daşıyan kənd, dağ, dərə, qala, yol adları çoxdur. Salyanda Xalac kəndi, Şərurda Xalac kəndi, Qubadlıda Xələc dağı, Ucarda Xələc kəndi, Şamaxıda Xələc dağı buna çoxlu sübutdur”* (42,176). R.Eyvazova göstərir ki, *“Xalac toponimi Rusiya ərazisində türk xaqla-*

rının yaşadıqları ərazilərdə “qalaç”, “kalaç” fonetikasi ilə işlənmişdir. “Kalaç” etnonimi Rusiyanın Voronej, Volqoqrad və Omsk vilayətlərində mövcuddur” (16,174).

1778-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin sürməli nahiyəsində Kayalı adlı yaşayış məntəqəsi qeydə alınmış və onların səlcuq oğuzlarının bir boyu olması göstərilmişdir. Türkiyə ərazisində kayı tayfasının adı ilə bağlı 100-dən çox yaşayış məntəqəsi vardır. “Divan”da adı bir neçə dəfə çəkilən “Kayı” boyu haqqında əlavə məlumat verilmir, ancaq bu boyu mənsub bir kölənin qaçırıldığı barədə şeir mətnindən anlaşılr ki, kayılar türk deyil, monqol mənşəlidirlər. Fuad Köprülü Kayların monqol mənşəli olduqlarını, sonralar türkləşdiklərini göstərir. Kayı boyu Kaşğarının xəritəsində Yamay çayının qərbində, comulların şimalında əks olunur (32,247). Kayalı etnotoponimi Kayı//Qayı//Kayılı//Qayıllı tayfa adının fonetik dəyişikliyə uğramış formalarıdır. Kaşğari və Rəşidəddin XI əsrdə qayıların Oğuz tayfalarının sağ və sol qollara bölündüyünü göstərmişdir (32,202; 46,132). Qayı//Kayı fonetik tərkibli etnotoponimlər Qafqaz arealında geniş şəkildə yayıldığından bəzən coğrafi termin olan qaya//kaya komponentli orotoponimlərlə qarışıq salınır, nəticədə yanlış elmi fikirlərin əldə olunmasına gətirib çıxarır. 1778-ci ilə aid mənbədə indiki Ermənistan ərazisində “Oğuztaş” etnotoponimi mövcud olmuşdur (49,352). Oğuz toponimi qədim türk tayfa birliyinin adı ilə bağlıdır. Kaşğari oğuzların 22, Rəşidəddin isə 24 boydan

ibarət olmasını göstərmişlər. Qədim oğuz nəslindən olan bu tayfanın izlərinə Qərbi Azərbaycan coğrafiyasının bütün hüdudlarında rast gəlmək olur. Oğuz tayfaları bozok və üçok adı ilə iki böyük qrupa bölünürdü. IX əsrin sonu və X əsrin əvvəllərində oğuzların əsas hissəsi Sırdəryanın aşağı və orta axarı, eləcə də Esuba ilə Ural çayları arasındakı bozqırlarda-Şimalda Volqaya, hətta Dona qədər, Cənubda Manqışlağa, qərbdə isə Xəzər dənizinə qədər geniş ərazidə yaşayırdılar. Onun paytaxt şəhəri Yengigənd idi. Oğuzların Cənd, Şabran, Sütkənd, Atlıq, Ordu və Rulac adlı şəhərləri də olmuşdur. Oğuzların kütləvi şəkildə islam dinini qəbul etməsi X əsrə təsadüf edir. Onlar tarixin müxtəlif dövrlərində dünyanın əksər bölgələrinə səpələnmişlər. Rus salnamələrində nə, bont, türk adlarının bu etnik qruplara peçeneqlər, xəzərlər, Volqaboyu bolqarlar X əsrin axırlarında döyüşən Kiyev knyazlarının müttəfiqləri sırasında rast gəlinir. Oğuzların Azərbaycan ərazisində məskunlaşmaları eradan əvvəlki minilliklərə təsadüf edir. *“Oğuzlar türklərin, türkmənlərin, qaqauzların, qaraqalpaqların və s. etnosların təşəkkül və etnogenezisində çox mühüm rol oynamışlar”* (5,393).

“Divan”da qədim türk boyları, etnosları haqqında məlumatların araşdırılması, onların yayılma aerallarının, məkanlarının, coğrafiyasının dəqiqləşdirilməsi türk xaqplarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının əski və zəngin mədəni irsinin bir sıra problemlərinin həlli üçün güzgü

tutur, xüsusi önəm daşıyır, “elm” pərdəsi arxasında gizlənən erməni şovinistlərinin, 200 ildən çoxdur ki, türk-Azərbaycan etnotoponimlərinə mənəvi soyqırım siyasəti yeridən vandal, barbar xislətli topluma tutarlı cavab verir, lüğətdə əksini tapmış etnonimlərin, həm də onların vasi-təsilə əmələ gəlmiş yer-yurd adlarının tarixi – müqayisəli üsulların köməyi ilə araşdırılması fonetik, morfoloji, sintaktik resurslarının tədqiq edilməsi xalqımızın etno-siyasi və kulturoloji mədəniyyətinin ən önəmli cəhətlərini ortaya çıxarır.

***Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlər sistemində
“göy” komponenti coğrafi adların poledialektal
müstəvidə linqvistik təhlili***

İndiki Ermənistanın türk-Azərbaycan toponimləri sistemində “göy” komponentli coğrafi adlar silsilə təşkil edir. Bu tipdən olan coğrafi adların fonetik tərkibinin poledialekt kontekstdə Azərbaycan onomalogiyasında hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsinə diqqət yetirilməmişdir. “Göy” komponentli yer-yurd adlarının fonetik tərkibində diqqətlə nəzər yetirəndə görürük ki, bu tipdən olan paleotoponimlərdə *k-g-y* samit əvəzlənməsi, yaxud da səs uyğunluqları qədim dövrə türk dillərinin – dialekt parçalanmasının müxtəlif dövrlərinə düşür. Qədim tarixdən belə aydın olur ki, Hun imperiyası dağıldıqdan sonra dünyada ən böyük imperiyalaradan biri

(həm də güclü) Göytürk imperiyası olmuşdur. Göytürk imperiyasının yazıları da olmuş, onu Orxon yazıları kimi dünya tanıyır. Göytürk mürəkkəb struktura malik etno-toponimlərdə “göy” sözü “tanrı” anlamında işlənmişdir. Ötükən Yəni “tanrı türkləri”, “ulu türklər”, “yüksək türk” deməkdir. VI əsrdən etibarən qədim şəhəri Göytürklərin paytaxtı olmuşdur. Azərbaycan dilinin dialekt arealında “göy” sözü həm “od”, həm “xəsis”, həm də “kürəkən” mənasında işlənir. Mifoloji anlamda “od” mənası “günəşə, ulduza, ildırıma” işarədir. “Xəsis” mənasında da məcazi anlamda “yandırmaq” anlamı vardır, çünki xəsis adam bir şeyi başqasına verdikdə sanki od tutub yanır. Yəni hər iki “göy” sözündə semantik çalar bir-birindən uzaqlaşmamışdır.

Çağdaş “göy” sözü Mahmud Kaşğarinin “Divan”ında “kök” fonetik tərkibində verilmiş və 5 mənası göstərilmişdir: 1) *kök=göy, hava, səma*; 2) *kök=göy rəngi, göy rəng, lacivərd*; 3) *kök=şəhərin dörd yanını saran yaşıl bölgə*; 4) *kök=yəhər bağı*; 5) *kök=kök, əsil. Rəng mənasında “kök” sözü sifətin çoxaltma dərəcəsində oğuzcada “kömgöy; qıpçaqçada “kopgöy” fonetik variantları ilə çıxış etmişdir*” (33, 323). Kaşğari dönməindən təxminən 500 il əvvəl “göy” sözü “hava, səma, göy qurşağı” anlamında “gök” fonetikasi ilə (g-k samit uyğunluğu) işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində “göy” komponentli sözlər xeyli saydadır. Göyçə (alça növü), göyçək (ümumi söz kimi “gözəl”, qız adlarına

verilən onim), göydəmir (bərkimiş, möhkəm dəmir anlamında, oğlanlara verilən ad), göyəm (dialekt və şivələrdə gavalı, göyalı fonetik tərkibində çıxış edərək “göy meyvə” mənasını bildirir), göyərti (göy, yaxud da şivə areallarında yaşıl yeməli bitkilər), göynəmək (feil kimi yanmaq anlamında), göyalı (kişi şəxs adı kimi, “möhkəm Əli, dəyanətli Alı//Əli”) və s. Poleodialektal aspektdə belə ümumi sözlərin ən qədim fonetik tərkibində gedən prosesləri konseptual şəkildə, yaxud da türkcələrdə müqayisə etməklə müəyyən formalarını aşkar etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində “göy” (kürekən mənasında) sözü adaxlı qız mənasında “güvəy”, adaxlı oğlan anlamında isə “güvəyi” deyiblər. Göyərti leksik vahidi türkcələrin dialekt areallarında “çöyərti” (g-ç səs uyğunluğu) fonetik tərkibində çıxış etmişdir. Göyçək leksik vahidi Tuva dilində “kürek” formasında işlənir və “gözəl” mənasını bildirir. “Səma, hava” anlamında Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus “göy” sözü Türkiyə, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur, qaqauz dillərində kök // gök (k-g samit uyğunluğu) formalarında işlənməklə bərabər, bütün türkcələrdə eyni mənada çıxış edir (78, 278). Azərbaycan dilində rəng mənasındakı “göy” sözü çağdaş türkcələrdə yenə də yuxarıda göstərdiyimiz qəlib üzərində qurulmuşdur, yəni göy (Azərbaycan), gök (türk, başqırd, özbək, qazax, türkmən, qaqauz və s.). Belə fonetik formalar göstərir ki, Azərbaycan dilində digər türkcələrdən fərqli olaraq “g”-

laşma hadisəsi güclü şəkildə olmuşdur. Azərbaycan dilində, yaxud şivələrində “kal, yetişməmiş” mənasında işlənən “göy” sözü “k-y” samit uyğunluğuna görə dilimizi digər qohum türkcələrdən fərqləndirir. “Göy” komponentli Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş toponimlərin demək olar ki, əksəriyyəti mürəkkəb struktura, az bir qismi isə sadə və düzəltmə quruluşa malik coğrafi adlardır. Mürəkkəb quruluşa malik Dərələyəz ərazisində mövcud olmuş Göyabbas oykoniminin birinci komponentindəki “göy” sözündə *k-g* samit uyğunluğu baş vermişdir. Bu tip samit əvəzlənməsi yalnız Türkiyə türkcəsində çağdaş Azərbaycan dilində çıxış edən “köy” apelyativində özünü göstərir. Vaxtilə “Göyalbaş kəndinin sakinləri Türkiyədən bu əraziyə köçüb gəldikləri və məskunlaşdıqları üçün özləri ilə bərabər türk dilinə məxsus “köy” komponenti toponimləri də gətirmişlər. Maraqlı cəhət budur ki, “köy” coğrafi termini hazırda yalnız Türkiyə türkcəsində işlənir. Azərbaycan dilində bu coğrafi terminin yerində “kənd” coğrafi nomenindən istifadə olunur. Türkiyə türkcəsində “köy”, Azərbaycan dilində “kənd” coğrafi nomeni ilə təşəkkül tapıb formalaşmış yer-yurd adları başqırd, qırğız və qazax türkcələrində avıl // avıl // oyıl, özbək, türkmən, uyğur, tatar dillərində “keştuk // kışlak” (qış yurdu) coğrafi terminləri ilə ifadə olunur (78, 510). Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri içərisində “aul” və “qışlaq” coğrafi nomenləri ilə çıxış edən yer-yurd adlarında

kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil edir. İzahlı toponimik lüğətlərdə Göyabbas oykonimi “Köy Abbas, yəni Abbasın köyü, Abbasın nəsləi tərəfindən salınan kənd” anlamında etimolojişdirilmişdir (9, 319). Qərbi Azərbaycanın İcevan rayonu ərazisində 1950-ci ilə qədər türkmənşəli Kuyərçi // Guyərçi // Quyerçi (k-y-q samit uyğunluğu) Göyərçinli yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Göyərçinli yaşayış məntəqəsinin adı dialekt və şivələrin təsiri nəticəsində, o sıradan türk dillərinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq Kuyərçi // Guyərçi fonetik variantlarına transformasiya, integrasiya olunmuşdur. Mənbələrdə qeyd edilir ki, eramın əvvəllərində hunların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmiş peçeneqlərin içərisində Küyerçi tayfası da olmuşdur, lakin sonralar dialekt və şivə areallarında bu etnonim tanış göyərçin quşunun adı ilə qarışdırılmış və toponimlərdə öz əksini tapmışdır (9, 320). İndiki Ermənistan, Azərbaycanın, Qafqazın toponimlər sisteminə “göyərçin” sözü ilə əksini tapmış toponimlər çoxdur. Bəzi tədqiqat əsərlərində “göyərçin” sözü ilə formalaşmış yer-yurd adlarını yeri gəldi-gəlmədi “kureyçi” etnonimi ilə əlaqələndirənlər çoxluq təşkil edir. Fikrimizcə, qədim yaşayış məntəqə adlarında “Göyərçin” leksik vahidi, eyni zamanda böyük dağ adlarında paleodialekt formalarda (Kureyçi, Gureyçi) çıxış edərək çağdaş “göyərçinli” etnonimini inikas etdirir. Kiçik coğrafi adlarda, yəni kiçik dağ, dərə, təpə, yal adlarında göyərçin qutusunun adını bildirir. Belə ki, mənbələrdə

Qərbi Azərbaycanda qeydə alınmış Küyərçi qala paleotoponimini yalnız türkmənşəli eyniadlı tayfanın adı ilə bağlamaq daha məntiqlidir, çünki qalanın peçeneqlərin dövründə eranın ilk dövrlərində kureyçi tayfaları tərəfindən tikilməsi heç kimdə şübhə doğura bilməz. Bizim konseptual bucaq altında baxışımıza görə, türkçələrə məxsus “göyərçin” leksik vahidi ən qədim tarixi dövərində daha dəqiqi, hun imperiyası dövrlərində kurey, gurey, qurey fonetik tərkibində olmuşdur, çünki hazırda dünyanın bütün xalqlarında sülh simvolu kimi tanınan bu quşun çıxardığı “ku, gu, qu” səsi təqlidi söz səviyyəsindədir. Nəzərə alsaq ki, əksər heyvan və quşların adı türkcələrdə səs təqlidi nəticəsində yaranmışdır, onda belə nəticəyə gələ bilərik ki, kureyçi, qureyçi, gureyçi fonetikasi ilə işlənmiş sözlər müasir “göyərçin” quş adının ən qədim şəkilləridir. Qərbi Azərbaycanın oronimik və oykonimik, hidronimik sistemində rəng anlamında işlənən onomastik vahidlər xeyli saydadır. Dərələyəzdə rəng anlamında “göy” komponentli toponimləri – Göytəpə, Göygal, Göybulaq, Göytala oronimlərini Həsən Mirzəyev qeydə almış, onlara yeri gəldikcə, coğrafi relyefini, lanşaftın verdiyi təbiət xüsusiyyətləri barədə etimoloji yozumlar həsr etmişdir. Bu oronim tipli yer-yurd adlarının yaşı orta əsrlərdən sonrakı yüzilliklərdən çox da o yana getmir, çünki onlar son yüzilliklərdə formalaşmışdır. İndiki Ermənistanda poleohidronimik türk mənşəli su obyektlərinin birinin adı çağdaş dövrümüzdə “göy” komponenti əsa-

sında təşəkkül tapan Kökcə hidronimik vahididir. Alban dövründə Göyçə gölü hidronimi “Koqça qöl” fonetik tərkibində, “Qorqud” dastanında “Gökcə tengiz” formasında işlənmişdir. “1386-cı ildə Əmir Teymur (Teymurləngin) Cənubi Qafqaza hərbi səfəri ilə əlaqədar olaraq mənbələrdə “Gökcə tengiz”, Həmidullah Qəzvinin əsərində (XIV əsr) Qeqçə tengiz, 1548-ci ilə aid mənbədə “Qokça deniz” formasındadır” (9, 321). Azərbaycan toponimlərinin inkişaf tarixində bir sıra laylar özünü göstərir və müasir Göyçə gölü hidronimik vahidində tarixən baş vermiş fonetik hadisələri, səs uyğunluqlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) ən qədim dövrü: Koqça göl; 2) Alban dövrü: Koqça qol; 3) Orta əsrlər dövrü; Gökcə tengiz, Qeksin teniz; 4) Yeni dövrü: Göyçə göl. Ən qədim dövrlərdən yeni dövrlərə qədər bu hidronimik vahid “göy, mavi rəngli göl” anlamında işlənmişdir. Paleohidronimdə gedən sait və samit səs uyğunluqları fikrimizcə, eramızın birinci min ili dövründə Xəzər dənizinin qərbində yaşayan ğuz // oğuzların ləhcə xüsusiyyətlərinin əksidir, oğuzcanın fonetik qaydalarını inikas etdirir, çünki Qərbi Azərbaycan antik dövrlərdən oğuzların yaşayış məskəni olmuşdur. Bu hidronimik vahiddə az da olsa, qıpçaq elementləri də müəyyənləşdirmək mümkündür. Oğuz və qıpçaqlar türk dillərinin ayrı-ayrı qollarına aid olsa da, tarixin müxtəlif dövrlərində bir-biri ilə birləşmiş və yenidən təkrar-təkrar ayrılmalı olmuşlar. Nəzərdən keçirilən paleohid-

ronimik vahidin fonetik tərkibində baş verən səs uyğunluqları Azərbaycan xalq dilinin ləhcələrini təşəkkülünün oğuz və qıpçaqların bu əraziyə (Qərbi Azərbaycana) gəlməsindən daha qabaqkı dövrlərdə başladığını bir daha təsdiq edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Göyçə gölü hidronimi tarixin müxtəlif dövrlərində “qol // qöl // kol // göl // tengiz” apelyativləri ilə birgə işlənmişdir. Çağdaş Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində bu apelyativ “göl” fonetik tərkibində, başqırd və tatar dillərində isə “kol” fonetikasi ilə işlənir (78, 278-279). Deməli, “g” samitinin “k”laşması oğuzlardan daha çox (bu coğrafi terminə) qıpçaqlarda müşahidə olunur. Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində deniz // dəniz (e-ə) sait əvəzlənməsi çıxış edən apelyativi başqırd dilində “dingiz” (sağır nun), türkmən dilində “dengiz”, uyğur dilində “dengiz” (sağır nun) fonetikasi ilə işlənir və bu coğrafi terminə özünü göstərən “sağır nun, ng” tarixi hadisələri türk və Azərbaycan oğuzcalarını bəzi qıpçaqcalardan fərqləndirir. Onu da qeyd etməliyik ki, “dəniz” apelyativində ən qədim fonetik tərkibi müasir qazax dili qoruyub saxlamışdır. Ümumiyyətlə söz önü mövqedə baş vermiş t-d samit səs uyğunluqları həm türkcələr, həm də onların dialekt və şivələri üçün həm qədim, həm də çağdaş dövrlərdə spesifik fonetik hadisələrdən hesab olunur. Söz ortası mövqedə sağır nun səsinin qədim şəkli nq//nğ//ng formalarında olmuşdur ki, hazırda bu formalar Bakı dialekti üçün daha səciyyəvidir. Həmin şəkillərin klassik

Azərbaycan şairlərinin dilində və yazılı abidələrdə rast gəlinməsi onu göstərir ki, Şamaxı və dialekt və şivələrdə həmin şəklin müəyyən səs ünsürləri (q, ğ, g, y) müəyyən qədər sözlərdə və yaxud da toponimlərdə müşahidə edilməkdədir. Bu tip qovuşuq səslər türk dillərinin və onların dialektlərinin parçalanması nəticəsində baş vermişdir.

II. FƏSİL

Qərbi Azərbaycanda rəng bildirən sözlər əsasında formalaşmış paleotoponimlərin tarixi-lingvistik təhlili

Qərbi Azərbaycanda rəng komponentli paleotoponimlərin yaranma və formalaşma tarixi olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır və onlar zəngin struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, Azərbaycan-türk toponimiyasına xas olaraq fonetik, leksik, morfoloji, semantik qanunauyğunluqlar əsasında yaranmışlar. Bu paleotoponimlərin tərkibində rəng bildirən sözlərin çoxu həm rəng anlamında, həm də digər arxaik məna çalarları əsasında formalaşmışdır. Rəng və digər arxaik məna çaları ifadə edən paleotoponimlərin Azərbaycan xalqının tarixinin, etnogenez və etnoqrafiyasının öyrənilməsi işində zəngin lingvistik faktor verir, faktiki material mənbəyi kimi xüsusi önəm daşıyır ki, bu zəngin onomastik xəzinənin tarixi və filoloji aspektdə öyrənilməsi onomastikanın olduqca vacib və aktual məsələlərindəndir.

“Ağ” komponentli paleotoponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin böyük bir qolunu “ağ” komponentli yer-yurd adları təşkil edir. Belə leksik vahidin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində

mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirmək, tədqiq etmək və maraqlı elmi nəticələr əldə etmək mümkündür. Deməli, türkoloji baxımdan, xüsusilə də erməni saxtakarlığını alt-üst etmək yönündən böyük əhəmiyyət kəsb edən və ayrıca araşdırmaya ehtiyacı olan belə bir problemin həllində “ağ” komponentli paleotoponimlərin türkçülük kontekstində tədqiqi böyük önəm daşıyır ki, burada Azərbaycan toponimik sisteminə daxil olan külli miqdarda bu tip paleotoponimlər analiz edilir. Türkmənşəli mikro və makropaleotoponimlərin (oykonim, oronim, hidronim) birinci komponenti yerində çıxış edən “ağ” leksemi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir və həmin tipdən olan yer-yurd adları rəngarəng leksik semantik xüsusiyyətlər daşıyır. Belə ki, məqalədə “ağ” leksik vahidinin yüzlərlə coğrafi adın tərkibində təkcə rəng mənası daşmadığı, eyni zamanda bir sıra başqa arxaik mənə çaları da kəsb etdiyi şəffaf görünür ki, bunlara da müəyyən aydınlıqlar gətirilir.

Qərbi Azərbaycan arealında vaxtilə mövcud olmuş, “ağ” tərkibli oykonim, oronim, hidronimlərin çox mötəbər dil faktları olması toponimistlər, türkoloqlar tərəfindən müəyyən qədər və müəyyən səviyyələrdə linqvistik təhlilə cəlb edilmiş, maraqlı elmi ümumiləşdirmələr əldə olunmuşdur. “Ağ” komponentli və yaxud da tərkibli türkmənşəli oykonim, oronim, hidronimlərin dərin linqvistik təhlili

əsasında, ümumən Qafqazda, xüsusilə indiki Ermənistanı türkdilli yer-yurd adlarının tarixini müəyyən mənada aydınlaşdırmaq olur. Bu ərazinin “ağ” tərkibli toponimləri tarixi inkişaf prosesində formalaşmış və onların demək olar ki, hamısı türk dillərinin qrammatik quruluşu əsasında yaranmışdır. Başqa sözlə desək, “ağ” tərkibli toponimlərin semantik təhlili göstərir ki, onların təsadüfən deyil, türk-Azərbaycan toponimiyasına xas olaraq qanunauyğun surətdə ixtisar və təşəkkül tapmışdır. Bu tip və struktur olan yer-yurd adları zəngin semantik xüsusiyyətlərə malik olmaqla, oykonim, oronim, hidronimlərdə əksini tapmış və bu coğrafiyaların tərkibində çağdaş türk dilləri üçün arxaik hesab edilən leksik vahidlər mövcuddur. Toponimlərin tərkibində iştirak edən “ağ” leksik vahidi ilə bərabər digərləri də ümumtürk dilləri üçün ortaq leksik vahidlər hesab olunur. Toponimlərin tərkibində iştirak edən bəzi leksik vahidlər, xüsusən də “ağ” sözü türk dünyasının çoxlu sayda toponimlərində öz əksini tapmışdır ki, bütün bu qeyd etdiklərimiz vandal ermənilərin bu tip toponimlərə mənəvi soyqırımı siyasətini alt-üst edir. “Ağ” tərkibli sözün leksik vahidlərə qoşularaq toponimə çevrilməsi prosesi ta qədim dövrlərdən başlamış, son yüzilliklərə qədər davam etmiş və bu qanunauyğun proses bir qayda olaraq müəyyən bir sistem daxilində baş vermişdir. Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində “ağ” komponentli yer – yurd adlarının mənə çalarları geniş və rəngarəngdir. Göstərilən topokomponent ərazinin həm

oykonimlərinin, həm oronimlərinin, həm də hidronimlərinin bir hissəsini əhatə edir. Mənbələrdə “ağ” topokomponentli yer-yurd adlarının qeydə alınması mənzərəsi aşağıdakı kimidir: Ağbaba (Zəngibasar və Sürməli nahiyyələrində kənd və dağ adları), Ağbud (Qarnibasar mahalında və Sisyan nahiyyəsində kənd adları), Ağbulaq (İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında və İrəvan xanlığında kənd adları), Ağbulaq (Göyçə mahalında, Sürməli qəzasında, Zəngəzurda, Rəvan əyalətində, Şorayel nahiyyəsində, Novabayazid qəzasında, Siraklı nahiyyəsində, Qırqbulaq nahiyyəsində, Abaran nahiyyəsində, Siraklı nahiyyəsində kənd və bulaq, su obyektlərinin adları), Ağveys (Sürməli mahalında kənd adı), Ağverən (Novabayazid qəzasında kənd adı), Ağviran (Vedi nahiyyəsində kənd adı), Ağvirani-Kəbir (Qarabulaq nahiyyəsində kənd adı), Ağqıraq (Göyçə mahalında kənd adı), Ağqala (Dərələyəz mahalında xaraba kənd adı), Ağdaban (Zar-Zəmin nahiyyəsində kənd adı), Ağdaq (Şərur-Dərələyəz qəzasında dağ adı), Ağdamlar (İrəvan qəzasında kənd adı), Ağdan (İçevan rayonunda kənd adı), Ağdaş (Tumanqaya rayonunda kənd adı), Ağdaş (Novabayazid qəzasında 2 kənd adı), Ağdəvə (Cümrüdə dağ adı), Ağdəmir (Kərkişasar nahiyyəsində kənd adı), Ağdərə (Dərələyəz mahalında kənd adı), Ağdivar (Sirakel nahiyyəsində kənd adı), Ağdiz (Sürməli qəzasında kənd adı), Ağıt (Sirakel nahiyyəsində kənd adı), Ağyaylaq (Maku nahiyyəsində kənd adı), Ağyataq (Talin rayonunda kənd adı), Ağyol (Zəngəzur

qəzasında kənd adı), Ağyoxuş (Basarkeçər rayonunda kənd adı), Ağkənd (Dərələyəz mahalında kənd adı), Ağkilis (Göyçə mahalında kənd adı), Ağkixlu (Zəngəzur qəzasında kənd adı), Ağkörpü (Qarakilsə rayonunda kənd adı), Ağkulır (İrəvan qəzasında kənd adı), Ağgöl (Gorus rayonunda kənd adı), Ağmanqan (İrəvan quberniyasında Novabayazid qəzasında dağ adı), Ağotluq (İrəvan əyalətinin İğdir nahiyyəsində qışlaq adı), Ağövrət (İrəvan əyalətinin Sürməli qəzasında kənd adı), Ağörən (İrəvan əyalətinin Kotak nahiyyəsində kənd adı), Ağpara (İrəvan əyalətinin Dərəçiçək mahalında kənd adı), Ağsu (İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı) və s. (9,104-111) qeydə alınmışdır. “Ağ” topokomponentindən ibarət kəndlər XIX-XX əsrin müxtəlif dövrlərində vandal ermənilər tərəfindən yer adları dəyişdirilmiş, ya da xarabalığa çevrilmişdir. Ermənilərin vandalcasına dəyişdikləri kənd adları aşağıdakılardır: Ağbaba-Quqasyan Mets, Quqasyan Pikr (1930-cu ildə); Ağbulaq – Lyusaxpur (1917), Ağdan-Qanzukar (1928-ci il), Ağkənd – Aqidcudzor (1968-ci il), Ağkənd – Asotavan (1998-ci il), Ağkilsə - Azat (1935-ci il), Ağkilsə - Qrazen (1945-ci il), Ağtaban-Ağtapan (1930-cu il), Ağcaarx-Arevik (1946-cı il), Ağcaqala-Bazmabert (1946-cı il) – Txaskasen (1978-ci il) və s. (1,109-111). Birinci tərəfi “ağ” leksik vahidi ilə ifadəsini tapmış toponimlərə türk dilinin ən qədim abidəsi olan Orxon-Yenisey daş kitabələrində də rast gəlmək olur. S.Əliyeva qeyd edir ki, “*birinci tərəfi “ağ” komponentli*

mürəkkəb sözlərdən törəyən mürəkkəb toponimlər: Ak Tərməl və müasir dövrdəki “ağ” sözü ən qədim dövrlərdə “ak” fonetikasi ilə işlənmişdir” (27,95). İndiki Ermənistanda “ağ” topoformatlı yer-yurd adlarının etimologiyası ilə bağlı İ.Bayramovun da fikirləri maraq doğurur. Tədqiqatçı bununla bağlı olaraq göstərir ki, “Ağ qaya Qafan ərazisində yerləşir. Oronim qədim türk dilində “kiçik, balaca, ərazicə geniş olmayan” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə Azərbaycan dilində “dağ” sözünün sinonimi kimi işlənən qaya sözünün birləşməsindən əmələ gəlib, “kiçik dağ” mənasını ifadə edir (42,188). Kaşğari dönməmində “ağ” sözü “ak” fonetikasi ilə işlənmiş və oğuzcada “ağ”, “bəyaz” mənasını bildirmişdir (32,25). “*Həmin dönmədə eyni zamanda “ak” sözü feil kimi işlənərək “axmaq, axıb getmək” mənasını da ifadə etmişdir: 1) ağ=iki ayaq arasındakı boşluq; 2) çıxmaq, yüksəlmək, aşmaq, döymək, başqalaşmaq, pozulmaq, meyl etmək, dönmək*” (7,20). Azərbaycan dilində çağdaş dövrdə işlənən ağ sözü Türkiyə türkcəsində, başqırd, özbək, qazax, qırğız, tatar, türkmən və qohum dillərdə “ak” fonetikasi ilə işlənərək rəng mənasını ifadə edir. Türkdilli xalqların toponimik sistemində “ak” komponentli yer-yurd adlarının sayı yüzlərlədir. Fikrimizcə, çağdaş dövrdəki “aq//ak//ağ” fonetikasi eradan əvvəlki dövrlərdə “ağ//ak” şəkillərində olmuş, rəng anlamını bildirmiş, sonrakı dövrlərdə sözün mənası semantik cəhətdən xüsusən də, toponimlərdə daha da genişlənmişdir. “Ağ” sözünün mənə çalarlarını türk-

oloji mənbələr əsasında araşdıran toponimist İ.Bayramov yazır: *“A.A.Kononovun fikrincə “ağ” sözü “axmaq”, “tökülmək” mənasını ifadə edir. Bu məna daha çox hidronimik vahidlərə şamil edilir. E.M.Mirzəyevə görə “ağ” sözü “axmaq” mənasında işlənir. A.Axundov Ağburun, Ağqaya, Ağdərə toponimlərinin tərkibində işlənən “ağ” sözünün rəng mənasında işləndiyini yazır. T.Əhmədovun nəzərinə, “ağ” sözü orooykonimlərin tərkibində “kiçik, alçaq, çox da böyük olmayan” , “dayaz, çox da dərin olmayan” eləcə də rəng mənalarında işlənir. F.Cəlilov “ağ” sözü ilə bağlı qeyd edir ki, türk dillərində geniş derivatları olan bu sözün ağ//ak//aq//a:k//ax//ok variantları olmuşdur ki, bu da onu göstərir ki, arxetipi “ağ” sözü olmuşdur” (7,188). M.Çobanlı və X.Əliyev Gürcüstan ərazisindəki türkmənşəli toponimlərin etimoloji təhlilini verərkən “ağ” sözünü qərb mənasında izah etmişdir (72,28:24,45). Qədim türk dilindəki mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, “ağ” sözünün rəng mənası ilə yanaşı “yüksəklik, uca, hündür” mənaları da olmuşdur. İndiki Ermənistan ərazisində vaxtilə mövcud olmuş və nankor, vandal ermənilər tərəfindən dəyişdirilmiş Ağdərə toponiminin birinci komponenti “ağ” torpağın rəngini bildirmir. Bu orooykonim qədim türk dilində “kiçik, balaca” mənasında işlənən “ağ” sözü ilə “dərə” sözünün birləşməsindən əmələ gəlib “kiçik, balaca dərə yaxınlığında salınmış kənd” anlamını ifadə edir. “Ağ” sözü qədim türk sözü kimi Ağdərə orotoponiminin tərkibində “kiçik qoşa,bəzən*

dayaz, çox da dərin olmayan” arxaik mənə çalarını qoruyub saxlamışdır. Relyef əsasında yaranmış bu toponimlərin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində, o sıradan türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə yayılma coğrafiyası çox genişdir. Araşdırmalarımız göstərir ki, özü də statistika üzrə təhlillər əsasında müəyyənləşdirilir ki, Türkiyə ərazisində “aq//ak” derivatlı 150-dən çox, Türkmənistanda 100-dən çox, Özbəkistanda 80-dən artıq, Qırğızistanda 50-dən çox, Moldoviyada 20-dən çox, Gürcüstanda azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə 40-dan çox, Başqırdıstanda 70-dən çox orotoponimlərin birinci komponentində həmin topokomponent işlək vəziyyətdədir. Rusiya ərazisində ta qədimdən mövcud olmuş “ağ” derivatlı yer-yurd adları rus dilinə tərcümə edilərək tanınmaz şəkllə salınmışdır. Fikrimizcə, ermənilər bu yaramaz üsulu ruslardan öyrənmiş, özgənin mənəvi sərvətini vandalcasına özünün küləşdirməyə çalışmışdır. Bunlar nə qədər tərcümə olunsa da, transkripsiya edilsə də, ümumtürk mədəniyyətinin bariz göstəricisi olmaqla yanaşı türk dilinin təfəkkürü ilə bağlı xüsusi adlardır. Rus dilinin toponimik sistemini zənginləşdirmək işində türkmənşəli toponimlər, xüsusən də “ağ” komponentli yer-yurd adları da mühüm rol oynamışdır. Həqiqətən də ümumişlək sözlərin onomastik vahidlərə keçməsində dillərarası münasibətlərdə müəyyən qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Belə ki, bu əlaqə özündə ümumişlək sözlə toponimik vahidlər arasındakı semantik yaxınlığı, uyğunluğu əks etdirir. Rus dilindəki

türkmənşəli toponimlərin yaranması və inkişafı istiqamətləri araşdırıldıqda bu dildə türk mənşəli toponimlərin işlənməsi ilə dilin özündəki türk mənşəli “ağ//ak” fonetikasi ilə işlənən toponimlərin olduğu aşkar edilir.

“Ağ” komponentli toponimlər Azərbaycan onomastik sisteminin xeyli sahələrini əhatə edir. Bunlara şəxs adlarından tutmuş oronimləri, oykonimləri, zəngin xüsusi ad sistemlərini daxil etmək olar. Bütün bu onomastik vahidlər – toponim qrupları türk dillərinin qrammatik-semantik resursları əsasında təşəkkül tapmışdır.

Qərbi Azərbaycanda “al” və “ala” komponentli türkmənşəli toponimlərin tarixi-etimoloji təhlili

B.Budaqov və Q.Qeybullayevin şərikli yazdıqları “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” adlı əsərdə türkmənşəli “al” və “ala” komponentli 20-dən çox yer-yurd adı qeydə alınmış və onların bəziləri tarixi etimoloji baxımdan düzgün, bəziləri isə səhv və səthi şəkildə təhlil edilmişdir. Həmin qiymətli mənbədə “al” və “ala” komponentli toponimlərin ümumi mənzərəsi belə yaradılmışdır: Alavar (Quqar rayonu), Alakuk (Dərəçiçək nahiyyəsi), Alakilsə (Amasiya rayonu), Alakilsə (İrəvan qəzası), Alagöz (İrəvan qəzası), Alagöz (Talin rayonu), Alagöz (İrəvan quberniyası), Alagöz (Yeqnadək rayonu), Alagözlər (Ələyəz dağı), Alagöllər (Novobayazid qəzası), Alagöllər (Zəngəzur qəzası), Alandza (Ale-

sandropol qəzası), Alapapax (Pəmbək dağı), Alaparaq (Dərəçiçək mahalı), Alapars (Dərəçiçək mahalı), Alahacılı (İrəvan quberniyası), Alahacılı (İqdır nahiyyəsi), Alaçıq (İrəvan rayonu), Alaşıq (İrəvan əyaləti, Dərəçiçək nahiyyəsi), Ağdərə (Meğri rayonu) və s. bu toponimlərin hər biri ayrı-ayrılıqda türk dillərinin qrammatik qayda-qanunları əsasında formalaşmışdır. İndiki Ermənistanda Azərbaycan mənşəli “al” və “ala” komponentli toponimlərin izahı ermənilər tərəfindən dəyişdirilməsi mənzərəsini izahlı və etimoloji lüğətlər əsasında belə vermək olar: İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında XIX əsrdə mövcud olan kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış, 1949-cu ildə yaşayış məntəqəsi Araqats adlandırılmışdır. Talin rayonundakı eyniadlı yaşayış məntəqəsi də 1950-ci ildə erməniləşdirilərək zirvəsində qərar tutan 13 kiçik gölün (Alagöllər) adı dəyişdirilmiş, ermənicə Lçakneriovit adlandırılmışdır ki, məqalədə ermənilərin Azərbaycan toponimlərinə soyqırımından danışılır, “al” və “ala” komponentli toponimlərin türk-Azərbaycan mənşəli olması elmi mənbələr əsasında əsaslandırılır.

Araşdırmalarımız göstərir ki, “al” və “ala” sözləri toponimiyada əsas etibarilə oronimik vahidlərdə öz əksini tapmış və tarixin müəyyən dövrlərində həmin komponentli dərə və dağ adları etnotoponimə transfer edilmişdir. Etimoloji lüğətlərdə “al” sözünün tarixi və müasir mənası aşağıdakı kimi əksini tapmışdır: “Dilimizdə *“sənə al da geysən yaraşır, şal da geysən”* cümləsi var. “Al” sözü

“narıncı rəngdə olan ipək parça” deməkdir. Bir mənası da “parlaq” deməkdir; bu mənada “yal” kimi də yazılıb. Görünür, “alov-yalov” sözü ilə qohumdur və “od rəngində olan” deməkdir. “Parlaq” mənasını əks etdirən “al” sözü bu fikrə haqq qazandırır. Deməli, “ala” sözü rəng bildirən sifətdir və “al qırmızı” birləşməsindəki “al” sözü ilə qohumdur. Bəzilərinə görə, farsca “qıpqırmızı” deməkdir. Məncə, türkmənşəlidir və alov, ulduz kimi sözlərlə qohumdur, “od rəngi” deməkdir. Dilimizdə alaça, alabula, ala sözləri var. “Al” sözü tarixən “al” sözü ilə eyni olub. “Ala” kəliməsinin mənasında həmişə “ağ” anlamı da mövcuddur: “al” “ağ rənglə başqa rəngin qarışığı” deməkdir. Güman edirəm ki, bu mənada işlədilən “al” sözü “ağ” kəliməsinin təhrif edilmiş formasıdır. Ağ, ala, al avazı sözləri qohum kəlimələrdir. “Ala” sözünün bir mənası da böyük deməkdir. “Alaqarğa” sözündə həmin mənada işlədilir. “Ala” və “ulu” sözləri tarixən eyni kökə malik olan sözlər olub (18, 14-15). Qərbi Azərbaycanda olduğu kimi, “al//ala” komponentli yer – yurd adlarına türkdilli xalqların toponimiyasında rast gəlmək olar. Bu tip komponentli yer adları daha çox türk xalqlarında coğrafi relyef bildirən, xüsusən də dağ adlarını əhatə edir. “Misal üçün *Alatay, Alat, Aldədə, Alabaş və s.* Bu dağ adlarındakı “al//ala” tərkibləri ümumtürk dillərində yüksəkliyi, ucalığı, qüdrəti bildirir. Ümumiyyətlə, türk dillərində “al” sözü çoxanlamlı leksemdir. *Altay dilində “yüksək, uca, qüdrətli, ulu”, türkmən dilində “yüksək, uca” mənaları*

vardır. *Türkoloji araşdırmalarda “al” sözünün bu mənə çaları göstərilir*” (72, 349). Bu anlamların müəyyənləşdirilməsi onu göstərir ki, indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş bu tip komponentli toponimlərin əksəriyyəti “hündür dağ”, “qüdrətli dağ”, “uca dağ” mənalarını verir. Antik dövr türk dilində “al” sözü “ağ” mənasını da bildirmişdir. Bundan başqa “al” sözü “qarışıq ağ”, “ağı çox olan rəng” mənasını da ifadə etmişdir. Bu fikirlərə söykənərək, Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Alagöz dağ adını metaforik oronim kimi izah etmək olar, yəni “iri ağ rəngə çalan gözü olan dağ” anlamında da etimologiləşdirmək mümkündür. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Alagöz dağ adını da bu şəkildə, anlamda yozmaq olar. Bu orotoponimin etimologiyası haqqında bəzi mənbələrdə fərqli yozmalar irəli sürülmüşdür: *“Alagöz – İrəvan xanlığının ərazisindəki ən böyük dağın adı. V əsrə aid ermənicə mənbələrdə yazılışı “Araqadz” kimidir. Qədim ermənicə dağın adı “Qaxtin” (Xaldik adının qədim erməni dilində “l” səsiz olmadığına görə yazılışıdır, urartuluların adı olan Xaldi//Haldi adındandır) olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların “Alagöz” adının erməni dili əsasında etimologiyası haqqında axtarışları nəticəsiz qalmışdır*” (42,117).

Həsən Mirzəyev Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz ərazisindəki “al” və “ala” komponentli mikrotoponimləri də toplamış, həmin tipdən olan yer-yurd adlarına da yeri gəldikcə etimoloji arayışlar vermişdir. Bunlara misal

olaraq, Alban kilsəsi patronimini, Alatəpə, Aladəpə, Alayol və s. oronimlərini göstərmək olar (42,21-28). Yazılı mənbələr əsasında “ala” komponentli toponimlərin tarixi-etimoloji təhlilini verən Sevinc Əliyeva yazır: “Orxon-Yenisey abidələrində “ala” sözü cəmi bir dəfə işlədilmişdir: *“Ala atlı yol (bəxt) cümləsində “ala” sözü at üçün işlədilmiş və atın ala olduğu qeyd olunmuşdur. N.N. Orkun da bu sözün “alaca” mənasında olduğunu yazmışdır*” (27, 758).

Məlum olduğu kimi, “ala” sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda çox rast gəlinir və tədqiqatçılar onu məhz “alaca, alabula, qarışıq rəngli” mənasında izah edirlər. Toponimiyada da “ala” sözü əsas etibarilə dağ və təpə adlarında öz əksini tapmışdır. İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qeyd olunan Alataq (Ala dağ) oronimində “ala” sözü məhz dağın alaca, ehtimal ki, bitki örtüyü ilə çılpaq yerlərinə görə adlandırılmışdır.

Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Cənubi Qafqazın toponimiyasında “qarışıq rəngli” mənasında “ala” sözü həm də bir sıra toponimlərdə, xüsusilə etnotoponimlərdə əvvəldə gələn izafətli “el-i” komponentinin sonralar danışığda təhrif olunaraq “ala” formasını kəsb etmişdir. Alavar, Alaçıq, Əliqırıq və başqa kənd adları məhz “El-i” abar, Eli-çık, Eli-kırık və Eli kəmərlı adlarının təhrif olunmamış formalarıdır.

“Bəzi toponimlərdə isə “ala” sözünün tərkib hissələrindən birinin adıdır. Azərbaycanda Talış bölgəsinin

Baravar dağ silsiləsindəki Alazar dağı (dağ adı qədim türk dillərində alazur “alçaq əsr” sözündən ibarətdir). Gürcüstan ərazisində Alaqur kənd adı “Eli Oğuz” adının təhrif olunmuş forması olduğu halda, Alazan çayının adı qədim türk dillərində ala “düzən” və özən “çay” sözlərindən ibarətdir” (48,116-117).

Toponimik izahlı lüğətlərin bəzilərində indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş bəzi türkmənşəli toponimlərin bəziləri tarixi-etimoloji cəhətdən düzgün izahını tapmamışdır. Məs: İndiki Ermənistanın Quqark rayonu ərazisində mövcud olmuş “Alavar” oykoniminə belə bir etimoloji oçerk həsr edilmişdir. “Alavar toponimi türk dillərində “alay” hərbi hissə və “var” sözlərindən ibarətdir. Toponimlərdə “var” sözü İran dillərində həm “qala”, həm “tərəf”, XIX əsrdə Azərbaycan dilində “düşərgə yeri” mənasındadır. XVII əsrdə İrəvan mahalının Kotak (sonra Dərəçiçək) mahalında ermənicə yazılışda Alaber kənd adı ilə mənşəcə eynidir” (42,117). Göründüyü kimi, ermənilər “Alavar” oykoniminin birinci komponentindəki “ala” türkmənşəli sözünün fonetik tərkibini dəyişdirə bilməmiş və yalnız “var” variantını “bar” şəklinə salsalar da saxtakarlıq niyyətləri baş tutmamışdır. Fikrimizcə “Alavar” toponiminin qədim tərkibi “Alavadi” formasında olmuş, danışiq dilində toponimdə qoşalaşma baş verərək “Alavar” formasına düşmüşdür. Alavadi toponiminin mifoloji açılımı ilə bağlı izahda bizim tərəfimizdən Mirəli Seyidovun düşüncə və

mülahizələrini məqbul hesab edirik və mifoloq alimin nəzərinə, çoxanamlı “al” sözü türkdilli xalqların mifologiyası ilə sıx bağlıdır. Qam-şaman inancları ilə bağlı olan “Alazvadına türklər Ala qarısı, azərbaycanlılar “Alarvadi”, “Hulurvadi”, tubalılar “Albış”, altaylılar “Almış”, yakutlar “Albış”, qırğızlar, tatarlar, romanlar “Albastı” deyirlər. Bir maraqlı variantı ayrıca qeyd etməyi vacib bilirik. Qırğızlar “Alvardı”na sadəcə “Al//Al” deyirlər. Türklərdə isə “Al-qarısı”, eləcə də “Al//Al” variantı vardır. Abdulqadir İnanın “Alarvadi” haqqında fikirləri tədqiqatçılara yaxşı tanışdır. Bizcə qırğız “al” variantı ən əskisi, ola bilsin ki ilkinidir. Sonradan isə “al”ın, “bir”, “qarı”, “arvad” sözləri qoşulmuşdur. Al – alverdi, Albastı bir sıra türkdilli xalqlarda tək dolaşan, adətən sarışın qız, hərdən də keçi şəklində təsəvvür edilir. Bu heç də təsadüfi deyil, mifoloji baxımdan maraqlı bir hadisədir və ola bilsin, həmin obrazın ilkin hansı inamla bağlılığını isbat edən təkzibolunmaz dəlildir. Onun sarı, sarışın olması ehtimal ki, “al”ın odla, günəşlə əlaqəsini göstərir. Bəllidir ki, türkdilli xalqlarda, eləcə də türkdilli qəbilə birləşməsi silsilələrində, xalqlarında “sarı” (qırmızı) rəng günəş və onun yerdəki atributu odun rəngi sayılmışdır. Keçi isə günəşlə (odla) sıx bağlı olan yazı, baharı təmsil edirmiş. Bu deyilənlərdən belə çıxır ki, Al-Alavadi günəş, od ilahəsi imiş və ona görə də tatar, özbək, türk, uyğur və s. türk dillərində “al”ın qırmızı, “alqırmızı” anlamı da var. Demək, ilkin Alavadi xeyirli, od-alovla,

ocaqla bağlı ilahə imiş, ulu demək imiş, sonralar dinlər, görüşlər dəyişdikcə o, pis təbiətli olmuşdur. “Bir çox xalqların, o sıradan türkdilli xalqların mifologiyasında xeyirli, düşümlü ruhların, onqonların, tanrıların sonradan pis təbiət, səciyyə qazanması hallarına tuş olmaq mümkündür. Dediymiz kimi, türkdilli xalqlar bir çox inamlarının adlarını *al//ala//ulu* - *qüdrətli (qadir)* sözünün iştirakı ilə yaratmışdır. Bircə Alavadi sözündə olduğu kimi Azərbaycan dilindəki *alov*, *yalov*, *alqış* sözlərində “*al*” tərkibi *qüdrəti* bildirir” (7,79).

Mənbələrdə “*ala*” komponentli hidronimlərə indiki Ermənistan ərazisində rast gəlmək olur və saxtakar ermənilər bu tərkibdən olan su obyektlərinin adını ermənicəyə transkripsiya edərək gah “*Aragözd*”, gah da “*Axaqgözdə*” fonetik tərkiblərində işlədirdilər. Fikrimizcə, istər indiki Ermənistanda, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində 30-dan çox Alagöllər adlı toponimlər, hidronimlər müxtəlif rəng çalarına, daha çox ağ, mavi, boz rənglərinin qarışığından yaranmış rəng çalarında izah olunmalıdır. O ki qaldı ermənilərin Alagölləri Alagözd//Araqadz şəklində işlətmələri, yaxud da transkripsiya etmələri qədim türk dillərindən götürmədən, köçürmədən başqa bir şey deyildir. Barbar ermənilər əksər hallarda yer adının transkripsiyası ilə kifayətlənməyərək onları ermənicəyə tam şəkildə uyğunlaşdırmağa, yaxud tərcümə etməyə çalışmışlar. İ.Bayramovun sovet hakimiyyəti illərində indiki Ermənistanda dəyişdirilən, yaxud da tərcümə edilən

cədvəldə Alagöllər// Alagöl makrohidronimləri də əksini tapmışdır. Cədvəl tərtibçisi qeyd edir ki, sovet hakimiyyəti illərində saxtakar ermənilər həmin hidronimləri də dəyişdirərək “Alin Mets” şəklinə salmışlar (7,279). Göründüyü kimi, barbar ermənilər “Alin” sözünün birinci komponentindəki qədim, antik “al”sözünə toxuna bilməmiş, daha doğrusu gücləri çatmamışdır. Alagözçayı mikrohidronimi isə “Yeğekiş” şəklində tərcümə edərək iyrənc niyyət və məqsədlərini reallaşdırmışlar (7,279).

Araşdırma “al” və “ala” komponentli türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin antik dövrlərdən indiki Ermənistan ərazisindəki etnik tərkibin azərbaycanlılardan ibarət olması faktlarını birmənalı şəkildə təsdiq edir, türk xaqalarının, xüsusən də Azərbaycan xalqının tarixini, etnoqrafiyasını, etnogenezisini öyrənmək üçün, ermənilərə tutarlı cavab vermək izində faktiki dəyərli material mənbəyinə çevrilir.

“Qara” komponentli toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Azərbaycan xalqının soykökünü, etnogenezisini və yaxud da təşəkkül tarixini araşdırarkən indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş türkmənşəli “qara” tərkibli yer-yurd adlarından da yan keçmək olmaz. Bu nöqteyi nəzərdən xalqımızın qədim zamanlardan yaşadığı bütün regionlarda, o cümlədən də indiki Ermənistanda eramız-

dan əvvəl VIII-V əsrlərdən və ilkin orta əsrlərdən yayılmış zəngin və rəngarəng mənə çalarına malik olan türk-Azərbaycan mənşəli “qara” tərkibli toponimlərin öyrənilməsinin tarixi-siyasi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. “Qara” komponentli toponimlər Qərbi Azərbaycanın xüsusi ad sistemində spesifik lay təşkil edir və onlar xalqımızın etnik tarixinin, xüsusilə etnogenezisi probleminin araşdırılması üçün ən zəngin və dəyərli mənəvi sərvətlərdən və mənbələrdəndir. Tarixi mənbə rolunu oynayan “qara” tərkibli toponimlər xalqımızın mənşəyi, etnosları, tayfaları, qəbilələri, tirələri, nəsilləri onların yayılma mənzərəsi, etnonim, oronim, hidronim yaradıcılığındakı mövcud qanunauyğunluqları, coğrafi adların yayılma arealları və paralelləri ekstralingvistik təsirlərə məruz qalmaları, qədim türk elementlərini qoruyub saxlaması haqqında zəngin məlumatlar mənbəyidir.

İndiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində “qara” komponentli yer-yurd adları da çoxluq təşkil edir və onların tarixi – etimoloji, leksik – semantik ehtiyatlarının dərinədən analizi xüsusi araşdırma mövzusu ola bilər. Oykonimik, oronimik, hidronimik sistemdə “qara” sözü müxtəlif mənə çaları ifadə edir. Bu onu göstərir ki, toponimik sistemdə “qara” sözü “qaranlıq”, “zülmət”, “tutqun”, “sərt”, “qəmli”, “kədərli”, “mal-qara”, “yığın”, “bədbəxt”, “dəstə”, “camaat”, “qoşun”, “xalq”, “quru”, “torpaq”, “təpə” və s. mənalarında işlənir. Qərbi Azərbaycanın “qara” komponentli küllü

miqdarda yer-yurd adlarının tərkibində onun ən çox mühafizə olunmuş məna çaları rəng anlamı bildirmişdir. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş “qara” komponentli toponimlərin riyazi hesablama üsulu ilə mənzərəsini təxmini olaraq aşağıdakı kimi vermək olar: Qara Abdal (1), Qaraağıl (1), Qarabağ// Qarabağlar (8), Qarabaşlar(1), Qarabayram (1), Qarabəkir (1), Qaraboya (1), Qarabörk (1), Qarabulaq (11), Qaraburan (5), Qaravəli (4), Qaravəng (3), Qaraviran (4), Qaraqaya (8), Qaraqala (2), Qarağac (2), Qaraqaş (1), Qaraqışlaq (8), Qaraqovmaz (2), Qaraqoqlu göl (1), Qaraqoyunlu (9), Qaraqubad (2), Qaraquzey (1), Qaraqulu (2), Qaraqarqan (2), Qaradağlı (1), Qaradaş (4), Qaradəli (1), Qaradərə (1), Qaradığa (1), Qaraəhmədli (1), Qarakeşiş (1), Qarakəndi (1), Qarakilis// Qarakilsə (18), Qarakollu (1), Qarakoy (1), Qaraköynək (1), Qarakil (1), Qaragöl (4), Qaragüney (1), Qaral (1), Qaraltəpə (6), Qaramahmud (1), Qaraməmməd (1), Qaraməcid (1), Qaramurad (1), Qaranamaz (1), Qaranəbi (1), Qaralıq// Qaralix (6), Qaralıqtəpə (1), Qaralıqdərə (1), Qaranta (1), Qarança (2), Qaraözən (3), Qaraiüzən (1), Qarapapax (1), Qarasaqqal (2), Qarasu (2), Qarasur (1), Qarataq (1), Qaratap (1), Qaratəpə (9), Qaratorpaq (2), Qaraiürək (2), Qaraxanlı (1), Qaraxaç (7), Qaraxədim (1), Qaraxud (1), Qarahasar (2), Qarahaçalı (2), Qarahəmzəli (1), Qarahəsənli (2), Qarahüseynli (1), Qaraçay (1), Qaraçala (1), Qaraçanlı (1), Qaraçantu (1), Qaraçim (1),

Qaraçimən (1), Qaraçılı (2), Qaraçinqılı (2), Qaraçoran (1), Qaraçoban (1), Qaraçubuq (1), Qaraçumax (1), Qaraçurax (1), Qaracaabdal (2), Qaracaviran (5) və s. (9,178-190).

Tarixin müxtəlif dövrlərində “qara” komponentli bu tip yer-yurd adlarının bəziləri yaşayış məntəqə adına bəziləri isə oronimik, hidronimik vahidlərə transformasiya edilmişdir və onların mənəvi soyqırırma məruz qoyularaq ermənicəyə dəyişdirilməsi formaları aşağıdakılardan ibarətdir: Qaraboya kənd adı 1946-cı ildə dəyişdirilərək ermənicə Xakoyan, Qarabulaq oykonimi (Abaran rayonu) 1946-cı ildə ermənicə Yepincə - Tup, Qaraburun oykonimi 1950-ci ildə ermənicə Karmrasen, 1965-ci ildə Karakert, Qaraqala (Qırxbulaq mahalı) kəndi adı 1948-ci ildə ermənicə Sevabert, Qaraqışlaq oykonimi 1991-ci ildə ermənicə Hayanik, Qaraqovmaz kənd adı 1978-ci ildə Ferik, Qaraqala oykonimi 1946-cı ildə Qetup, Qaradağlı kənd adı 1995-ci ildə Tsaxkaşen, 1967-ci ildə Mrqvan, Qaradaş toponimi 1946-cı ildə Sevkar, Qarakilsə oykonimi 1940-cı ildə Sisivan, Qarakilsə oykonimi 1978-ci ildə Lerntovit, Qarakilsə türk oykonimi 1995-ci ildə Axarık, Qaragöl hidronimi Kariliç, Qaral oykonimi 1946-cı ildə Katinaxpur, Qaralar 1978-ci ildə Aralas, 1935-ci ildə Şevkar, Qaraməmməd oykonimi 1946-cı ildə Meğraşen, Qaranamaz 1990-cı ildə Aqorovik, Qaranlıq oykonimi 1968-ci ildə Qexovit, Qaranlıq oykonimi 1948-ci ildə Lyusaryaq, Qaranlıqdərə oronimi əvvəlcə

Xurovadzor, 1990-cı ildə Areknadam, Qarasu hidronimi 1935-ci ildə Seveur, Qaraxaç oykonimi 1978-ci ildə Lyusazoğ, Qarahəməzəli oykonimi 1950-ci ildə Barustan, Qaraçanta oykonimi 1990-cı ildə Areknadam, Qaraçoran yaşayış məntəqə adı 1946-cı ildə Araqyaq adlandırılmışdır (9, 178-180).

İstər müasir Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də dialektal arealında “qara” sözü yalnız rəng anlamında işlədilmir. Müasir türk dillərində, o sıradan Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dilində “qara” sözü rəng mənası ilə bərabər digər mənaları da bildirir. Həmin sözün arxaik məna çalarları türk dillərinin lüğət tərkibinin digər yaruslarından fərqli olaraq toponimlərdə daha çox mühafizə olunmuşdur. “Qara” sözünün dialekt arealındakı məna çalarlarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar: 1) böyük, nəhəng, güclü, qüvvətli; 2) yas; 3) sadə, adi; 4) pis ruh, qatı, bədbəxt; 5) torpaq, təpəlik, dağlıq yer; 6) kütlə, camaat, əhali; 7) iri, yoğun. Bu məna çalarlarından bəziləri yazıdan əvvəlki, bəziləri isə yazıdan sonrakı dövrləri əhatə edir. Yazıdan əvvəlki dövrlərə daha çox oronimik vahidləri – dağ, dərə, təpə adlarını aid etmək düzgün olardı.

Qərbi Azərbaycanın “qara” komponentli toponimlərinin ikinci hissəsini əsasən türkmənşəli coğrafi terminlər təşkil edir və bunlar oronimləri, və eyni zamanda oykonimləri əhatə edir. Bunlara nümunə olaraq Qarağıl, Qaraarxac, Qaraboya, Qarabulaq, Qaraburun, Qaraqaya, Qaraqala, Qaravəng, Qaraqaş, Qaraqışlaq, Qaraquzey,

Qaradağ, Qaradaş, Qaradərə, Qarakənd, Qaragüney, Qaraören, Qaraüzən, Qaratop, Qaratəpə, Qaratəp, Qaratorpaq, Qarahasar və s. orooykonimlərini göstərmək olar. Tarixin müxtəlif dövrlərində belə strukturadan olan yer-yurd adlarının oronimlərə və bu xüsusda orooykonimlərə transformasiyası güclü olmuşdur.

“Qara” tərkibli toponimlərin ikinci tərəfinin tayfa adı ilə ifadə olunması halları da Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində müəyyən bir təbəqə təşkil edir: Qara Abdal, Qarabörk, Qarakilsə türk, Qarahacılı, Qaracaabdallı və s. İkinci komponenti antropnim, birinci tərəfi “qara” tərəfli etnooykonimlər də Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində xüsusi lay təşkil edir: Qaraməmməd, Qaraməcid, Qaramurad, Qaranamnə, Qaranəbi, Qarahəsənli, Qarahüseynli və s. “Qara” sözüne qoşularaq metaforik termin səciyyəsi kəsb edən və toponim yaradıcılığında aktiv çıxış edən “qaş”, “burun”, “baş” sözlərinin maraqlı yozmaları vardır. Gorus rayonu ərazisindəki Qarabaşlar kənd adı tarixən qara+baş+lar (kök+kök+şəkilçi modeli) tərkibləri əsasında formalaşmışdır. Bəzi türköloqlar şumerləri xarici görkəmlərinə görə “Qarabaşlar” kimi də adlandırmışlar. Qarabaşlar yer adı oykonim kimi işləndikdə “qara” sözü rəng mənasını, oronim kimi çıxış etdikdə “böyük” anlamını ifadə edir. Qarabaşlar oykonimində tarixən həmin ərazidə yaşayan etnosun başındakı saçın rəngi əsas götürülərək adlandırma bunun üzərində qurulmuşdur. Çağdaş türkcələrdə insanın bədən

üzvlərindən birinin adını bildirən “baş” sözü qohum dillərdə tarixən “dış” şəklində işlənmişdir və B.Əhmədov həmin sözün yozmasını belə təqdim edir: *“Süfrənin başına yığılan” deyirik, amma süfrədə baş olmur. Buradakı “baş” kəliməsi “daş” (dış) sözünün təhrif formasıdır, “kənar, ətraf” deməkdir. “Başına dolanım” (dışına), cümləsindəki “baş” da belədir. Deməli, tarixən “dış” kimi olmuş söz sonradan təhrif edilərək “baş” formasına düşüb* (18,39). Qərbi Azərbaycan ərazisində “qara” və “burun” komponentli 3 toponim olmuşdur. Metaforik termin səciyyəli “burun” sözünün mənası “ön, qabaq” deməkdir və dağ “burun” formalı qurtaracağına, ön hissəyə, irəliyə çıxmış şəklinə görə belə adlandırılmışdır. Etimoloji lüğətlərdə də “burun” sözünün mənası “qabaq” kimi açıqlanmışdır. Fikrimizcə, “burun” sözü qabağa doğru çıxmış deməkdir. “Qara” və “qaş” metaforik termin səciyyəli Qərbi Azərbaycanın Qırxbulaq nahiyyəsində Qaraqaş oykonimi mövcud olmuşdur. “Qaş” sözü insanın bədən üzvlərindən birinin adıdır, toponim yaradıcılığında fəal çıxış edir. Fikrimizcə, “qaş” sözü “hündür, yuxarı” anlamlarındadır. “Qaş qaralanda”, “üzük qaşı”, “dağın qaşı”, birləşməsində də “qaş” sözü “hündür, yuxarı” anlamlarında işlənmişdir. “Qaş” bədənə, dağın, səmanın, göyün yuxarı hissəsində olduğuna görə belə ad almışdır. Qaraqaş oykonimində “qara” rəng anlamında “qaş” sözü isə “hündür, yuxarı” anlamlarında işlənir, yəni dağın

yuxarı, hündür hissəsinin qara rəngdə olmasına işarə edilir.

İndiki Ermənistan ərazisində birinci tərəfi “qara”, ikinci komponenti “ağac” sözündən ibarət “Qarağac” fitooykonim qeydə alınmışdır. Fitooykonimin mənasını, “qüvvətli”, “möhkəm” anlamlarında izah etmək daha ağlabatan görünür, çünki həmin ərazinin coğrafi relyefi bərk, möhkəm ağac növü ilə çox olduğundan oykonim belə adlandırılmışdır.

Qaraçı toponimində “qara” sözünün digər bir mənası “insan qrupu” deməkdir. Xəyanətkar ermənilərə azərbaycanlılar tərəfindən verilən digər bir ad “qaraçı” sözüdür. Vandal ermənilərin xarakter və xasiyyətində qaraçılıq sindromu güclü olduğundan bu topluma belə ad verilmişdir. El arasında deyilir ki, “filankəs qaraçıdır”, “qaraçılıq eləmə” və s. qaraçı toponiminin mənası “boş yerə hay-küy, haray-qışqırıq salan, kölgəsindən hürkən, qorxan” deməkdir. “Qara, kara” sözü türkcədən hind dilinə keçmiş, haylar Hindistandan köç edərkən bu sözü özləri ilə gətirmişlər. Haylar Hindistanın Karaçı əyalətindən bu yerlərə gəldiklərinə görə oykonim belə adlandırılmışdır. Toponimin hər iki komponenti kök və şəkilçi hissələri türk dillərinə məxsusdur və -çı şəkilçisi mənsubluq, aidlik bildirir. Türk xalqlarında qaraçı haylar “nankor, kölgəsindən hürkən” kimi də səciyyələndirilmişdir.

İndiki Ermənistan ərazisində “qara” və “xaç” sözləri əsasında formalaşmış 8-ə qədər oykonim mövcud olmuşdur. Qaraxaç təkrarlanan oykonimlərində qara sözü rəng mənasını ifadə edir. Belə ki, IV-V əsrlərdə albanlar qara rəngli daşların üzərinə xaçvari şəkillər çəkdiklərinə görə orooykonimlər, hidrooykonimlər belə adlandırılmışdır.

Qaraabdallı etnoyokoniminin tərkibindəki “qara” sözü arxaik məna çalarına görə “igid, qoçaq, cəsür” anlamını bildirir. Abdallar qədim hunların törəmələrindən olub, Qərbi Azərbaycan ərazisində eradan əvvəl VI əsrdə məskunlaşmışlar. əksər toponimik lüğətlərdə göstərilir ki, *“VI əsrdə Şimali Qafqazın Hun əyalətində digər türkdilli etnoslarla bərabər abdal tayfaları da yaşamışlar. Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Türkiyədə, Tatarıstanda, Əfqanıstanda, Gürcüstanda abdal komponentli toponimlər geniş yayılmışdır. Bu tayfa V-VI əsrlərdə Orta Asıyanı, Əfqanıstanı, Çin Türküstanını əhatə etmişdir”* (21,6;5,8). *Abdal etnotoponiminin paralellərinə Ağdam, Ordubad, Tovuz, Oğuz rayonları ərazisində də rast gəlinir”* (5,8-9).

İndiki Ermənistan ərazisi “qara” komponentli 8 - ə qədər “Qarabağ” adlı etnotoponim qeydə alınmışdır. Qarabağ etnosları eramızdan əvvəl türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə mövcud idi və onların Qafqaza gəlişi Kəngər-peçeneqlərin tərkibində yeni eranın ilk illərinə təsadüf edir. Qarabağ, Qarabağlar, Qarabağlı, Qarabağ Kəbir və s. etnotoponimlər göstərir ki, “qara” və “bağ”

komponentləri türkcələrdə müstəqil sözlər kimi ta qədimdən fəaliyyət göstərmişdir. “Qara” sözü arxaik mənə çalarına görə “Qarabağ” etnotoponimində “böyük” anlamını ifadə edir. Bu sözün kökü “bağlamaq” feili ilə çox yaxındır, qohumdur. Qarabağ tayfaları tarixən meyvə və digər bağ və bağat sahələrini hasara alıb, çəpərləyib qoruyurdular ki, həmin etnotoponim peşə və məşğuliyyətə əlaqədar yaranmışdır. Belə də ehtimal etmək olar ki, həmin etnotoponimin tərkibindəki “qara” sözü “torpaq” mənasını da ifadə edə bilər. Belə olduqda həmin etnotoponimin mənasını “çəpərlənmiş yer-yurd, hasarlanmış ərazi” anlamında dərk etmək də mümkün olan haldır.

Qaradağlı tayfası tarixən qızılbaşlar etnosundan törəmişlər və onlar nəinki indiki Ermənistan ərazisində, eyni anlamda türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə geniş yayılmışdır. “Qara” sözü bu toponimlərdə də böyük anlamını, dağ sözü isə relyef bildirən coğrafi termin kimi işlənmiş və buradan tayfa adına transformasiya olunmuşdur.

Digər toponimik qruplar kimi, “qara” komponentli yer-yurd adları da Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir. Onları heç vaxt, heç yerdə dəyişdirmək, təhrif etmək olmaz. Digər ki, vandal erməni xalqı bu sistemə daxil olan oykonimləri, hidronimləri, oronimləri dəyişdirərək, öz dillərinə tərcümə edərək tanınmaz hala salmışlar. Halbuki, araşdırmalar göstərir ki, bu forma və quruluşdan olan

toponimlər xalqımızın bu yerlərdə formalaşmış, təşəkkül tapmış ünvanı rolunu oynayır.

Qərbi Azərbaycanın paleotoponimik sistemində “sarı” sözünün mənə çalarları

Müasir Azərbaycan dili və onun dialekt və şivə arealında, əsasən, rəng mənasında işlənən, lakin yer-yurd adlarında bu mənə ilə yanaşı, bir sıra əlavə çalarlar ifadə edən topokomponentlərdən biri də “sarı” leksik vahididir. İndiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimik sistemində “sarı” komponentli yer-yurd adlarını semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) “*sarı*” sözünün oykonimlərdə əksi: *Sarabdal, Sara Abdal, Saru Abdal, Sarablu, Sarakiğ, Saral, Sarallu, Saracı, Sarıbuş, Sarıvəng, Sarıbel, Sarıdərə, Sarı Yaqub, Sarıyar, Sarıyer, Sarıkənd, Sarımirək, Sarıtak, Sarısar, Sarıxvan, Sarıçoban, Saracallar, Sarıhart*; 2) “*Sarı*” sözünün oronimlərdə əksi: *Sarıbaba dağı, Sarıqaya, Sarıdərə və s*; 3) “*Sarı*” sözünün hidronimlərdə əksi: *Sarıbataq, Sarıarx, Sarıçay* (9, 364-366). Xeyli sayda toponimik sistemdə təkrarlanan Sarıbaş oykonimi dəyişdirilərək 1948-ci ildə ermənicə Haykasar, həmin ildə Sarıkənd oykonimi dəyişdirilərək ermənicə Surtyaq adlandırılmışdır. 1991-ci ildə Sarıyaqub yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilərək Çaqazudəor, Sarıyer oykonimi dəyişdirilərək Apavan, Sarıyeğin adı ermənicə Sargyuğ qoyulmuşdur (7, 387-

388). “Sarı” sözünün ən qədim və arxaik mənə çalarları toponimlərdə qorunub saxlanılmışdır və bu baxımdan həmin mənə çalarlarını belə qruplaşdırmaq olar: 1) təmiz, saf, pak, müqəddəs; 2) böyük, iri, nəhəng, uca, hündür, dik; 3) iri, geniş, enli; 4) düz, düzən, orman, çöl, yurdətrafi sahə; 5) mərdlik, igidlik, cəsarət, qüvvət, güc (20, 275).

Həsən Mirzəyevin Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında topladığı mikro və makrotoponimlər içərisində Sarıoxuş, Sarıyal, Sarıtəpə oronimik vahidlərində “sarı” sözü “dik, hündür” anlamındadır (43, 138). Dərələyəz mahalından qeydə alınmış Sarıdüz, Sarıorman, Sarıbiçənək, Sarıyataq, Sarıçöl oronimik vahidlərində “sarı” sözü “düz, düzən, yurdətrafi” mənə çalarını əks etdirir. Dərələyəzin müəyyən kəndlərində çıxan su obyektlərinin – Sarısu, Sarıgöl, Sarıçay hidronimik vahidlərində “sarı” sözü “təmiz, pak, saf” mənalarını bildirir. Göründüyü kimi, müxtəlif toponimik vahidlərdə “sarı” sözü demək olar ki, bütün arxaikləşmiş mənə çalarlarını mühafizə edib, qoruyub saxlaya bilmişdir və hidronimlərin tərkibində “sarı” sözünün çıxış etməsi Azərbaycan – türk onomastik leksikasında geniş yayılmış dil hadisələrindəndir.

Çağdaş türkcələrdə “sarı” fonetik tərkibində çıxış edən rəng mənasını bildirən bu sözə XI əsrdə “sarığ” fonetik variantında rast gəlirik. Bu söz Kaşğari dönəmində də rəng mənası ifadə etmiş və bir sıra morfoloji göstəricilərin köməyi sayəsində xeyli sayda sözlərin düzəldilməsində aktiv iştirak etmişdir. Buna misal olaraq,

“sap=sapsarı; saplığ=sarılıq xəstəliyi olan; sap-kəsin=sarılıq xəstəliyi; sapsarı=qarında yığılan sarı su; sapsuruğ=sarı-marı, hər hansı sarı rəng; sapyurun=yerkökü; saplığ=sarılıq” (32, 437-438). Bunlardan əlavə həmin dövrdən türk dillərində işlənən “sarıl”, “sarın”, “sarılı” və s. sözlərinin də yaranmasında əsas rolu “sarı” sözü oynamışdır (32, 438-439). Müasir Türkiyə, Azərbaycan, qazax, qırğız, tatar, türkmən türkcələrində “sarı” fonetik tərkibində işlənən həmin rəng bildirən leksik vahid başqırd türkcəsində “harı”, özbək və uyğur türkcələrində isə “sarık//serik” fonetik variantlarında fəaliyyət göstərir və ən qədim formanı qoruyub saxlayan özbək və uyğur dilləridir (78, 746-747).

İndiki Ermənistan ərazisində türk-Azərbaycan mənşəli ən qədim toponimlərə-yer-yurd adlarını Sarıbaba oronimi, Sarıhart oykonimi, Sarıçay hidronimini şamil etmək olur. Çünki Sarıbaba oronimində “sarı” və “baba” sözləri türk dillərinin ən qədim leksik vahidlərindəndir. İrəvan və Zəngəzur qəzalarında vaxtilə mövcud olmuş Sarıbaba dağları haqqında yerli azərbaycanlılar tərəfindən mifoloji donla bürünmüş xeyli sayda əfsanə və rəvayətlər folklor əsərlərində yazıya alınmışdır. Azərbaycanlıların soykökündə, dünyagörüşündə ən qədim zamanlardan dağa müqəddəs varlıq kimi yanaşma güclü olmuş və buna görə də Sarıbaba dağına da müqəddəs varlıq kimi baxılmışdır. Sarıbaba toponimində “sarı” sözü arxaik mənə çalarına görə “böyük, müqəddəs” mənasını bildirir. Qohumluq

münasibəti ifadə edən “baba” sözünün qədim fonetik tərkibi: “aba” şəklində olmuş və çağdaş dialektal arealda işlənərək “baba, ata” mənasını bildirir. Deməli, qədim azərbaycanlılar dağa baba, ata kimi əziz varlıqlar, müqəddəslər kimi baxdıqlarından Sarıbaba toponimi “böyük və müqəddəs baba” anlamını ifadə edir. Belə müqəddəs və böyük yanaşma anlamını həmin dağ barədə yaradılmış əfsanə və rəvayətlərdə də aydın şəkildə görürük.

İkikomponentli Sarıhart oykonimində “sarı” sözü “böyük, ulu” anlamında “hart” yaxud da “art” sözü yazıdan əvvəlki dövrlərin leksik elementlərindən olub, çox sonralar türk dillərində etnonimə, yaxud da etnotoponimə transfer olunmuşdur. Bu barədə mənbələrdə göstərilir ki, *“Sartlar” türkdilli etnoslardan biri olmuşdur. Qədim zamanlarda özbəklərin oturaq həyat keçirən bir qrupu da surtlar adlanırdı. Dunqan üsyanının (1867-1877) məğlubiyyətindən sonra Çindən Orta Asiyaya köçmüş qərbi monqol etnik qrupunun biri də “sart”- kalmakları olmuşdur. Əgər türk dillərinin Altay epoxasından və ondan əvvəl monqol və tanquşlarla eyni kökdən nəşət etdiyini nəzərə alsaq, sartlar və sart kalmakları qədim türkdilli etnoslar olmuşlar. Belə güman edə bilərik ki Sarıartlar yeni eranın başlanğıcında Qərbi Azərbaycan ərazisinə, o sıradan, Qafqazın müxtəlif regionlarına güclü axınla gəlmişlər”* (13, 240). Həqiqətən də, türk dillərində, o sıradan, Azərbaycan türkcəsində “art” coğrafi termini ilə bərabər, digər çoxsaylı relyef bildirən leksik vahidlərin

etnonimə, yaxud da etnotoponimə transformasiya olduqca qədim dil faktlarındandır.

İkikomponentli İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasındakı Sarıçay hidronimi “Sarf çay” tərkiblərindən ibarətdir. Hətta şivə arealında “sarf” sözü “sərf” fonetik variantında da işlənir. Burada “sarı, sərf” sözləri arxaik mənə çalarına görə coğrafi cəhət bildirir və “sarı” sözü “cənub” anlamında çıxış edir. Çay İrəvanın cənub hissəsindən uçurum, sıldırım, çətin qayalardan axdığına görə qədim türklər – azərbaycanlılar onu bu şəkildə adlandırmışlar. Şəki rayonundakı “Sarfdaş”, Yardımlı rayonundakı “Sarpdağ” oronimləri də mənşəcə həmin toponimlə paralellik yaradır. Rus türkoloqu V.V.Radlovun lüğətindəki müasir “sarı” sözü “sara, seri” fonetik tərkibində qeydə alınmış və birinci variant “təmiz, əsl, həqiqi”, ikinci variant isə “böyük” mənalarında etimolojişdirilmişdir (72,314-327). Həqiqətən, müasir rəng mənası bildirən “sarı” sözü türkcələrdən rus dilinə keçərək “seri” transkripsiyası ilə işlənməkdədir. B.Əhmədov “sara” variantını yəhudi sözü hesab edərək yazır ki, “*Sara yəhudi sözüdür, təmiz, saf deməkdir, “sarra” şəklində olub və “knyaginiya” mənasında işlədilib. Bizdəki “bəyim” sözünə uyğun gəlir. İbrahim peyğəmbərin arvadı olub, qızlara verilən “Sarı” adı məhz peyğəmbərin arvadı ilə bağlıdır. “Qızıl sikkə” mənasını verən “sarı” sözü də olub. “Zərnişan” kimi “Sarı” adı da qızılla bağlı ola bilər. Birinci daha inandırıcı yozumdur. “Sarı” adı*

kişilərə verilir, bəlkə də rənglə bağlı deyil “sikkə” anlamı ilə əlaqədardır. Amma “Ağca” (qadın adı), Göyçə (kişi adı), Qaraca tipli sözlər göstərir ki, “sarı” adı rənglə bağlı ola bilər” (18,220). B.Əhmədovun “sarı” sözü haqqındakı bu etimoloji qeydlərini, onun arxaik mənə çalarları barədəki fikirləri ilə biz də şərikik, lakin “sarı,sara, sari” sözlərinin yəhudi dilinin leksik vahidi olması fikrini heç cürə qəbul edə bilmərik, çünki bu söz ta qədimdən türkcənin dil qanunları əsasında təşəkkül tapmış, yəhudi və rus dillərinə qədim türkcədən keçmişdir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Qərbi Azərbaycanda Sarı dağ oronimik vahidi mövcud olmuşdur. Bu oronim tarixən “sarı” sifətindən və “dağ” ismindən əmələ gəlmişdir. Bu qəlib üzrə yaranmış yer adları Rusiyada və indiki Ermənistan ərazisində az deyil. Volqoqradın Tsupumsın adı türk mənşəlidir (1589-cu ildən belə adlanıb), mənası “sarı senlik” (əvvəllər, qədim dövrlərdə “sarığsun” kimi olub) deməkdir. Sarığsun şəhəri eradan əvvəlki minilliklərdə Xəzər türklərinin paytaxtı olub, bu paleotoponimdə “sarığ” sözü “böyük”, “sun” sözü ilə müasir Azərbaycan dilinin dialekt arealında çıxış edən “sen, senlik” sözünün qədim forması olub, yaşayış yeri mənasını ifadə edir. Deməli, “sarığsun” paleotoponimi çağdaş dövrdə “böyük, iri yaşayış məskəni” anlamını verir. Rusiya ərazisindəki Saratov vilayətinin adı da türk mənşəlidir və “sarı” və “art” komponentlərindən ibarət olmuş, orta əsrlərdə rus dilinin transkripsiyasına uyğunlaşdırılaraq

“Saratov” şəklini almışdır. Türkmənşəli “Saratov” toponiminin mənası “Sarı tağ//dağ” anlamı kimi dərk edilə bilər.

İndiki Ermənistan ərazisində təkrarlanan eyniadlı 4 Sarıcalar oykonimi mövcud olmuşdur və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımızın arasında gəzən yozmalar (Sarıcalar kənd adları haqqında etimoloji fikirlər) özünü doğrultmur. Belə ki, sözün formasına uyğun bir qrup soydaşımız belə güman edirlər ki, Sarıcalar toponimi “Sarıca Alı, Sarıca Əli” anlamındadır. Biz belə hesab edirik ki, Sarıcalar oykonimini “Saral” qəlibi üzrə etimologiləşdirmək daha əğlabatan görünür, yəni “sarı+el” modelləri üzrə təhlil etmək daha düzgün variantdır. “Sarı” sözü arxaik mənə çalarına görə oykonimin birinci komponentində “böyük, iri” anlamını ifadə edir. “El” sözü isə “xalq, kütlə, əhali, camaat” mənasında türkcələrdə ən qədim dövrlərdən işlənməkdədir. Bir qrup toponimistlər Saral etnoniminin mənasını “böyük el” mənasında yozurlar və onun ikinci tərəfindəki “al” sözünün “el” (e-a sait əvəzlənməsi) lekseminin dialektal variantı olduğunu göstərirlər (9,301). Bir sıra tədqiqatçılar Saral tayfasının qazax tayfa ittifaqından, digərləri isə cavanşirlər tayfasından törədiyini iddia edirlər (13,188). Saral etnonimi orta əsrlərə qədərki dövrlərdə “sarı+el” mürəkkəb söz strukturu kimi işlənmiş və ondan sonrakı dövrlərdə sarı+ca+lı+lar kök+şəkilçi qəlibləri üzrə işləkliyini davam etdirərək, bu günümüzdə qədər uzun bir tarixi yol keçərək

gəlib çıxmışdır. E.Əhmədov da doğru olaraq yazır ki, Sarıcalar etnonimi tarixin qədim dövrlərində qazax, orta əsrlərin sonlarına yaxın Cavanşirlər tayfasının bir qolu olmuşdur. İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında 1778-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq bölgəsində Sarıcalar adlı yaşayış məntəqəsi var idi. Ağdam, Ağcabədi, Goranboy, Cəbrayıl, Gürcüstanın Bornisi rayonunda Sarıcalar adlı kəndlər vardır. Mənbələrdə “sarı” sözü həm “iri, böyük, nəhəng, yüksək”, həm də “mərd, qoçaq, igid, güclü, qüvvətli” mənasında izah edilir. Birinci məna Sarıcalar etnooykoniminə daha çox uyğun gəlir (21, 79).

Tarixin erkən yüzilliklərində Qafqazın müxtəlif bölgələrində məskunlaşan Saral etnosları orta əsrlərdə və ondan bir qədər sonra digər türksoylu tayfalarla – Qaçğan, Hanlı, Qılınclı, Kohalı və s. tayfalarla qaynayıb-qarışmışlar. Saral tayfası orta əsrlərdə müəyyən peşə və sənətkarlıqlar məşğul olduqlarına görə “Saraclı” adını da almışdılar. Paqırevin verdiyi məlumata görə “Saraclı” İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz mahalında və İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Saraclı adlı yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur. B.Əhmədov qeyd edir ki, “*Saral sözü alınmalardan biridir, ərəb dilinə məxsusdur: Sərrac sözünə diqqət edin, onun dəyişilmiş formasıdır*” (18,220). Fikrimizcə, Saral sözünün etimoloji əsasında qədim türkdilli “sarığ” sözü dayanır və həmin sözə qoşulan ac//al morfoloji göstəricisi ərəb dilinə məxsus ola bilər. Ərəb dilinə məxsus şəkilçi sözə

qoşulmaqla onu tanınmaz şəklə salmışdır. Əslində “Saraclı” etnooykonimi peşə və sənətkarlıqla bağlı söz olub, “yəhər, palan tikən usta” deməkdir. Orta əsrlərdə Osmanlı Türkiyəsində qazax tayfalarına məxsus bir elin adı saraclı olmuşdur. Hazırda Türkiyə ərazisinin, indiki Ermənistan və Gürcüstanın yaxın sərhəd bölgələrində bir neçə Saraclı adlı kəndlər var. Ermənistan və Gürcüstan hökumətlərinin qeyri – tarixi və qeyri – milli siyasəti nəticəsində Saraclı toponimi 1935-ci ildə dəyişdirilərək ermənicə “Sarax”, gürcücə isə “Saraxmati” adlandırılmışdır (13,189).

İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş “sarı” komponentli toponimlər də eramızdan əvvəl və ondan sonrakı dövrlərdə zəngin və rəngarəng leksik-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olub, Azərbaycan – türk dilinin qayda-qanunları çərçivəsində təşəkkül tapmış, soydaşlarımızın bu yerlərdə eramızdan əvvəlki dövrlərindən oborigen sakinləri olması barədə zəngin informasiyalar verilir.

***Toponimlərin qədim fonetik və leksik-semantik
yaruslarının dəyişməsi prosesinin linqvistik
xüsusiyyətləri***

Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərində özünü göstərən linqvistik xüsusiyyətlərdən biri coğrafi adlarda fonetik və leksik-semantik tərkiblərinin dəyişikliyə

uğramasıdır. Başqa qohum türkcələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də tarixin bütün dövrlərində leksik vahidlər və onların fonetikasi tərkibcə sadədən mürəkkəbə doğru meyilli olmuşdur və asan artikulyasiyalar xarakterik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Başqa sözlə desək, türkdilli toponimlər öz inkişafının müəyyən mərhələlərində bir sıra elementlərindən təmizlənmiş, “artıqlıq” yaradan ünsürlər aradan qaldırılmışdır. Türk dillərində bir sıra toponimlərin ilkin formalarından uzaqlaşması, bu xüsusda yeni semantik mənalara daşması belə faktlarla anlaşılmalıdır. Azərbaycan – türk paleotoponimlərində bu xüsusiyyətin özünü göstərməsi, birinci növbədə, dialekt areallarında fonetik və leksik ünsürlərin geniş yayılması ilə bağlı izah olunmalıdır. Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalında XIX əsrin sonlarına kimi Miz adlı yaşayış məntəqəsi olmuşdur. 1918-ci ildə yaşayış məntəqəsinin əhalisi vandal ermənilər tərəfindən qovulmuş, kənd yerlə-yeksan edilmişdir. Qədim mənbələrdə mozn sözü “mozn//mozan” şəkillərində qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin tarixi aspektdə şivə arealında sözün sonundakı “n” və “an” elementləri düşmüş, söz sadə bir forma almışdır. Fikrimizcə, qədim “moz” sözü çaylaqdakı daş növünün adıdır, çaylaqda belə daş növləri olduqca çox olur. Görünür, Dərələyəz mahalında mövcud olmuş Moz adlı yaşayış məntəqəsi coğrafi relyef cəhətdən həmin daş növləri çox olan yerdə salındığına görə toponim belə adlandırılmışdır. “Moz” komponentli yer-yurd adlarının indiyə kimi toponimik

mənbələrdə düzgün etimolojişdirilməməsi təəssüf doğurur, həqiqətən də, çoxsaylı araşdırmalarımız göstərir ki, bəzi mənbələrdə bu toponimik semantik cəhətinə baş vurulsa da, həmin yer adının mənası düzgün izah olunmalıdır, bəzi mənbələrdə isə “mənası məlum deyil” söylənilmiş, onun üstündən sükutla keçilmişdir. Bir qədim leksik vahid kimi “moz” sözü ta qədimdən Azərbaycanın Dərələyəz və Qarabağ bölgələrində icra edilən “Mozu-mozu” oyun adının qoşa söz hissələrində daşlaşmışdır. Doğrudan da, “Mozu-mozu” oyunu həm yumru, yastı, mirvari daş, həm də onun üzərinə qoyulan kiçik yumru, (çinqıl şəklində balaca daş) daşla icra olunur. Əvvəlcə, çaylıqdan bir qədər suyun hamarladığı, yastı, yumru şəkllə saldığı 2 daş seçilir və onun üzərinə qoyularaq kiçik həcmdə şarikə bənzər daş götürülür. 5-6 metrlik məsafədən yumru daşın üstünə qoyulmuş şarikəbənzər daş nişan alınır və onu vuran şəxslər qalib hesab olunur. Nəzərə alsaq ki, Şimali Qafqazdakı toponimlərin kəmiyyəti türkmənşəlidir, onda Mozdok yer adının etimologiyasına bu yöndən yanaşıb, onu “daşlı yerdə salınmış yaşayış məntəqəsi” anlamında izah etməliyik. “Moz” komponentli paleotoponimlərə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ilə bərabər, Kəlbəcər rayonu ərazisində Mozkənd və Mozçay coğrafi adlarında rast gəlirik. Antik müəlliflərdən Ptolomeyin əsərində (II əsr) Qafqaz Albaniyası ərazisində mövcud olmuş Mozinta, Mozn yaşayış məntəqə adlarının çəkilməsi onların çağdaş Moz, Mozdok, Mozan

toponimləri ilə paralellik yaratdığını göstərir. Tovuz rayonu ərazisində tarixən mövcud olmuş Mozk yaşayış məntəqə adı da bu paralellər sırasına daxil edilməlidir. Laçın rayonu ərazisində qədimdə Moz kəndi olmuş, XVIII əsrin ortalarında güman ki, ara müharibələri nəticəsində kənd xarabalığa çevrilmişdir. Aşıqların ulu babası Qurbaninin doğulduğu Tiri//Diri kəndi ərazisində Mozan//Mozannənə piri, ocağı olmuş, yerli əhali tərəfindən uzun illər sitayiş yeri kimi tanınmışdır. Mozan//Mozannənə piri, ocağı barədə xalq arasında bir sıra əfsanələr uydurulmuş və həmin əfsanələrin bir versiyasında deyilir ki, Mozan//Mazan adlı yaya bir qadın ta qədimdən bu yerlərdə yaşamış və Nuh əyyamında yer üzünü su alırkən Mozannənə üzünü göylərə tutmuş, ulu tanrıya yalvarmışdır ki, onu ya daşa, ya da quşa döndərsin, tanrı onun bu yalvarışlarını eşidərək daşa döndərir. Yer üzündən su çəkiləndən sonra həmin yer pir, ocaq kimi sitayiş yerinə çevrilir. Tədqiqatçıların bəzilərinin fikrincə, Mozannənə piri Mədərsəhlar (Anaşahlar), bəzilərinin nəzərinə isə Nuh dövrünün yadigarıdır. Anaşahlar dövründə tarixdən bizə yaxşı məlumdur ki, dövlət, qəbilə, tayfa, ailə analar tərəfindən idarə olunurdu. Ola bilsin ki, Mozanənə Anaşahlar dövründə qəbiləni, tayfanı ədalətlə idarə edən hökmdarlardan biri olmuşdur, son dövrlərə qədər Cənubi Azərbaycanın Tiri kəndi və ətraf kəndlər də daxil olmaqla həmin ərazilərdə Mozani adlı mahal olmuşdur. Əfsanədə deyildiyi kimi, canlı insanı daşa

döndərmək, daşa çevirmək əski türkün psixologiyasında, düşüncə tərzində aparıcı motivlərdən biri olmuş, “daş” kultu, “daş” konsepti bu yolla yaradılmışdır. “Allah, məni qaş eylə, qaş etməsən daş eylə” - folklor deyimində də “daş” və “qaş” konseptləri önə çəkilmişdir. Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazilərində mövcud olmuş qədim Tiri kəndlərinin Mozan//Mazan pirlərində vaxtilə qazıntı işləri aparılısaydı, şübhə etmirik ki, bu ərazilərdə aktiv dövrə aid çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar etmək olardı. Laçın rayonunun Xaraba Moz kəndində vaxtında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələri üzə çıxarılmışdır ki, bunların da hamısı əski türklərin etnoqrafik konseptini özündə əks etdirir. Maraqlı cəhət budur ki, Dərələyəzdə, Laçında, Cəbrayılda mövcud olmuş “moz” komponentli yer-yurd adlarının ön hissəsində “xaraba” sözü işlənir ki, bu da yüzilliklərin söz artımıdır. Tarixin müəyyən dövrlərində “moz” komponentlərinə “ata” və “ana” qohumluq bildirən sözləri artırılmışdır. Qafqaz Albaniyası dövründə Axsata, ondan bir qədər əvvəl isə Mozana mürəkkəb strukturadan olan yer-yurd adları əski türkcələrin dialektlərində işlənmişdir.

Hazırda, əsasən, kökünü “moz” sözü təşkil edən “rəngarəng” daşlardan hazırlanmış şəbəkə, “sənət əsəri” anlamında “mozaika” leksik vahidi işlənir. Müasir uygur dilinin dialekt və şivələrində rəng bildirən “boz” sözü yerində “böz” sözü çıxış edir. “Moz” sözü digər türk -

cələrdə arxaıkləşmiş, yalnız Azərbaycan dilində yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Možu-možu” oyun adında və bir sıra toponimlərdə qorunub saxlanılmışdır. Deməli, arxaıkləşmiş leksik vahidlərin ən yaxşı qoruyucu mənbəyi dialekt areallarıdır və əski toponimlərdir. B.Budaqovun və Q.Qeybullayevin tərtib etdikləri izahlı toponimik lüğətdə “moz” sözünün fars dilinə məxsus leksik vahid kimi götürülərək “nurlandıran, işıqlandıran” mənasında etimolojişdirilməsi qətiyyəən özünü doğrultmur, çünki əski dövrlərdən bu söz türk leksemi olub, “moz, boz daş” anlamını ifadə etmişdir. İstər Dərələyəz mahalının, istərsə də digər bölgələrin ərazilərində mövcud olmuş yaşayış məntəqələrinin adları coğrafi relyef əsasında formalaşmış, (moz daş növü çox olan yer, məkan) Qafqaz Albaniyası dövründə Moziana, Mozn, Mozkənd, Mozçay kimi adlar almışdır. “Moz” komponentli toponimlərin bəziləri coğrafi adlarda “daşlıq yer” mənası daşısa da, pis, ocaq tipli paleotoponimlərdə “müqəddəs daş” mənasını ifadə edir, “daş” kultunu mental formada təsəvvürümüzdə konseptuallaşdırır.

İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli toponimik laylarından biri də “şor” komponentli coğrafi adlardır və sayı 20-yə qədərdir. Dərələyəz mahalında Şorca kəndi, digər bölgələrdə Şoradağ, Şoran, Şorbulaq, Şorəli, Şorkənd, Şorgöl, Şorsu, Şorlu, Şorlu Dəmirçi, Şorçlar, Şorcalu və s. coğrafi adların hamısı bu qəbiləndir və onların bəziləri paleodialekt (ç-ş) fonetik

ünsürləri özündə əks etdirir. Semantik cəhətdən “şor” komponentli paleotoponimləri 3 qrupa bölmək olar: 1) etnooykonimik coğrafi adlar: Şoradaq, Şorəli, Şorlu, Şorlu Dəmirçi, Şor Kolanı; 2) Oronimik coğrafi adlar: Şorlu yer, Şorlu düz; 3) Hidronimik coğrafi adlar: Şorgöl, Şorbulaq, Şorsu (göl, çay, bulaq). Qrammatik resurslar baxımından “şor” komponentli coğrafi adları belə qruplaşdırmaq olar: Şor+a+daq; Şor+an; Şor+bulaq; Şor+əli; Şor+kənd; Şor+kolanı; Şor+göl; Şor+su; Şorlu+Dəmirçi; Şor+ca; Şor+calu və s. Bunlardan bəziləri struktur tərkib etibarilə morfoloji, bəziləri isə sintaktik üsulla yaranmışdır. Şor etnonimi qədim dövrlərdə, daha dəqiq desək, Hun imperiyası zamanında “çor” fonetik tərkibində işlənmişdir. “Çor” tayfası Hun imperiyası zamanı türkdilli peçeneqlərin içindən törəmiş və həmin etnosun bir qolu hesab olunmuşdur. “Çor” komponentli toponimlərə Azərbaycanın Kəlbəcər (Çorman), Yardımlı (Çoryurd), Qəbələ (Çorlu) rayonları ərazisində rast gəlinir. Gürcüstanın, o sıradan Şimali Qafqazın bir sıra coğrafi adlarının tərkibində “çor” tayfa adı əksini tapmışdır. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında mövcud olmuş “şor” komponentli toponimlərin morfoloji tərkibi və sintaktik strukturu son yüzilliklərdə formalaşmışdır. Çor//Şor etnonimində ç-ş fonetik uyğunluğunun baş verməsi bir tərəfdən protürk və qədim türk əlamətlərinin qismən saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi ilə, xalqın təfəkküründə

iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir. Qədim “çor” tayfa adının “şor” samit uyğunluğu ilə işlədilməsinə çağdaş şor dilinin Mrassa dialektində də rast gəlinir və deməli, ç-ş samit əvəzlənməsi türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü göstərən paralel samit uyğunluqlarındandır. Hazırda şor dilində Şərqi Sibir türkləri danışır. Bu türkcələrə xakas və Altay dillərinin olub, dil ailəsi baxımından qıpçaq qrupunun uyğur-oğuz türkcələri onlara şamil edilir. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərinə kimi azərbaycanlılar kimi şorlar da tatarlar adı ilə qonşu xalqlar tərəfindən çağırılmışlar. Çor//Şor türkmənşəli tayfaların Qafqaza gəlişi eramızın II əsrinə təsadüf edir. Eramızın əvvəllərində Maskut hökmdarlığının Çor adlı paytaxt şəhəri də olmuşdur. Müasir Şor dilinin Mrassa dialektində çor sözü “ak//aq//ağ mənasında işlənərək “ağ rəngli” anlamını ifadə edir. Qədim türkcələrdə “şor” sözü isə “göl” mənasında işlənmişdir. Bu anlamlardan belə bir qənaət hasil etmək mümkündür ki, qədim və müasir çor//şor tayfalarına məxsus insanlar ağ rəngdə, ağ dərilili olmuşlar, etnonimi də insanın xarici əlamətinə görə belə ad almışdır. Semantik cəhətdən “şor” duzlu yer, su anlamında işlənən paleotoponimlərdə “ağ” mənası mövcuddur, çünki duzlu yerlər, duzlu sular əksərən mavi rəngdən daha çox ağ rəngdə olur. Ən qədim dövrlərdə “Şor” sözü türkcələrdən fars dilinə keçmiş və onu fars sözü hesab edənlər kökündən yanılırlar.

Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində coğrafi adın başlanğıc hissəsində özünü göstərən l-y-ç samit uyğunluğuna bir sıra paleooykonimik vahidlərin tərkibində rast gəlik və bu baxımdan Dərələyəzin Keşkənd ərazisində mövcud olmuş Çivə oykonimi xarakterikdir, onun paleodialekt müstəvidə tərkibinin araşdırılmasını tələb edir. Dərələyəz şivəsində bu toponimin Civə, Çivə, Yivə variantları əksər kəndlərin əhalisinin danışdığı dilində işlənmişdir. Dərələyəzin Keşkənd ərazisindəki Çivə oykoniminin tarixən yaranma forması, ilkin şəkli “ivə” fonetik tərkibində olmuş, türkcələrin, o cümlədən Azərbaycan dilinin şivə areallarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq həmin tayfa adı Yivə, Çivə, Civə variantlarına da düşmüşdür. Tarixən söz əvvəlinə “y” samitinin artırılması həm oğuz, həm də qıpçaq qrupu türk dilləri üçün ortaq fonetik hadisələrdən olmuşdur. Oykonimə heç bir topoformant əlavə edilmədən çıxış etdiyinə görə, onun fonetik tərkibində baş vermiş səs uyğunluqlarını asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Belə ki, xüsusi adda səs artımı və samit əvəzlənmələrini sıralanma baxımından, yeni ardıcılıqla transformasiya istiqamətlərini belə təyin etmək olduqca məntiqli səslənir. İvə - Yivə - Çivə - Civə qədim ivə//yivə tayfaları tarixən oğuzların, eyni zamanda qıpçaqların tərkibində olmuşlar. Onların Qərbi Azərbaycana gəlişi Səlcuq oğuzlarının gəlişi dövrünə təsadüf edir. Orta əsrlərdə ivə//yivə tayfaları Qızılbaşların, sonra isə şahsevən tayfa birliklərinin tərkibinə daxil olmuşlar.

“İvə//Yivə” komponentli toponimlərə Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Bolqarıstan ərazilərində də rast gəlirik. Y-c-ç samit uyğunluqlarına Kaşğari dönəmində həm oğuzların, həm də qıpçaqların dilində rast gəlirik. Dilimizin tarixində söz əvvəlinə y samitinin artırılması və həmin samitin ç-ya, yaxud da c-yə çevrilməsi paleodialekt elementi sayılmalıdır, bu hadisə Volqa bulqarlarının dialektində də müşahidə olunur. Həmçinin y samitinin ç-yə çevrilməsi Qaraçay-balkar, qırğız, qaraqalpaq dillərindəki bəzi sözlər üçün də səciyyəvidir. Qohum türk dillərinin dialekt faktları göstərir ki, ivə//civə//çivə etnonimində səsartımı hadisəsi və samit uyğunluqları qıpçaq qrupu türkcələr üçün olduqca xarakterikdir. Türk dillərində və onun dialektlərində “iv” sözünün işlənməsi göstərir ki, o, ev sözünün proazərbaycan şəklidir. Müasir Türkiyə və Azərbaycan ədəbi dilində təkhecalı söz kimi “ev” leksik vahidi işlənir hər iki dilin dialekt arealında həmin sözün “öy” variantına da təsadüf olunur. Qars və Bakı dialektlərində bu şəkildə işlənən “öy” sözü çağdaş başqırd, türkmən, uyğur dillərində həmin şəkildə qazax, qırğız, özbək, tatar türkcələrində “üy” formasında işlənir və yaşayış üçün mənzil anlamını bildirir. Dərələyəz mahalının Teqr kəndi ərazisində qədim toponimlərdən biri Subar düzü sintaktik üsulla yaranmış etnooronimdir. Subarlar e.ə. IX əsrdə kiçik Asiyanın şərqində yaşamışlar və onlar Urartu dövlətinin yaradılmasında yaxından iştirak etmişlər. Şumercədə “Subar” şəklində gil tabletlərinin

üzərində həkk olunmuş bu leksik vahid “sub” və “ar” komponentlərindən ibarət olub, prottürkcədə mənası “subarda yaşayanlar” deməkdir. “Subar” etnonimi semantik cəhətdən “su arası” anlamını bildirir və Meso-potamiya (ikiçayarası) coğrafi adı ilə qismən sinonimlik yaradır. Subarların Qərbi Azərbaycan ərazilərinə köçünə yeni eranın ilk yüzilliklərində tarixi mənbələrdə qeydlər var. Kaşğari dönəmində Azərbaycan, Türkiyə, tatar, uygur, qırğız türkcələrində “sub” fonetikasına ilə işlənən bu söz çağdaş qohum dillərindən olan başqırd, qazax, özbək, türkmən türkcələrində “sur” (b-v samit uyğunluğu) fonetik variantında işlənir. Sözü “sub” qapalı şəkli “su//suv” variantlarına nisbətən daha qədimdir. “Savar” formasında bu türkmənşəli tayfanın adını ikinci əsrdə Ptolomey “Coğrafi təlimnamə” əsərində çəkmişdir. Bu mənbədə göstərilir ki, savar//suvar tayfaları Qafqazda lap qədimdən məskunlaşmışlar. Yeni eranın ilk yüzilliklərində Qərbi Azərbaycanın Sisian əyalətinə gəlmiş suvarlar ehtimal ki, hunların və xəzərlərlə bu yerlərə gəldiyinə görə, süvari paleotoponimində iz qoymuşlar. Cənubi və Şimali Azərbyacan ərazilərində eyni adlı Biləsuar toponiminin ikinci komponentində suvar etnonimi eyniadlı tayfanın söz qəlibi formasındadır.

Son söz əvəzi

Yer adları xalqın ən qədim tarixidir və yaxud xəstə təfəkkürlər məhvə məhkumdur.

Paleotoponimlər xalqın ilkin yaranış dövrlərindən onun dilinə, tarixinə, coğrafiyasına işıq tutan ən möhtəşəm mədəniyyət abidələrindəndir. Bu böyük abidələrimizin kökündə xalqımızın ilkin təfəkkür, mədəniyyət tərz, adət-ənənələri, etnik tərkibi, qədim tarixi və coğrafiyası, məşğuliyyət sahələrinin ən önəmli cəhətləri yaşamaqdadır. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş yer-yurd adları Azərbaycan dilinin, ümumilikdə türk dillərinin ən dəyərli və etibarlı tarixi mədəniyyət xəzinəsi kimi sözdə yaşayan və əbədiləşən ulu mənəvi sərvətimizdir. Qədim Azərbaycan və o sıradan türk xalqlarının etnik tarixini, tarixi coğrafiyasını və toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiq edib öyrənilməsi sahəsində indiki Ermənistandakı türk – Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar zəngin material mənbəyi kimi xüsusi önəm daşıyır. Tarix, coğrafiya, dilçilik istiqamətlərində bu qədim Azərbaycan yurdunun paleotoponimlərini araşdırarkən son iki yüz il ərzində bu ərazidə yerləşdirilmiş erməni qəbilələrinin uzun-qaraçıların qədim coğrafi adlarımıza qarşı bir daha vandal münasibətinin şahidi oldum. Doğrudan da, qəbilə təfəkkürlü ermənilər söz oyunbazlığına girişərək, yeri gəldi – gəlmədi Azərbaycan – türk mənşəli paleotopo-

nimlərinin bəzilərini özlərinin “qrabar” adlı hibrid dillərinə uyğunlaşdırmağa çalışmış, mənəvi soyqırırma məruz qoymuş, nəticədə, spektrvari coğrafi adyaratma imkanlarından çox da uzağa gedə bilməmişlər. Ermənistan-dakı Azərbaycan – türk mənşəli paleotoponimlərin öyrənilmə və yazılma səviyyəsi sözün həqiqi mənasında, məni daima narahat edən ən vacib və aktual problemlərdən biri olmuşdur. Çünki uzun müddətli müşahidələrim özlüyündə mənə fikir, düşüncə kontekstində diqtə edirdi ki, Azərbaycanın ən qədim yer-yurd adları haqqında hələ də araşdırmaları ümumiləşdirən fundamental bir elmi mənbə ortaya çıxarılmayıb. Bunun da əsas səbəblərindən biri 70 il hökm sürən və erməni dəyirmanına elm, siyasət, iqtisadiyyat tarix və s. sahələrində su tökən sovet imperiyası olmuşdur. Sovet imperiyası 70 il ərzində erməniləri ərköyün uşaq kimi bəsləmiş, bu qəbilə təfəkkürlü etnik topluma “gözün üstə qaşın var” deməmişdir. Azərbaycanda isə əksinə olaraq, nurlu, işıqlı, xalqın obyektiv dili, tarixi, coğrafiyası barədə fikir söyləyən şəxsiyyətlərini dözülməz işgəncələrə məruz qoyaraq, gedər – gəlməzə göndərmişlər. Ona görə də dil tarixi, türkologiya, toponimika, tarixi coğrafiya elmlərinə dair yazılmış dərslik və monoqrafiyaların əksəriyyəti sovet imperiyasının diqtəsi ilə qələmə alınmışdır. Bu, o imperiyadır ki, bəzən bilərəkdən, bəzən isə kortəbii bir şəkildə hər şeyi ən azından XVI əsrdə meşədən çıxmış rus mədəniyyəti ilə bağlamağa çalışmışdır. Rus imperiyasının ən çox zülm və məşəq-

qətlərinə məruz qalan türkdilli xalqlar olmuşdur və müstəqillik illərinin statistikasına da göstərir ki, hazırkı Rusiya ərazisinin 3-də 1 hissəsində əski dövrlərdən türkdilli xalqlar yaşayıb, əhalinin də etnik tərkibə çoxu əski türklərdir və onlardan bəzilərinin dilləri rusların güclü təzyiqi nəticəsində assimilyasiya edilmişdir. Türk kəlməsini dilinə gətirənlərin dilini kəsən, onlara dəhşətli əzab və işgəncələr verən sovet imperiyası Azərbaycan xalqının dilini, tarixini kökündən qoparmaq, yaranma, inkişaf arealı, tarixi nüfuzu və bəşər tarixindəki mövqeyini ya kiçiltmək, ya da yox etmək üçün bütün yaramaz üsul və vasitələrdən istifadə etmişdir. Xalqın tarixi, dili və mədəniyyəti üçün ən vacib, mühüm, etibarlı mənbə onun dilində yaranmış coğrafi adlardır və o sıradan paleotoponimlərdir. Müasir Rusiya ərazisindəki toponimik sistemə diqqətlə və arxaik aspektdən yanaşsaq, aydın şəkildə sezmək olar ki, Şimali Qafqazdan tutmuş uzaq Sibirə qədər minlərlə ölçülərək coğrafi adların tərkibi – fonetik, leksik, semantik resursları cəhətdən əski türkcələrdəndir, sadəcə olaraq onların çoxu rus dilinin transkripsiyasına uyğunlaşdırılaraq tanınmaz şəkllə salınmışdır. Ən qədim mədəniyyət örnəkləri olan və başqa xalqın linqvistik resursları əsasında təşəkkül tapıb formalaşmış toponimləri dəyişdirmək, tanınmaz şəkllə salmaq yol və üsullarını saxtakar “elm” pərdəsi arxasında gizlənən ermənilər 200 illik zaman kəsiyində rus dindaşlarından öyrənmiş, daha

çox sovet imperiyası dönəmində Azərbaycan – türk mənşəli coğrafi adlara qənim kəsilmişlər.

“Hay” yaxud da “erməni” adlı kiçik bir toplum tarix boyu yaşadıkları ərazilərdə həmin dövlətin alətinə çevrilmişlər. Erkən orta əsrlərdə hind-fars tayfalarının tərkibində İrana qul kimi gətirilmiş qrabar ermənilərindən fars tayfa başçıları kölə kimi istifadə etmiş, sonrakı çağlarda onlardan hərbi yürüşlərdə, müharibələrdə alət kimi faydalanmışlar. Orta əsrlərin müəyyən zaman kəsiyində fars hökmdarlarının amansız zülmünə tab gətirməyən ermənilərin çox hissəsi Hindistanın Qrabar yaxud da Qaraçı – Karaçı əyalətinə qayıtmış, az bir qismi isə Avropanın müxtəlif bölgələrinə getmişlər. Tarix boyu dünyanın o tərəfindən bu tərəfinə, bu tərəfindən o tərəfinə xəyanətkarlıq ucbatından sürülən, qovulan qrabar erməni haylarının heç vaxt ana vətəni, ata ocağı olmamışdır. Müvəqqəti yaşadıkları ərazilərdə bu xəstə tənəbbüllü toplum həmişə həmin ərazinin tayfa başçılarına, xalqına xəyanət etmiş, yedikləri çörəyin, içdikləri suyun müqəddəsliyinə haram gözlə baxmışlar. Erməni nankorluğu, məfkurluğu, xəyanətkarlığı, riyakarlığı, vəhşiliyi, qəddarlığı barədə Avropa və Şərq səyyahlarının əsərlərində saysız-hesabsız fikirlər əksini tapmışdır. Şəxsən mənə narahat edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bizim toponimikamızla, tariximizlə məşğul olan alimlərimizin bəziləri əsərlərində tez-tez “qədim erməni mənbələri” deyərək guya ən etibarlı mənbəyə söykəndiklərini

az qala car çəkirlər. Onlar bilməlidirlər ki, qədim erməni mənbələrinin demək olar ki, əksəriyyəti son yüzilliklərdə qondarma tarix yazan saxtakar və “elm” pərdəsi arxasında gizlənən nanəciblərin uydurmasıdır. Bu nanəciblər yazdıqları “əsərlərin, cızmaqaraların” tarixini şişirtmək, tarixini qədimləşdirmək üçün dünyanın heç bir dilində qarşılığı olmayan sözlər uyduraraq, dünyaya tanış olmayan əlifba ilə yazaraq guya dünyanın ən qədim milləti, xalqı olduqlarını nümayiş etdirməyə çalışmışlar. Bu tip uydurmaların sayı tarixşünaslıqda kifayət qədərdir. Ermənilər həmin uydurmaları onların torpaq, ərazi acgözlüyündən, ərazi iddialarından, xalqımıza qarşı qısqancılığından, gözü götürməzliyindən, xəbisliyindən, xainliyindən irəli gəlmişdir. Qısaca olaraq deyə bilərəm ki, qonşunun tarixini bilmək gözəl şeydir, lakin qonşunun tarixini oğurlayıb, plagiat eləyib, öz adına çıxmaq alçaqlıqdan, şərəfsizlikdən, rəzillikdən, ləyaqətsizlikdən başqa bir şey deyildir. Bax, ermənilərin dilşünasları, tarixçiləri son iki yüz il ərzində belə yaramaz yol tutmuşlar. Bu, o ermənilərdir ki, keçən əsrin 70-ci illərində Qarabağın Xocavənd rayonu ərazisində 60-cı ildə istehsal edilmiş şüşə butulkaya qrafikası dünya elmi ictimaiyyətinə məlum olmayan hərflərlə yazılmış əcaib-qəraib “ifadələr” yazıb basdırmaqla özlərini Adəm peyğəmbərin ilk övladları olmasını sübut etməyə cəhd etmişlər, bu gicbəsərlərin, sərsəmlərin ağına belə gəlməmişdir ki, Adəm-Həvvə zamanında nə butulka, nə də kağız qələm

olmuşdur. Bax, bu sərsəmlərin yaratdıqları qədim erməni mənbələrinin hamısı bu və ya digər saxta yollarla edilmişdir. Keçən əsrdə erməni dialektoloqu Bağramayan 1300 illik bir tarixi və türk xalqlarının ortaq və böyük mədəniyyət abidəsi olan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dilində erməni dilinə məxsus sözlər axtarmışdır və tapmayanda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə məxsus arxaikləşmiş sözləri erməni dilinə transkripsiya edərək guya ki, həmin dildə eposda 100-ə yaxın sözün olduğunu müəyyənləşdirmişdir, bu da ağ yalandan başqa bir şey deyildir. Keçən əsrdə erməni morfoloqu Sevortyan Azərbaycan – türk dilindəki feil köklərini araşdırmış, onların çoxunu səhv, yanlış olaraq etimolojiləşdirdiyindən feilşünas alim Həsən Mirzəyev onun axırına çıxdı, hazırda həmin mənbədən istinad qaynağı kimi heç bir dilçi alimimiz istifadə etmir, toz-torpaq basaraq kitabxanaların bir küncündə yatıb qalmaqdadır. Onomastika, folklor, mədəniyyət, dil, arxeologiya, tarix və s. elm sahələrində erməni yalanlarını, saxtakarlıqlarını ifşa etmək üçün əlimizdə kifayət qədər faktlar var və paleotoponimlərin tarixi xalqımızın tarixi qədərdir. Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş coğrafi adlar da ulu xalqımızın soy-kökündə çox böyük dərəcədə rol oynamış tarixi mənəvi söz abidələrindəndir və bu söz abidələrimizdə uzaq etnik tariximizin real həqiqətləri yaşayır. Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımızın icma şəklində təşkilatlaşması işində çoxlu sayda ziyalılarımızın, ixtisasından asılı olmayaraq

müxtəlif sənət və peşə adamlarımızın olduqca böyük rolu olmuşdur. Dünyanın bir nömrəli diplomatı, dahi siyasətçi, fenomenal şəxsiyyət, uzaqgörən ölkə başçımız, Ali Baş Komandanımız, dəmir yumruqlu sərkərdəmiz, sevimli rəhbərimiz cənab İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan icmasının bir qrup ziyalıları ilə görüşündən sonrakı qısa zaman kəsiyində icmada görülməli işlərin planı və konsepsiyası hazırlanmış, onlara müvafiq tərzdə bir sıra addımlar atılmışdır. Məni də, sözsüz ki, bu əsəri qısa zaman kəsiyində yazmağa cənab Prezidentimizin olduqca dolğun, mənalı və məntiqli şəkildə söylədiyi nitqi səbəb oldu. 30 il ərzində əvvəlcə Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı, ümumilli liderimiz Heydər Əliyev, sonra isə bu dahi rəhbərimizin siyasi kursunun layiqli davamçısı, cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin ölkədaxili və ölkəxarici çıxış və nitq aktlarında bir an olsun haqq, ədalət, humanizm, insanpərvərlik, bəşərlik kəlmələri düşmədi. Bu kəlmələrin konseptuallığını və paradigmalarını başa düşənlər də oldu, özünü qanmazlığa qoyanlar da. Ulularımız çox gözəl demişlər: "Haq kəsilər, üzülməz" Qardaş xalqımızın, qanı qanımızdan olan böyük türk şairimiz bu ulu atalar sözünü aşağıdakı misralarında paradigmatik formada belə duyğu və hisslərlə ifadə etmişdir.

Zülmün topu var, gülləsi var, qalası varsa,

Haqqında kəsilməz qolu, dönməz üzü vardır

Bəli 30 illik böyük zaman kəsiyində haqq nə qədər kəsilsə də, lakin üzülmədi. Dahi sərkərdəmiz, Ali Baş

Komandanımız səbrə bələndi, haqqa söykəndi. Haqq işini dananların, özünü qanmazlığa vuranların ikibaşlı oyunları qüdrətli sərkərdəmizin səbr kasasını coşdurdu, xalqımızın igid oğulları vahid komandanlıq altında dəniz kimi kük-rəyərək, haqqa doğru aparən yolda müqəddəs bayrağımıza bürünərək dəmir yumruğa döndülər. Dəmir yumruq vandal təfəkkürlü ermənilərin başında qiyamətlər qopardı, 44 günlük Vətən müharibəsində erməni terror qruplaş-maları darmadağın edildilər, şovinst düşmən ordusu Qarabağdan iti qovan kimi qovuldular. Azərbaycan xal-qının əski çağlardan ta bugünə kimi təfəkküründə qonşu xalqlarla sülh şəraitində, əminamanlıq prinsipləri əsasında yaşamaq sindromu güclü olmuşdur. Xalqımızın qəhrəman övladlarının zəkası daima işıqlı, nurlu olmuş, ürəkləri vətən torpaqları ilə birgə döyünmüş, ciyərləri vətən torpağından qidalanaraq nəfəs almışdır. Bu müqəddəs torpaqlara bir daha göz dikənlərin gözləri oyulacaq, başları dəmir yumruqla əziləcək. Çünki xəstə ruhlar, xəstə təxəyüllər, düşüncələr, təfəkkürlər hər yerdə və hər zaman məhvə məhkumdur.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş türkmənşəli Turşalı və Keşkənd paleotoponimlərinin tarixi, coğrafi, linqvistik istiqamətlərdəki təhlili göstərir ki, indiki Ermənistan Azərbaycan türklərinin ta qədimdən tarixboyu yaşadıkları, özlərinə əbədi məskən seçdikləri yurd yerlərindən biri olmuşdur. Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş paleotoponimlərin soydaşlarımız tərəfindən çağdaş zamanımızda bərpası təxirəsalınmaz və aktual problemlərdən biridir, çünki Turşalı və Keşkənd paleotoponimlərinin düzgün tarixi, coğrafi, linqvistik təhlili Azərbaycan türkü üçün açar rolu oynamışdır.

Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimik sisteminə bütün qrupdan olan (oykonim, oronim, hidronim) yer-yurd adlarının fonetik, leksik, fonomorfoloji, leksik-semantik qatında paleodialekt və şivə elementləri ilə zəngindir. Dilimizin ən qədim elementləri paleotoponimlərdə də daha yaxşı mühafizə olunaraq saxlanılmış və onların yaranmasında qədim dialekt və şivə ünsürləri də yaxından iştirak etmişdir.

Azərbaycan mənşəli, Erməni saxtakarlarının özlərinəməxsus leksik vahidlər əsasında yalandan iddia etdikləri “Qafan” toponimi vasitəsilə onların uydurma iddialarını al-üst etmək çox da çətin deyil, çünki paleotoponimin həm strukturu, həm də mənası onun əski türk dili

əsasında formalaşmasını sübut edən tutarlı dil faktlarından olub, onun hansı boy, soy, qəbilə birləşməsi, etnosa aidliyi barədə canlı tarix danışır, antik və erkən yüzilliklər dövründəki azərbaycanlıların kimliyi haqqında dolğun informasiyanı əks etdirməklə erməni saxtakarlığını hərtərəfli şəkildə ifşa etmiş olur. Qafan//Kapan paleotoponimi, eyni zamanda, təkcə Azərbaycan xalqının soykökü barədə deyil, dünyada yaşayan çağdaş türk xalqlarının etnogenezisi haqqında bir sıra məsələlərin aydınlaşmasına yardım edən qədim coğrafi adlardan biridir.

“Ağ” komponentli toponimlər Azərbaycan onomastik sisteminin xeyli sahələrini əhatə edir. Bunlara şəxs adlarından tutmuş oronimləri, oykonimləri, zəngin xüsusi ad sistemlərini daxil etmək olar. Bütün bu onomastik vahidlər – toponim qrupları türk dillərinin qrammatik-semantik resursları əsasında təşəkkül tapmışdır.

Qədim türk (paleoazərbaycan) antik toponimləri Azərbaycanın qərb bölgəsi (indiki Ermənistan -M.H.) üçün də olduqca səciyyəvi olub, leksik-semantik elementləri ilə də olduqca zəngindir. Belə arxaik-leksik vahidlərin paleotoponim yaradıcılığındakı rolunun tədqiq edilib aşkara çıxarılması hiyləgər erməni cızma-qaraçılarına tutarlı cavab ola bilər. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənəçəliklərini isə həm qədim türk abidələri və qohum türkcələrin materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərini nəzərə

almaqla müəyyənləşdirmək, bərpa etmək mümkündür ki, bütün bunlar erməni saxtakarlığını açmaqla bərabər, həmin yer-yurd adlarının Azərbaycan türkcəsinə mənsubluğunu sübuta yetirmiş olur.

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın “Art” komponentli paleotoponimlərinin etnolinqvistik müstəvidə tədqiq edilməsinin olduqca elmi və siyasi cəhətdən əhəmiyyəti vardır və bu onunla şərtlənir ki, antik dövrlərdən üzü bəri bu yurd yerləri Azərbaycan türklərinə məxsus olmuş, türkmənşəli etnoslar bu coğrafiyanın ən qədim sakinləri hesab olunmuşlar. “Art” komponentli paleotoponimlərin tədqiqi göstərir ki, bu tipdən olan coğrafi adların heç birində erməni dilinə məxsus qədim leksik, fonetik, semantik elementlər iştirak etməmişdir, çünki bunların hamısı ən azından eradan əvvəlki Azərbaycan türkcəsinin dil materialları əsasında təşəkkül tapmışdır.

100 ildən çoxdur ki, millətçi - şovinst ermənilər “*dənizdən - dənizə*”, türksüz, monoetnik “Böyük Ermənistan” xülyasını reallaşdırmaq məqsədilə minlərlə yer-yurd adlarımız kimi, “*van*” komponentli toponimlərimizi də soyqırma məruz qoymuş, xalqımızın bu qədim və zəngin söz sərvətini erməniləşdirməyə çalışsalar da, özlərinin hibrid və qondarma dillərinə transkripsiya etsələr də, buna heç cürə nail ola bilməmişlər. Ölkəmiz öz müstəqilliyini bərqərar etdiyi bir vaxtda şovinst erməni tarixçilərinin toponimlərimizə qarşı soyqırım siyasəti alt-üst edilməli, onlar öz yerlərində oturdulmalıdırlar.

Sıraqlar//Sirlər paleotoponimi eradan əvvəlki dövrlərdə heç bir morfoloji göstərici qəbul etmədən sadəcə olaraq “sir” şəklində işlənmiş, əvvəlcə şəxs adını bildirmiş, sonralar isə gördüyü işlərlə bağlı olaraq həmin antroponimə -ak, -aq şəkilçisi artırılaraq tayfa, xalq adına transformasiya olunmuşdur. Şıraq//Sıraq//Cıraq// Zıraq-ların tanrı totemi “ışığ” olmuş və onlar işığa sitayiş etdiklərinə görə belə adlandırılmışlar. Genləri türkdilli saqlar olmuş sirlərin nə eradan əvvəlki, nə də ki sonrakı dövrlərdə hay-erməniləri ilə heç bir əlaqəsi olmamışdır. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olan “sir//şir” komponentli paleotoponimlərin hamısı türk mənşəyini bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Çoxsaylı mənbələrə baxışımız təsdiq edir ki, qədim fars, hind, türk dillərində nə erməni etnonimi var, nə də ki, Armini adlı ölkə var. “Hayk” adlandırılan bu etnik qrupun adı müəyyən mənbələrdə çəkilsə də onların dövlət sərhədlərinin koordinantları haqqında heç bir məlumat yoxdur. Sadəcə olaraq XX əsrin əvvəllərində şovinst ruslar “hayk” sözünü öz dillərində armeni kimi tərcümə edərək onlara “Ermənistan” adını vermişlər ki, bugün həmin ermənilər bu adı bəyənmişlər. Tarixi faktlar sübut edir ki, Ərmən, Ərməniyyə, Armeni əraziləri e.ə.II əsrdən qədim türklərin yaşayış əraziləri olmuşdur. Balkanlardan və yaxud Hindistandan qətl, qarət məqsədi ilə qədim dövrlərdə gəlmiş “haylar”, ermənilər ya bu yerləri tərk etmiş, ya da cüzi bir hissəsi bu ərazilərdə yaşamalı

olmuşlar ki, onlar da farsların, yaxud qədim hindlilər və digər etnik qruplar tərəfindən assimilyasiya edilmişdir.

“Kuti” türkmənşəli paleotoponimlərinin çağdaş taleyi qarma-qarışıq şəkildədir və bu qarma-qarışıqlığı yaradan dünya arenasında ən çox vandal erməniləridir. Asların ən qüdrətli etnoslarından biri olan kutilər eradan əvvəl III əsrin sonlarından Qafqaz ərazisindən dünyanın müxtəlif ərazilərinə köç etmiş, çoxlu sayda paleotoponimlərdə öz izlərini mühafizə edib saxlamışdır. Türk xalqlarının etnogenezisində mühüm rol oynayan kuti//quti tayfasının ulu tarixindəki yeri və mövqeyi aydınlaşdıqca erməni saxtakarlarının da iç üzü açılır, bu barədə bundan sonra xeyli tarixi əsərlərin yaranacağına bizdə şübhə yeri qoymur.

Ermənilər kimmer paleotoponimlərini mənəvi soy-qırıma məruz qoysalar da, dil və tarix susan deyil, həmin elmlərin gəldiyi ümumiləşdirici fikir ondan ibarətdir ki, kimmerlər Qərbi Azərbaycan ərazisində eradan əvvəl VII əsrdən mövcud olmuş və həmin tayfa adı türk-Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu əsasında formalaşmış və kimmerlər miladi tarixdən öncə 722-705-ci illərdən türkdilli etnoslar kimi indiki Ermənistan ərazisində yaşamağa başlamışlar və həmin dövrlərdə ermənilərin bu yerlərdə nə izləri var idi, nə də tozları. Hazırda dünya tarixşünaslığında kimmerləri türk etnosları hesab edənlərin sayı, erməni tayfası kimi səciyyələndirənlərin sayından qat-qat çoxdur. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlar da

birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, kimmerlər Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistan) məskunlaşmış ilk türkdilli etnoslardandır.

Bədxah ermənilər Aqar//Akar//Əkər//Əkərək proformantlarını bəzi toponimlərə əlavə edərək işlətməşlər ki, bu da onların yaramaz əməllərini nümayiş etdirən lingvistik faktlardır. Bu fonetik tərkibə malik paleotoponimlərin indiki Ermənistan ərazisində coğrafi mövqeyinin, mənə və mənşəyinin, fonetik, leksik, semantik xüsusiyyətlərinin elmi faktlar əsasında düzgün və dəqiq şəkildə tədqiq edilib üzə çıxarılması erməni vandallarının iyrənc sifətlərinə tutarlı və güclü şəkildə vurulmuş sillədir.

Araşdırma “al” və “ala” komponentli türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin antik dövrlərdən indiki Ermənistan ərazisindəki etnik tərkibin azərbaycanlılardan ibarət olması faktlarını birmənalı şəkildə təsdiq edir, türk xaqalarının, xüsusən də Azərbaycan xalqının tarixini, etnoqrafiyasını, etnogenezisini öyrənmək üçün, ermənilərə tutarlı cavab vermək izində faktiki dəyərli material mənbəyinə çevrilir.

Digər toponimik qruplar kimi, “qara” komponentli yer-yurd adları da Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir. Onları heç vaxt, heç yerdə dəyişdirmək, təhrif etmək olmaz. Di gəl ki, vandal erməni xalqı bu sistemə daxil olan oykonimləri, hidronimləri, oronimləri dəyişdirərək, öz dillərinə tərcümə edərək tanınmaz hala salmışlar. Halbuki, araşdırmalar göstərir ki, bu forma və quruluşdan

olan toponimlər xalqımızın bu yerlərdə formalaşmış, təşəkkül tapmış ünvanı rolunu oynayır.

İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş “sarı” komponentli toponimlər də eramızdan əvvəl və ondan sonrakı dövrlərdə zəngin və rəngarəng leksik-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olub, Azərbaycan – türk dilinin qayda-qanunları çərçivəsində təşəkkül tapmış, soydaşlarımızın bu yerlərdə eramızdan əvvəlki dövrlərindən oborigen sakinləri olması barədə zəngin informasiyalar verir.

Paralellik yaradan toponimlərin əksəriyyəti müəyyən region çərçivəsində bir semantik cərgədə diferensiallaşır. Müxtəlif areallarda, yəni Qərbi Azərbaycanın makro və mikro bögələrində eyni və oxşar səciyyəvi cəhətlərə malik olan yaşayış məntəqə adları, su mənbələri, relyef quruluşlu obyektlərin dilin eyni vahidləri ilə bir-birindən xəbərsiz işarələnməsi nəticəsində yaranıb formalaşmışdır.

İndiki Ermənistanda Azərbaycan paleotoponimiyası qədim türk (paleoazərbaycan) fonetik hadisələri ilə də zəngindir və fonetik hadisələrin əksər tiplərinə bu regionda rast gəlmək olur. Belə fonetik hadisələrə məruz qalmış toponimik vahidlərin müxtəlif növ obyekt adlarının tərkibində mühafizə etdikləri arxaik mənə çalarlarını həm qədim türk abidələri və qohum türk dilləri materialları əsasında, həm də coğrafi obyektin özünün bilavasitə müəyyən səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilərək tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Divan”da qədim türk boyları, etnosları haqqında məlumatların araşdırılması, onların yayılma areallarının, məkanlarının, coğrafiyasının dəqiqləşdirilməsi türk xaqqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının əski və zəngin mədəni irsinin bir sıra problemlərinin həlli üçün güzgü tutur, xüsusi önəm daşıyır, “elm” pərdəsi arxasında gizlənən erməni şovinistlərinin, 200 ildən çoxdur ki, türk-Azərbaycan etnotoponimlərinə mənəvi soyqırım siyasəti yeridən vandal, barbar xislətli topluma tutarlı cavab verir, lüğətdə əksini tapmış etnonimlərin, həm də onların vasi-təsilə əmələ gəlmiş yer-yurd adlarının tarixi – müqayisəli üsulların köməyi ilə araşdırılması fonetik, morfoloji, sintaktik resurslarının tədqiq edilməsi xalqımızın etno-siyasi və kulturoloji mədəniyyətinin ən önəmli cəhətlərini ortaya çıxarır.

Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində bir silsilə təşkil edən “göy” komponentli coğrafi adların tərkibində özünü göstərən fonetik səs uyğunluqları yarandığı dövrlərdə və ondan sonrakı mərhələlərdə Azərbaycan türkcəsinin dialekt və şivələrinin qədim formalarının əsasında baş vermiş hadisələri əks etdirir. Belə fonetik hadisə tipləri təkcə Qərbi Azərbaycan toponimlərində deyil, həmçinin qohum türkdilli xalqların onomastik sistemində spesifik səciyyə daşıyır, qohum türkcələrin canlı danışiq dilinin, dialektlərinin çox-çox qədimliyindən xəbər verir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli paleotoponimlərində fonetik, leksik-semantik istiqamətlərdə yarandığı dövrlərdən fərqli olaraq, uzun illərin, yüzilliklərin linqvistik təkamülü ilə bağlı şəkildə müəyyən struktur-semantik dəyişmələr baş vermiş, bəzilərində semantik cəhətdən yarandığı dövrlə müqayisədə məna çalarlarının uzaqlaşması olmuşdur. Belə uzaqlaşmalara yaxud da ümumtürk dillərinin integrasiyası ilə bərabər, paleodialekt yaruslar da güclü təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, 1982
2. Atakişiyev Z., Aslanov A. Gəncə Qız qalası. “Elm və həyat”, №10, 1945-ci il.
3. Ataniyazov S. Türkmənistan toponimləri lüğəti, Aşqabat, 1986.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
5. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. “Azərbaycan ensiklopediyası” NPB. Bakı, 2000, 588 s.
6. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Ensiklopediya nəşriyyatı, 1999, NPB, 588 s.
7. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, “Elm”, 2005
8. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, “Elm”, 2005, 432 s.
9. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nasta-Press”, 1998, 452 s.
10. Cəfərov C.İ. “Qafqaz” nə deməkdir?. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı. ADPU-nun nəşri. II hissə, 1988, S.51-52.
11. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı, “Səda”, 2005.

12. Cəlilov F. Qədim türk etnonimləri- Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfrans materialları. Bakı, ADİ, 1987, s. 81-83
13. Çobanlı M. Borçalı toponimləri. Bakı, 1993.
14. Dəmiçizadə Ə. 50 söz. Bakı, “Maarif”, 1970, 193 s.
15. Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995.
16. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, “Elm”, 1995.
17. Eyvazova R. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti – tarixi problemləri. III Respublika elmi nəzəri konfransının materialları. Bakı, “Örnək”, 1992.
18. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr). Bakı, “Altun kitab”, 2015, 288 s.
19. Əhmədov Q. Qız qalası haqqında yeni mülahizələr. “Elm və həyat”, №7, 1986-cı il.
20. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991.
21. Əhmədova E. Azərbaycan dilinin etnonimlər lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017
22. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, II cild. Zəngibasar, Çərkibasar və Qırxbulaq mahalları (Zəngilan, Qəmərlı və Ellər rayonları), Bakı, “Ağrıdağ”, 2002.

23. Əliyev C., Budaqov B. Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımı. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2003, 72 s.
24. Əliyev X. Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 1999.
25. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999
26. Əliyev.İ.H. Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olub və Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqi. Bakı şəhəri, 24 dekabr 2022-ci il.
27. Əliyeva S. Orxon -Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, “Elm”, 2003
28. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, “Elm”, 2017.
29. Hacıyev T., Vəliyev N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, “Maarif”, 1983.
30. İsmayılloğlu C. XI yüzilliyin onomastik leksikası. Bakı, “Elm”, 2008.
31. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı, “Elm”, 1993.
32. Kaşğari M. “Divani lüğət-it-türk” dörd cildə. II cild. Bakı, “Ozan” 2006.
33. Kaşğari M. “Divani lüğət-it-türk”. IV cild. Bakı, “Ozan”, Tərtib edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər, 2006, 252 s.
34. Qasimov R. Kəngərli sözü və kəngərlilər. Azərbaycan Onomastikası problemləri jurnalı, №3, Bakı, 1987

35. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, “Elm”, 1994, 102 s.
36. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı. “Azərnəşr”, 1994
37. Qeybullayev Q. Ə. Qarabağ: Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, “Elm”, 2005.
38. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011
39. Qorqodyan Z. 1831-1931- ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi. İrəvan, Melkonyan fond, 1932.
40. Quqasyan V.L. Azərbaycan dilinin tarixi toponimləri yazılı sənədlərdə. “Sovetskaya türkologiya” jurnalı, 1978, №2.
41. Məmmədli Ş. “Parçalanmış Borçalım”. Bakı, Azərnəşr, 1992.
42. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Elm”, 2006.
43. Mirzəyev H. Ərəbxəncəri, Əkərək, Bəyzadə kəndləri. Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, №7, Bakı, 2001
44. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı, “Elm”, 2004, 854 s.
45. Mustafazadə T. Ümumi tarix. I cild.(ən qədim zamanlardan 476-cı ilədək) Bakı, “Elm”, 1995, 175 s.
46. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, “Elm”, 1987

47. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: Dərələyöz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında, Bakı, ADPU, 2014, 194 s.
48. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”, 1989, 496 s.
49. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, “Yazıçı”, 1983, 308 s.
50. Seyidov M. Qarabağ-Arsak (Arçak) toponiminin etimologiyası haqqında qeydlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri jurnalı, №4, 1988.
51. Təhmasib M.H. “Dədə Qorqud” boyları haqqında Şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, məqalələr toplusu. Bakı, 1961, s.18-27
52. Yuzbaşov R. Əliyev K., Sədiyev K. Azərbaycan coğrafi adları (oçerklər), Bakı, “Maarif”, 1966.

Rusdilli ədəbiyyat

53. Апорян Т.Х., Бахсян Т., Барсегян О. Словарь топонимов Армении. Том 1, Ереван, 1986.
54. Артомонов М.И. История хазар, Ленинград, 1961.
55. Бернштам А.Н. Мифы народов мира. Москва, 1980, 700 стр.
56. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, Средней Азии в древние времена. О.П. I Москва, 1965, стр 403.

57. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кафказа. Москва, «Наука», 1979.
58. Ган К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий. Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа. Вып. 40, Тифлис, 1909 год
59. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
60. Дяконов И.М. Предистория армянского народа. Москва, 1968, 302 стр.
61. Егизе. О Врдани и армянской войны. пер. сдр. Армянского Е.. Тер. Хинасяна. Ереван, 1957.
62. Ераванци С. Джамбр. Памятная книга. Зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Москва, 1958, 400 стр.
63. Йакут ал-Химаवि. Муджам ал-булдан. Баку, 1983
64. История епископа Себоса. Ереван, 1939
65. Карасян Г.А. Историко-лингвистические работы. К нагальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван, 1956
66. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дервенда X-XI веков. М., 1963
67. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. Москва, 1974.
68. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к путиверстной карте Кафказского края, издания

- Кавказского Военно-Топографического Отдела. Тифлис, 1913.
69. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивёрстной парти Кавказа. Тифлис, 1913.
70. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX. 66.
71. Потанов Л.П. «Култ гор ни Алтае». «Советски этнография». 1946, №2 стр. 149-155.
72. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 1983, №1, 1010 стр.
73. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские, межатюркские основы). Москва, «Наука», 1974.
74. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся топонимия Азербайджанской ССР. Составитель Е.А. Бушува. М., 1971
75. Ширафхан Б. Шагарнамен. Перевод, предусловие, примегания и предложение Е.И. Василевой, т.2, Москва, 1976 год
76. Щербак А.М. Огуз-наме. Москва, 1958, 103 стр.

Türkdilli ədəbiyyat

77. Farud Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992.
78. Karşılaştırmalı türk lahçeleri sözlüğü. Ankara, 1993.
79. Kızıroğlu F. Türk tarihi. İstanbul, 1953.

80. Orkun N.N. Eski türk yazıtları. Ankara, “Türk Dil Kurumu Yayınları”; 529, 1994, 962 s.

Almandilli ədəbiyyat

81. Ch. Bartholomae. Altiranisches Verterbuch. Strasburg, 1904
82. Margaret L. Dil Chaonologil der altturkisenen İnsehristen. Leipsig.1898, pp 5-6

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN
PALEOTOPONİMLƏRİNİN
LİŖQVİSTİK ETİMOLOJİ
TƏHLİLİ**

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Cildçi: Elmar Mikayılov

Çapa imzalanmış 11.10.2023-cü il
Kağız formatı 70x100^{1/16}, çap vərəqi 16
Sifariş 46, sayı 200

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru